

De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (1910-1943)

Belgische kunstschilders in de strijd om het landschap

Anneleen Van Wulpen (01401340)
Masterthesis tot het bekomen van de graad van Master,
Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen,
Promotor: Prof. Dr. Marjan Sterck

“Wie de natuur als vriend heeft is ook mijn vriend”

Jozef Posenauer in een brief aan Armand Maclot, 1934.

INHOUDSTAFEL

INHOUDSTAFEL	3
DANKWOORD	5
INLEIDING	6
STATUS QUAESTIONIS	8
METHODOLOGIE	8
LANDSCHAPSZORG EN PLEINAIRISME	10
DE KONINKLIJKE VERENIGING VOOR NATUUR- EN STEDENSCHOON	17
LEDEN VAN DE KVNS	19
AANGESLOTEN KUNSTENAARSVERENIGINGEN	29
DE KEMPEN	31
KALMTHOUTSE HEIDE.....	32
<i>Landschapsschilders op zoek naar een ongerept natuurgebied</i>	32
<i>Een landschap in verandering, het verdwijnen van favoriete schildersplekken</i>	33
<i>Strijd om de Heide vanuit de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon</i>	42
HET GENKSE LANDSCHAP.....	48
<i>Landschapsschilders op zoek naar een ongerept natuurgebied</i>	48
<i>Een landschap in verandering, het verdwijnen van favoriete schildersplekken</i>	55
<i>Strijd om de Kempen vanuit de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon</i>	64
TENTOONSTELLINGEN	66
<i>Onze Kempen</i>	67
<i>Onze Parken</i>	73
<i>De Kalmthoutse Heide</i>	74
DE LEIE EN KUSTSCHILDERS	75
DE LEIE.....	75
DE KUST.....	78
<i>Landschapsschilders op zoek naar een ongerept natuurgebied</i>	78
<i>een landschap in verandering, het verdwijnen van favoriete schildersplekken</i>	79
<i>Strijd om de Kust vanuit vereniging voor Natuur- en Stedenschoon</i>	96
TENTOONSTELLINGEN	106
<i>Wind- en Watermolens</i>	106
<i>De Schelde</i>	109
TERVUREN EN HET ZONIËNWOUDE	114
LANDSCHAPSSCHILDERS OP ZOEK NAAR EEN ONGEREPT NATUURGEBIED.....	114
EEN LANDSCHAP IN VERANDERING, HET VERDWIJNEN VAN FAVORIETE SCHILDERSPLEKKEN	117
STRIJD OM HET ZONIËNWOUDE VANUIT DE VERENIGING VOOR NATUUR- EN STEDENSCHOON.....	122
VIJFENTWINTIG JAAR BESTAAN VAN DE VERENIGING	125
BESLUIT	127
BIBLIOGRAFIE	131
BIJLAGEN	154

DANKWOORD

Dit onderzoek is tot stand gekomen met hulp van verscheidene actoren. Zo wil ik in de eerste plaats mijn promotor, Marjan Sterckx, bedanken om mij dit jaar nog op te nemen in haar groep en deze masterstudie te begeleiden. Als tweede wil ik graag Prof.Dr. Linda van Santvoort bedanken om mijn werk met zoveel interesse te willen nalezen en te voorzien van feedback. Dit onderwerp is tot mij gekomen via Kristof Reulens, promotor van het Genks landschap, die ik tevens wil bedanken voor de vele informatie en de rondleiding die ik kreeg tijdens mijn bezoek aan Genk. Ik wil ook graag Walter Ressler bedanken voor de fijne ontvangst in zijn huis en de informatieve boeken die ik heb mogen inkijken. Ook dank aan Stefaan Grieten, collectiebeheerder van het Vlaams Architectuurarchief.

Daarnaast wil ik graag auteurs Alex Elaut, Huibert van Eyk en Marina van Aert bedanken voor de mailwisseling en nuttige informatie die ik van hen gekregen heb. Zij hebben allen kennis van de landschapsschilders en hebben zich met veel interesse over mijn onderzoek gebogen.

Verder wil ik mijn ouders, Erik Van Wulpen en Judith Bouw, en mijn vriend, Jasper Standaert, bedanken voor al hun steun dit afgelopen jaar. En tot slot een bijzondere bedanking aan mijn vriendin en medestudent, Marie Becuwe. Bedankt voor alle tips en gedeelde informatie, voor het nalezen van mijn thesis, maar vooral voor alle steun en aanmoediging om deze masterthesis tot een goed einde te brengen.

INLEIDING

De achttiende en negentiende eeuw werden gekenmerkt door verschillende sociale en economische veranderingen. Industrie en technologische vernieuwingen namen een grote vlucht. Dit ging gepaard met de groei van steden en handel, die vroegen om nieuwe en snellere transportmiddelen. De talloze nieuwe verbindingswegen sneden dwars door het landschap. De impact van al deze ontwikkelingen op de natuur en het landschap was van ongeziene schaal. Al snel ontstond dan ook in bepaalde kringen een gegronde bezorgdheid om het landschap. Voornamelijk hogere bevolkingslagen en kunstenaars bekommerden zich om de esthetische kwaliteiten van de natuur. Tegelijkertijd ontstond in de schilderkunst de traditie om en plein-air te gaan schilderen en op die manier werden nieuwe locaties en landschappen ontdekt door schilders. Zij legden deze gebieden van ongerepte natuur op doek vast. Landschapsschilders zagen met lede ogen aan hoe hun geliefkoosde schilderplekken onherkenbaar werden getransformeerd. In de Kalmthoutse Heide werden plannen gemaakt voor verkaveling en ontginning van de zandduinen, in Genk kwam de mijnindustrie langzamerhand op en aan de Kust zorgde het stijgende aantal toeristen voor villa-, hotel- en dijkbouw. Het Zoniënwoud werd dan weer bedreigd met intensieve houtkap.

Deze masterthesis onderzoekt de rol van de landschapsschilders bij de opkomst van het landschapsbehoud eind 19de en begin 20ste eeuw. Het vertrekpunt van deze thesis was het archief en het tijdschrift van de *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* (hierna afgekort als KVNS) dat bewaard wordt in het Architectuurarchief in Antwerpen.

De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon is een Belgische natuurvereniging, opgericht in 1910. Hoewel de vereniging vandaag nog bestaat, beperkt deze studie zich tot het jaar 1943. In dat jaar werd er vanuit KVNS nog een overzichtstentoonstelling georganiseerd rond de Kalmthoutse Heide. De wederopbouwcampagnes die na de Tweede Wereldoorlog werden opgelegd creëren een compleet andere situatie voor de Belgische landschapszorg. Dit onderzoek focust zich op *de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, omdat kunstenaars hier een groot aandeel in hadden: zij waren de stichters van de vereniging en talloze schilders waren hier lid van. Daarnaast organiseerden zij tentoonstellingen rond de bedreigde landschappen waarop landschapsschilders een grote rol speelden. *De Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* legde in haar strijd om het behoud van het landschap ook steeds de nadruk op het esthetische en de waarde van de natuur voor landschapsschilders.

In deze masterthesis worden een aantal casussen uitgelicht die een belangrijke rol speelden voor het landschapsbehoud. Dit zijn de Kalmthoutse Heide, Genk, de Leie, de Belgische kust en Tervuren met het Zoniënwoud. Deze natuurgebieden waren in de 19de eeuw bekende en frequent bezochte schilderplekken. De Kalmthoutse Heide en de Belgische kust waren twee pijlers in de strijd van de KVNS, maar de verenigingen ijverden ook voor het behoud van de andere besproken gebieden.

Het hoofdstuk betreffende de Leie is beduidend korter dan de andere gebieden, omdat hierin op slechts één schilder de focus ligt, namelijk Emile Claus. Dit was een bewuste keuze, omdat de schilder een belangrijk aandeel had in de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. De strijd om de Leie, waar Claus aan deelnam, was een van de eerste acties van de vereniging. Vandaar dat de Leie toch beknopt ter sprake komt. Ook het hoofdstuk over Tervuren en het Zoniënwoud is beperkter dan het hoofdstuk over de Kempen en de Kust, dat in de eerste plaats de focuspunten van mijn onderzoek waren. Dit laatste hoofdstuk was echter een belangrijke toevoeging aan de masterthesis, omdat Tervuren en het Zoniënwoud een belangrijke rol speelden in de 19de eeuwse landschapsschilderkunst, maar ook in het natuurbehoud. Natuurvereniging *De Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, werd opgericht door een landschapsschilder en is vandaag nog steeds een toonaangevende vereniging in het landschapsbehoud. Ook de relatie van *De Ligue* met *de vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* was van zodanig belang dat deze niet mocht ontbreken in mijn onderzoek. Echter is er op dit gebied nog ruimte voor verder onderzoek en omvat deze masterproef slechts een inleiding en eerste aanzet tot grondiger onderzoek naar de rol van de landschapsschilder in de strijd om het landschap rond Tervuren en het Zoniënwoud.

De landschapsschilders die doorheen de scriptie worden aangehaald, zijn stuk voor stuk kunstenaars die actief waren in de besproken natuurgebieden. De genoemde kunstenaars zijn niet steeds de meest befaamde vertegenwoordigers van de voorgestelde landschapsschool, maar zijn telkens schilders die in verband konden gebracht worden met de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, de landschapszorg of wiens werk een voorbeeld waren van geliefde landschapsbakens in het bedreigde landschap.

Binnen deze masterthesis worden een aantal onderzoeksvragen behandeld. De centrale onderzoeksvraag behandelt de rol van landschapsschilders in het landschapsbehoud van de 19de en 20ste eeuw. Daarbij worden een aantal bijkomende vragen gesteld zoals: hoe stonden zij tegenover de verdwijning van de natuurgebieden die zij graag schilderden en kunnen we dit aflezen uit hun kunstwerken? Waren zij actief in de verenigingen die stredden voor het behoud van het landschap? Hadden de kunstenaars een invloed in de bescherming van het landschap?

De hoofdstukken worden onderverdeeld per onderzocht geografisch gebied. Binnenin elk van deze hoofdstukken wordt eerst een schets gegeven van de ongerepte natuur in het betreffende gebied dat de landschapsschilders aantrok, vervolgens worden veranderingen en aantastingen in dat landschap besproken en wordt er gekeken hoe de kunstenaars en hun schilderijen hierop anticiperen. Als laatste sluit elk hoofdstuk af met de rol van de KVNS in het besproken natuurgebied en de rol die kunstenaars hierin speelden.

STATUS QUAESTIONIS

Verschillende auteurs vermelden reeds kort de mogelijke invloed van landschapsschilders in het behoud van de natuur. Zo haalt Inge Bertels in haar boek *Tussen Beleving En Verbeelding: De Stad In De Negentiende-Eeuwse Literatuur*¹ al aan dat kunstenaars de geschikte kandidaten zijn om te strijden voor hun geliefkoosde natuurgebied. Er werd hier echter niet verder op ingegaan en de rol van de schilder in het landschapsbehoud werd niet verder toegelicht. Kristof Reulens daarentegen, de promotor van het Genkse landschap en coördinator van het Emile van Dorenmuseum, schreef verschillende boeken waarin hij het belang van schilders aanhaalde in de strijd om het landschapsbehoud. In zijn boek *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950*² wijdde hij een heel hoofdstuk aan schilders 'in de bres' voor het landschap. De rol van de kunstenaar is hier opnieuw beperkt en betreft enkel het Genkse landschap. Zijn onderzoek behandelt voornamelijk de rol van Emile van Doren en in het kort die van de schilder Armand Maclot.

Daarnaast zijn er nog twee doctoraatstudies geschreven die raken aan dit thema: Caspers, Thijs zijn *Misbegrepen: De Geschiedenis Van De Natuurbescherming In Vlaanderen Van 1910-1940: Een Tijdperk Vol Onbegrip En Onvermogen*³ en dat van Bruno Notteboom en promotor Bart Verschaffel: *Ouvrons Les Yeux!: Stedenbouw En Beeldvorming Van Het Landschap In België 1890-1940*.⁴ Het werk van Thijs Caspers bespreekt de rol van de kunstenaar in de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, echter werden niet alle factoren grondig uitgelicht, zoals de tentoonstelling die de vereniging organiseerde in 1922 over de Kempen. Die kwam echter wel uitgebreid aan bod in het doctoraat van Bruno Notteboom. Beiden doctoraatsstudies plaatsen het veranderende landschap van de 19de eeuw in verband met landschapsschilders, maar geen van deze twee studies onderzoekt uitgebreid de kunsthistorische kant van het verhaal of bekijkt de kunstwerken van dichterbij om op die manier de rol van de landschapsschilder in het landschapsbehoud te bepalen.

METHODOLOGIE

Voor deze onderzoeksthesis werd methodologisch als volgt te werk gegaan. Om te beginnen werd verschillende vakliteratuur doorgenomen over landschapsbehoud en monumentenzorg, waarbij het boek van Herman Stynen van groot belang was: *De onvoltooid verleden tijd, een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*. Via het doctoraat van Notteboom leerde ik over de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon. Vervolgens was archiefonderzoek van deze vereniging van groot belang, waarbij

---

¹ Bertels, Inge. *Tussen Beleving En Verbeelding: De Stad In De Negentiende-Eeuwse Literatuur*. Leuven: Leuven UP, 2013.

² Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950*. Leuven: Davidsfonds, 2010.

³ Caspers, Thijs. *Misbegrepen: De Geschiedenis Van De Natuurbescherming In Vlaanderen Van 1910-1940: Een Tijdperk Vol Onbegrip En Onvermogen*. Diss. aanvullende studies milieuwetenschappen en –technologieën.

⁴ Notteboom, Bruno, en Bart Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*": *Stedenbouw En Beeldvorming Van Het Landschap In België 1890-1940*. Diss. Doct. Ingenieurswetenschappen. Stedenbouw en ruimtelijke planning.

jaarverslagen, statuten, briefwisselingen, projecten, werkgroepen en hun driemaandelijks tijdschrift, *De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, werden geraadpleegd. Hieruit bleek het aandeel van de kunstenaars in de KVNS en zo werd besloten de vereniging als uitgangspunt van deze masterthesis te nemen met hun twee voornaamste onderzoeksgebieden als casussen: de Kalmthoutse Heide en de Belgische kust. In de vakliteratuur over de Belgische landschapsscholen kwamen ook de natuurgebieden van Genk en het Zoniënwoud regelmatig aan bod. Vanwege hun terugkerende vermelding in het tijdschrift van de KVNS en de grote rol die schilders in deze gebieden speelden werd besloten om ook deze twee schildersbestemmingen op te nemen als casussen.

Naast gesprekken met auteurs werden ook contemporaine bronnen geraadpleegd zoals het tijdschrift *L'Art Moderne*, briefwisselingen tussen de kunstenaars, bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, en verslagen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Naast al dit onderzoek werd ook een bezoek gebracht aan de landschappen in situ, om de sfeer van de befaamde schildersgebieden op te snuiven, voor zover deze vandaag nog bewaard is.

In de eerste helft van de 19de eeuw overheerste de academische traditie het Belgische kunstleven. Het landschapgenre werd, ondanks de goede vertegenwoordiging van landschapsschilders, ondergeschikt bevonden aan de historieschilderkunst. De landschapstraditie was overwegend romantisch-classicistisch. Het landschap werd idealistisch weergegeven, met kastelen, waterpartijen, ruïnes, woekerende planten etc.⁵ John Constable en William Turner worden vaak als voorbeelden gezien van deze landschapsschilders die in de vrije natuur de wisselwerking van het licht gingen vastleggen. Beiden waren onder andere te zien op de tentoonstelling in het Parijs Salon van 1824. Deze tentoonstelling deed veel bezoekers opschrikken en de vernieuwende traditie beïnvloedde de rest van Europa. De invloed van de schilder John Constable was zeer groot in Europa, maar was vooral voelbaar in Frankrijk. Schilders trokken naar Barbizon, naar het woud van Fontainebleau, om de natuur en plein-air te schilderen.⁶

Naar het voorbeeld van de School van Barbizon ontstond ook in België het idee om het landschap in situ te gaan schilderen. Schilders wilden het academisme en de drukte van de stad ontvluchten. Het landschap werd vanaf nu gezien als een zelfstandig genre. De schilders gingen hun materiaal te midden van de natuur opstellen, waar ze de wisselwerking van kleur en licht konden vastleggen. In het midden van de negentiende eeuw brak ook het realisme in de schilderkunst door, waardoor er een hernieuwde interesse in de landschapsschilderkunst ontstond. Op dat moment brak het romantisch-realistische landschapgenre door in België en werden er verschillende lokale scholen gevormd. Het absolute romantische landschap met haar ruïnes werd ingeruild voor de arbeid op het land. Kunstenaars probeerden het landschap zo natuurgetrouw mogelijk weer te geven en bestudeerden nauwlettend de wisselende aspecten van de natuur zoals kleuren en lichtinval.⁷ De kunstenaars wilden een waarachtig

---

⁵Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*. Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980).; John Sillevs, "Inleiding," in *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19^e eeuw*, red. John Sillevs en Hans Kraan, Den Haag: Haags Gemeentemuseum, (1985): 9.; John Sillevs, "De School van Barbizon," in *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19^e eeuw*, red. John Sillevs en Hans Kraan, Den Haag: Haags Gemeentemuseum, (1985): 49-53.; Robert Hoozee, "Barbizon en België," in *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19^e eeuw*, red. John Sillevs en Hans Kraan, Den Haag: Haags Gemeentemuseum, (1985): 112.; Robert Hoozee, "Plein-air en realisme," in *Brussel, kruispunt van culturen*, red. Robert Hoozee, Antwerpen-Brussel: Mercatorfonds, (2000): 55.

⁶ De Bruyn, Jean-Pierre. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. Dendermonde: Ronde Tafel, 1982, pp. 15.; Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950*. Leuven: Davidsfonds, 2010, pp. 76-77.; Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*, Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980).; De Vilder, Herman en Maurits Wynants. *De School van Tervuren*. Tervuren: Vrienden van de School van Tervuren, 2000, pp. 21-26.; Van Aert, Marina en Jean Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. Tiel: Lannoo, 2007, pp. 12-14.

⁷ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 12-17.; Sillevs, (Inleiding), pp. 9.; Sillevs, (De School van Barbizon), 49-53.; Hoozee, (Barbizon en België), 112.; Hoozee, (Plein-air en realisme), 55.

landschap weergeven en de zichtbare werkelijkheid vastleggen. Ze deden dit vaak aan de hand van de momenten van de dag (ochtend, middag of avond).

Daarnaast was het belangrijk voor de schilders van het realisme en pleinairisme om de gemoedstoestand en de sfeer van het landschap op te roepen. Ze waren gefascineerd door de natuur in al haar facetten; ook de extremere natuurelementen zoals stormen, regenvlagen of mist.⁸ Het in openlucht schilderen werd vergemakkelijkt met de uitvinding van kunstenaar John Rand (1801-1873), in 1836. Hij ontwierp een metalen tube om verf in te bewaren. Voordien waren schilders aan hun atelier gebonden voor het schildersmateriaal, waar zij hun verf prepareerden en vrijwel onmiddellijk gebruikten. Met de komst van verftubes ervaarden schilders een veel grotere vrijheid. Met hun verf in kleine tubes, klapstoeltjes, draagkoffertjes en parasols om het directe licht te weren trokken landschapsschilders erop uit.⁹

Dankzij de hernieuwde interesse om en plein-air te gaan schilderen ontdekten de kunstenaars nieuwe locaties en landschappen in België. Allen waren zij op zoek naar het ideale schildergebied. Kunstenaars zochten de heide, bossen of de Kust op en verbleven er in kunstenaarsdorpen.¹⁰ Op die manier ontstonden er kunstenaarskolonies rondom een bepaald gebied, ook weleens (regionale) scholen genoemd. Zo verbleven leden van de Kalmthoutse of Grijsse School rond de Antwerpse Kempen, in Kalmthout. De schilders ontdekten de uitgestrekte schrale vlakte van de Kempen. De duinen en bossen werden melancholisch onthaald en in sombere tinten weergegeven. Ook de Limburgse Kempen, met name Genk, lokten veel schilders. Naast de Kempen trokken verschillende andere locaties in België landschapsschilders aan en ontstonden er schilderkolonies zoals aan de Kust, waar kunstenaars vanaf 1870 Knokke of Heist verkenden, maar ook het Brabantse Zoniënwood naast Brussel trok schilders aan, zoals de leden van de School van Tervuren.¹¹

Met de term 'schilderschool' wordt eerder een groep gelijkgezinde kunstenaars bedoeld, dan leerlingen verbonden aan een instelling.¹² De landschappen waren ontmoetingsplaatsen voor kunstenaars die dezelfde passie deelden om een kortstondige natuurindruk te vatten. De belangstelling van de kunstenaars voor de zintuigelijke waarneming van het landschap uit zich in de kortstondige schetsen die zij maakten om kleur en licht op het moment zelf te vatten. In dat opzicht maakte het niet uit welke omgeving precies geschilderd werd, kunstenaars trokken steeds van gebied naar gebied om de natuur te kunnen vastleggen. Het is daarom ook moeilijk om te spreken van een afgebakende 'school' rond een bepaald landschap.¹³

---

⁸ De Geest, Joost. "Regionale schildersscholen. Van de kust tot de kempen", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, (dec 2009): 31.

⁹ Lannoy, Danny, Frieda Devinck en Thérèse Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knokke & Heyst 1880-1940*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2012, pp. 16.

¹⁰ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijsse school en haar tijdgenoten*. pp. 12-17.

¹¹ Bertels. *Tussen Beleving En Verbeelding*. pp. 121-122.

¹² De Geest, (Regionale schildersscholen. Van de kust tot de kempen), 1.

¹³ Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*. Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980).

Op weg naar het eerste landschapsbehoud.

Bij Koninklijk Besluit van Leopold I werd op 7 januari 1835 de Koninklijke Commissie voor Monumenten ingericht (hierna afgekort als KCM). Deze commissie, opgericht kort nadat de Belgische Staat ontstond, diende om waardevolle monumenten te bewaren die de culturele en nationale identiteit konden uitdragen. De oprichting van de commissie wordt algemeen beschouwd als de start van de officiële monumentenzorg in België.¹⁴ De KCM kon advies geven in verband met het bewaren en restaureren van monumenten met historisch of cultureel belang. Tijdens de beginjaren kon de KCM enkel advies geven over erfgoed wanneer de Minister van Binnenlandse Zaken hierom vroeg, maar vanaf het Koninklijk Besluit van 31 mei 1860 kon de commissie zelf dossiers voorstellen. In datzelfde jaar werden ook de eerste briefwisselende leden van de KCM aangesteld. Deze personen stonden dichterbij de voorbereiding, opvolging en controle op het behoud van de monumenten.¹⁵ Bij het Koninklijk Besluit van 1835 werden meteen de eerste negen leden van de commissie benoemd. Zes van de negen leden waren architecten of ingenieurs. De commissie selecteerde haar leden op basis van een gelijkaardig profiel, zo beschreef Maurice Bekaert hun wijze van aanstelling: *“La Commission Royale des Monuments se recrute parmi les archéologues, les artistes, les architectes arrivés à une haute position officielle, chargés de fonctions absorbantes, dont les préoccupations de conserver les merveilles d’art de notre pays ne peuvent, par suite des circonstances mêmes constituer l’unique ou le principal souci”*.¹⁶

In de tweede helft van de 19de eeuw deed de verstedelijking en de industrialisering zijn intrede. Hierdoor veranderde het landschap ingrijpend. Zo ontwikkelde het spoorwegennet zich in Europa, begonnen de steenkoolontginning in de Kempen en werden de badplaatsen onder het stijgende toerisme steeds verder uitgebouwd. Het veranderende landschap meerde de bevolking meer bewust van haar omgeving. Er ontstond een groeiende grensvervaging tussen de stad en het platteland. De bezorgdheid om het landschap groeide bij een aantal individuen, voornamelijk bij schilders, schrijvers, intellectuelen en enkele politici. Die individuen gaan zich verenigen in verschillende organisaties die werden opgericht ten voordele van de landschapszorg. De meeste van deze verenigingen kaderen in een anti-urbane beweging. Zij willen zich onttrekken aan de moderne samenleving, die als vuil en immoreel werd voorgesteld en ijverden voor een terugkeer naar de zuivere natuur. Ze streefden naar een hernieuwde band met de natuur en het leven op het land.¹⁷

---

¹⁴ Draye, Anne Mie. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. Antwerpen: Maklu, 1993, pp. 28-30.; Massart, Jean. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. Bruxelles: Lamertin, 1912, p. 1.

¹⁵ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-198*. Antwerpen: 1985, pp. 8-9.; Stynen, Herman. *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig*. Brussel, 1985, pp. 1-8.; Stynen, Herman en G. A Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd: Een Geschiedenis Van De Monumenten En Landschapszorg In België 1835-1940*. Brussel: Stichting Vlaams erfgoed, 1998, pp. 212-213.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. pp. 28-30.

¹⁶ Bekaert, Maurice. *De la préservation légale du patrimoine artistique*. Gent: Vuylsteke, 1895, p. 84.

¹⁷ Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd: Een Geschiedenis Van De Monumenten En Landschapszorg In België 1835-1940*. pp. 212-213.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. p. 39.

De eerste Belgische organisatie met specifiek oog op de landschapsbescherming werd opgericht in 1892, *De Société Nationale pour la Protection des Sites et des Monuments en Belgique*. De oprichter van deze vereniging was liberaal volksvertegenwoordiger Jules Carlier (1851-1930).¹⁸ Volgens Carlier ging het behoud van de natuur gepaard met economisch belang: met het behoud van een mooi, natuurlijk en ongerept landschap konden meer toeristen naar België worden gelokt.¹⁹ In het comité van de vereniging zetelden al verschillende kunstenaars onder wie Joseph Coosemans (1828-1904), de tekenaar en etser Auguste Danse (1829-1929) en landschapsschilders Euphrosine Beernaerts (1831-1901).²⁰ Een jaar later, in 1893, werd in Brussel de vereniging *L'Oeuvre d'Art Public* opgericht op initiatief van enkele kunstenaars en architecten, onder wie ook Victor Horta (1861-1947). Zij focusten zich op een lokaal gebied en hadden voornamelijk de stadsverfraaiing van Brussel voor ogen. De vereniging was ervan overtuigd dat het landschap een gezonde invloed had op de mens en dat het dus naast esthetisch belang ook een moreel belang had. Vanaf 1907 verschoof hun aandacht dan ook van de stad naar de opvoedkundige rol van het landschap.²¹

In Esneux ontstond in 1896 *de Ligue des Amis des Arbres*.²² Deze vereniging organiseerde onder meer 'Fêtes des Arbres' om de natuur en het landschap onder de aandacht te brengen. Vanaf hun oprichting tot in het jaar 1910 organiseerde de vereniging aanhoudend boomfeesten, zowel in de stad als op het platteland. In de eerste jaren volgden de feestelijkheden elkaar snel op. Het doel van de vereniging was de bescherming van bomen en bossen te promoten. Onder de leden bevonden zich politici, schrijvers en kunstenaars zoals Jules Carlier, Auguste Donnay (1862-1921), Jean d'Ardenne -pseudoniem voor Léon Dommartin- (1839-1919) en Léon Souguenet (1871-1938).²³ Als verderzetting van deze vereniging werd in 1909 de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* opgericht. Hun hoofddoel was de bescherming van het Zoniënwoud. De oprichters van deze vereniging waren voormalig Brussels burgemeester Charles Buls (1837-1914), de politicus Henry Carton de Wiart (1869-1951) en kunstschilder René Stevens (1858-1937).²⁴ Buls was de voorzitter van de vereniging.²⁵ Hij streefde een regionale architectuur na; gebouwen moesten in harmonie zijn met hun omgeving en opgaan in het omliggende landschap. Volgens Buls moesten de

---

¹⁸ Notteboom, Bruno en Bart Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*": *Stedenbouw En Beeldvorming Van Het Landschap In België 1890-1940*. Diss. Doct. Ingenieurswetenschappen. Stedenbouw en ruimtelijke planning, pp. 139.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. pp. 40.; Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. p. 3.

¹⁹ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 139.

²⁰ Carlier, Jules, et al., "Société nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique", *L'émulation*, (1894): 60-61.

²¹ Notteboom, Verschaffel., "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 189-195.; Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd*. pp. 212.

²² Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. pp. 2-3.

²³ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 201-217.

²⁴ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 201-217.; Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. pp. 2-3.

²⁵ Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Liges; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.

architecten terugkijken naar de lokale tradities en de eigenheid van de streek waarin zij bouwden. In de moderne samenleving werden steden vooral opgebouwd volgens rationele en wiskundige stratenpatronen, maar volgens Buls moesten ingenieurs en architecten ook rekening houden met het esthetisch en natuurlijke karakter van de steden, zoals de oude kronkelende stratenpatronen die zo aantrekkelijk aandoen.²⁶

*“Elles plaisent par ce beau désordre, que constitue un réseau de rues qui se ramifient, s’enchevêtrent comme les artères et les veines d’un organisme vivant”.*²⁷

Carton de Wiart vormde samen met Léon Dommartin en Belgisch politicus Emile Vandervelde (1866-1938) de vicevoorzitters. Ook Vandervelde pleitte, net als Buls, voor een terugkeer naar het platteland. Dit fenomeen leefde rond de eeuwwisseling op verschillende plaatsen in Europa waar de modernisering en verstedelijking zich doorzetten. Vandervelde streefde een eenheid tussen de stad en de natuur na en zal in 1916 de eerste socialistische minister worden in de Belgische politiek.²⁸ René Stevens werd de secretaris en zal fungeren als het gezicht van de vereniging. Onder de leden van *De Ligue* vinden we onder meer de katholieke politicus August Beernaert (1829-1912), broer van de schilderes Euphronise Beernaert.²⁹ Deze Brusselse vereniging telde verscheidene politici onder hun bestuursleden, maar bepleitte steevast dat het welzijn van de natuur boven politieke beweegredenen stond.³⁰

In het jaar 1910 ontstond een gelijkaardige beweging in Antwerpen, *de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. Ze wordt daarom ook weleens de Vlaamse tegenhanger van *de Ligue des Amis de la Forêt des Soignes* genoemd.³¹

Al deze publieke belangstelling ontging de overheid niet. In 1897 schreef de bevoegde minister een omzendbrief aan de provinciegouverneurs waarin hij hen vraagt hem op de hoogte te stellen wanneer er grote ingrijpen in het landschap van een desbetreffende provincie gepland werd. Hiermee startte de minister een beginnend pleidooi voor de bewaring van in de eerste plaats pittoreske natuurgebieden. Vervolgens werd op 30 juni 1905 een eerste wettelijke aanzet gegeven voor het behoud van landschappen door Carton de Wiart. Hij diende een wetsvoorstel in “tot het behoud van de schoonheid der landschappen”, dat zal leiden tot de wet van 12 augustus 1911 “tot het behoud van de schoonheid der landschappen” (bijlage 1).³²

---

²⁶ Buls, Charles François Gommaire. *Esthétique Des Villes*. Brussel: Sint-Lukasarchief, 1981, pp. 11-13; 18-22.; Smets, Marcel, en G. A Bekaert. *Charles Buls: Les Principes De L'art Urbain*. Liège: Mardaga, 1995, pp. 33-34.

²⁷ Smets, Bekaert. *Charles Buls: Les Principes De L'art Urbain*. pp. 127.

²⁸ Notteboom, Verschaffel. *“Ouvrons Les Yeux!”*. pp. 37-39.

²⁹ Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Ligues; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.

³⁰ Notteboom, Verschaffel. *“Ouvrons Les Yeux!”*. pp. 201-217.

³¹ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 8-9.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. p. 40.; Stynen, Herman. *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig*. p. 13.

³² Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd*. p. 216.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. p. 41.

De overheid wou hiermee de industriële en technologische noden van die tijd verzoenen met de schoonheid van het landschap door waar mogelijk herstel en behoud van landschappen te verplichten. De wet kwam voornamelijk voort uit een esthetische en wetenschappelijke visie. In het bijhorende Koninklijk Besluit, dat op 29 mei en 15 juni 1912 werd ingevoerd, staat beschreven dat er in België een grote noodzaak is om het landschap te beschermen en dat de natuurlijke gebieden bedreigd worden onder de industriële en stedelijke ontwikkeling, de bevolkingsdichtheid en de aanbouw van wegen. Aan de KCM werd een afdeling Landschappen toegevoegd met eveneens een adviserende bevoegdheid.³³ De nieuwe afdeling moest toezien op het esthetische en wetenschappelijke karakter van het landschap en die, indien nodig, beschermen. Het Koninklijk Besluit toonde aan dat de overheid tegemoet wilde komen aan de eisen en bezorgdheden van de bevolking en de verschillende organisaties in verband met landschapszorg. Er werden voor de afdeling briefwisselende leden per provincie aangesteld. Zo kwamen er enkele nieuwe personen bij zoals Amand de Lattin (1880-1959), secretaris van *Natuur- en Stedenschoon*; kunstschilder Isidoor Opsomer (1878-1967); Louis Diericx; Louis Stroobant (1862-1950); P. Huybrechts, voorzitter van de *Société pour la protection des Sites et des Monuments*³⁴ en Jozef Schobbens (1871-1939), griffier in Antwerpen.³⁵

Eén van de personen die ongetwijfeld van grote invloed is geweest bij de oprichting van de nieuwe afdeling, was de wetenschapper-botanicus Jean Massart (1865-1925). In het begin lag de nadruk in de landschapszorg vooral op de esthetische bekommernissen om een natuurgebied te bewaren, maar gaandeweg trad ook de wetenschappelijke bekommernis op de voorgrond. Jean Massart was waarschijnlijk de grootste protagonist van deze benadering. Hij schreef in 1912 zijn werk 'Pour la Protection de la en Nature Belgique'³⁶ waarin hij een groot aantal gebieden in België beschreef, die natuurwetenschappelijke waarde hadden en die bijgevolg beschermd en bewaard moesten worden. Massart waarschuwde voor de versmelting van het moderne stedelijke landschap met het natuurlijke landschap en ijverde om de twee strikt gescheiden te houden. Hij voerde propaganda in verscheidene tijdschriften en vond bondgenoten in andere wetenschappers, maar ook kunstenaars. Beide groepen zagen redenen om de natuur te beschermen en waren bereid hiervoor te strijden, de een met oog op het wetenschappelijke, de andere met oog voor het esthetische.³⁷ De kaft van zijn werk is ontworpen door kunstenaar Louise Héger (1839-1933), landschapsschilderes bij de School van Tervuren (cfr. Infra).³⁸

---

³³ Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd*. p. 216.; Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 278-287.; Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. pp. 44-45.

³⁴ S.n., "Sites", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 53ste jaargang, (1914): 8.; de volledige naam van deze persoon werd verder niet achterhaald tijdens dit onderzoek.

³⁵ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 8-9.

³⁶ Massart, Jean. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. Bruxelles: Lamertin, 1912.

³⁷ Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd*. p. 215. ; Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 140; 278-287.; Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. pp. 5-19.

³⁸ Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. p. 4.

Massart stichtte daarnaast in hetzelfde jaar ook de *Ligue Belge Pour la protection de nature* en zetelde sinds de oprichting in de afdeling Landschappen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.³⁹

Helaas werd er aan de wet van 1911 geen gehoor gegeven door verenigingen of particulieren⁴⁰, hierdoor laaien de protesten en discussies op vanuit bewegingen voor landschapszorg en de toeristische sector zoals de Belgische *Touring Club*. De voorzitter van die vereniging, Paul Duchaine (1872-1952), wees de commissie erop dat de wet nog geen enkele keer werd toegepast sinds haar oprichting. Na jaren discussie en bepleiting voor een alomvattende wet rond landschapsbehoud en monumenten werd op 7 augustus 1931 de "wet op het behoud van Monumenten en Landschappen" goedgekeurd (bijlage 2). Die wet bracht de monumenten- en landschapszorg in België echt op gang. Zij zorgde ervoor dat landschappen en monumenten om hun esthetisch, historisch of wetenschappelijk nationaal belang konden worden beschermd, bewaard en onderhouden.⁴¹

Naast deze wet van 1931 op de bescherming van monumenten en landschappen, ontstond er vanuit verschillende bewegingen de vraag naar een specifieke wet rond natuurreservaten. Niet enkel vanuit esthetisch of wetenschappelijk oogpunt, maar ook vanuit de toeristische sector. Een sturende organisatie hierin was de *Fédération Nationale Pour la Défense de la Nature*, opgericht in 1928. Voorzitter hiervan was Paul Duchaine, die eveneens voorzitter was van de toeristische *Touring Club Belgique*. De *Fédération* was een overkoepelende organisatie van vijfendertig natuurbeschermings- en toeristische verenigingen. In 1931 publiceerden zij hun boek *Réserves Naturelles à sauvegarder en Belgique*. De uitgave was bedoeld als een vervolg op de versie die Jean-Massart reeds in 1912 uitgaf en waar hij eveneens het belang aanhaalt van natuurreservaten. Massart echter focust vooral op het wetenschappelijke belang van het oprichten van reservaten. Enkele van de door hen voorgestelde natuurreservaten waren de Kalmthoutse Heide, de duinen aan de Kust en de Limburgse Kempen. Deze werden ook allemaal overgenomen in het werk van *la Fédération*. In 1952 werd het Zwin in Knokke als eerste reservaat in België opgericht.⁴²

---

³⁹ Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 140; 278-287.

⁴⁰ Draye. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. p. 43.

⁴¹ Van Damme, Baert, Uyttenhove. *Landschapsontwerp In Vlaanderen: Landschap Als Narratief En Integrerend Medium In De Ruimtelijke Ontwerppraktijk*. pp. 47-54.; Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 149-155.; Stynen, Herman. *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig*. pp. 1-8.

⁴² Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 171-185.

In 1910 werd in Antwerpen *De Vereeniging tot Behoud van Natuur-en Stedenschoon* opgericht ter verdediging van het Belgische landschap. Die vereniging krijgt later de naam *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. Ze is ontstaan omwille van de belangstelling die op dat moment in kunstenaarskringen heerste rond de Kalmthoutse Heide en de bedreigingen waar het natuurgebied op dat moment mee geconfronteerd werd.⁴³ Uit die interesse en bezorgdheid voor het landschap besloten kunstenaars en intellectuelen een vereniging op te richten met als doel het landschap met alle mogelijke middelen te verdedigen en vandalenwerk aan de natuur te voorkomen.

De oorsprong van hun protest was in de beginjaren van de vereniging vooral esthetisch van aard en was gefocust op het romantische landschapsbeeld. Gaandeweg legde de vereniging ook de nadruk op het wetenschappelijke belang van de natuurgebieden. De, oorspronkelijk Antwerpse, vereniging werd in 1922 uitgebreid met een met een Gentse afdeling. De onderwerpen waar de vereniging zich achter schaarde verschillen allen van inhoud, plaats en methode en zijn bijgevolg zeer uitlopend. Naast haar strijd om het behoud van de Kalmthoutse Heide bekommeren zij zich om zowel grote als kleine aantastingen aan de natuur in heel België. De aandacht van de vereniging was echter voornamelijk regionaal gefocust; op de Kalmthoutse Heide en de Belgische kust. In de statuten van de vereniging lezen we dat zij onder de term landschapszorg onder meer het streven naar een efficiënte wetgeving betreffende natuurbehoud en monumentenzorg, de oprichting van natuurparken, een beschermend molenbeleid en een inventarisatie van de Vlaamse monumenten en landschappen (bijlage 3) verstaan.

Als vereniging vinden zij het tevens belangrijk dat het publiek wordt ingelicht over de stand van zaken en uitleg krijgt inzake natuurbehoud. Daarom voorzien zij een tweemaandelijks tijdschrift voor leden. Bij de oprichting van de vereniging kreeg het tijdschrift de naam *Maandelijksch bulletijn der Vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon*, in het jaar 1935 veranderde de naam naar *Maandschrift der Vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon*. Hierin werd vooraan telkens het bestuur aangekondigd samen met nieuw aangesloten leden of verenigingen. De tijdschriftnummers omvatten telkens de huidige toestanden inzake landschapsbehoud in België en bespraken een aantal casussen. De vereniging organiseerden ook excursies, lezingen en tentoonstellingen die op hun beurt werden aangekondigd en besproken in het tijdschrift. Voor hun excursies werkten zij soms samen met andere natuurbeschermingsorganisaties of actiegroepen. Ze gaan de problemen binnen de landschapszorg aankaarten bij de eigenaren van het betreffende gebied, zowel privé als openbaar. Tegenover de overheid maakte de vereniging gebruik van perspropaganda en

---

⁴³ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 217.; Delanghe, Hugo. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*, Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 1998, pp. 80.

protestacties.⁴⁴ Hiervoor werden de contemporaine publieke kranten zoals *De Vlaamse Gazet*, *Het Laatste Nieuws*, *het Handelsblad*, *de Gazet van Antwerpen* en *de Nieuwe Gazet* aangeschreven.⁴⁵ De KVNS is daarnaast ook stichtend lid van het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming, het Centrum voor Natuurbeschermingseducatie en de Bond Beter Leefmilieu.⁴⁶

Op een van de eerste vergaderingen, op 10 december 1910, werden het bestuur en de raadsleden van de vereniging verkozen. Als voorzitter werd katholieke politicus Alfons Van de Perre (1872-1925) en Vlaamse schrijver en kunsthistoricus Arthur Jacob Hendrik Cornette (1880-1945) verkozen. Amand De Lattin (1880-1959), A. Vermeerberge en pianiste Käthe Bonefske werden benoemd tot secretarissen. Vlaams dichter Jan Eelen (1877-1970) werd verkozen tot penningmeester. Onder de raadsleden vinden we letterkundigen, architecten, maar ook kunstenaars waaronder Oscar Delaunois als ‘kustdrijver’ (1881-1961), Aloïs de Laet (1866-1949) en Mil (Emiel) Maeyens (1883-1952) als kunstschilders en Frans Claessens (1885-1968) als beeldhouwer.⁴⁷

---

⁴⁴ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 6-7.; Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoute Heide*. pp. 82-83.

⁴⁵ De Lattin, Amand. “Jaarverslag 1911”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911): 19.

⁴⁶ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 6-7.

⁴⁷ S.n., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 14-15.; S.n., “raadsleden”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, (1911): 3.; S.n., “raadsleden”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 3.;

De *vereniging voor Natuur en Stedenschoon* had bij het begin van haar oprichting circa vijfhonderd leden waarvan de meesten tot de lage burgerij of middenklasse behoorden. Onder de leden bevonden zich onderwijzers, verplegers, aannemers, notarissen, burgemeesters of ministers, fabrieksdirecteurs, maar ook een goudsmid, loodgieter of beenhouwer.⁴⁸ Veel van de leden waren kunstenaars (bijlage 4). In de eerste twee jaar na de oprichting telde de vereniging 12% kunstschilders, 11% letterkundigen, 9% architecten, 7% toondichters en 4% beeldhouwers. We zien dus dat het merendeel van deze verzameling artistieke beroepen bestond uit kunstschilders. Specifiek waren deze schilders landschapsschilders, maar niet uitsluitend. De KVNS ging ervan uit dat kunstenaars de geschikte personen waren om het doel dat zij voor ogen hadden mee te verwezenlijken: het bestrijden van gevaren gericht tegen de natuur en het bewaren van unieke en schone landschappen. Zij verzochten prominente kunstenaars om lid te worden van de vereniging om op die manier haar waarde te doen stijgen en het aanzien van de vereniging te verhogen. Wanneer de KVNS haar argumenten aanvoerde om een landschap of uitzicht te beschermen, verwezen zij keer op keer naar de waarde die het gebied had voor kunstenaars en het esthetische belang van het natuurgebied.⁴⁹

Het feit dat kunstschilders de moeite namen om zich aan te sluiten bij een vereniging die zich inzette voor het behoud van de natuur die zij zo graag schilderden toont al aan dat de landschapsschilders niet tevreden waren met de verandering in hun schilderomgeving en dat zij poogden hun bijdrage te leveren door een vereniging te steunen.

Sommige kunstenaars gingen nog een stap verder en leverden naast hun steun als lid ook een actievere bijdrage door te zetelen in het bestuur, dat verantwoordelijk was voor de organisatie en de beslissingen binnen de vereniging. Jaak van Wijck was hierin een opvallende figuur; hij komt in de werking van de vereniging nadrukkelijk naar voor, door onder andere zijn ontwerpen voor de logo's en affiches, aanwezigheid op vergaderingen etc. Ook Emile Claus zal een prominente plaats in het bestuur krijgen.⁵⁰ Andere schilders zoals Aloïs de Laet, Emiel Maeyens, Frans Claessens, Jules Baetes en Richard Baseleer waren minder opvallende bestuursleden, maar vertegenwoordigden wel degelijk het bestuur van de KVNS.⁵¹

---

⁴⁸ Notteboom, Verschaffel., "*Ouvrons les yeux!*". p. 218.; Caspers, Thijs. *Misbegrepen: De Geschiedenis Van De Natuurbescherming In Vlaanderen Van 1910-1940: Een Tijdperk Vol Onbegrip En Onvermogen*. Diss. aanvullende studies milieuwetenschappen en –technologieën, p. 30.

⁴⁹ S.n., "Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911-1913).; Caspers. *Misbegrepen*. pp. 30-33.

⁵⁰ S.n., "Stichting Gentse afdeling", *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, 2^e jaargang, nr. 3, (maart 1923): 42-43.; S.n., "Vergaderverslag onze duinen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 6/7, (nov/dec 1922): 8-14.; Eyk. "Jaak van Wijck (1870-1946): landschapsschilder", 2-4.; Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 129-131.

⁵¹ S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).

Jaak van Wijck (1870-1946).

Jaak van Wijck begon zijn schildersopleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen in 1893-94. Als uitmuntende student kreeg hij samen met Armand Maclot toelating tot de opleiding Landschapsschildering aan het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten. Hij genoot hier les van de landschapsschilder Joseph Coosemans, die actief was in de schilderschool van Tervuren en Genk tussen 1864-1890⁵². Jaak van Wijck werd lid van de KVNS in 1910. Hij sloot zich later ook aan bij de kunstenaarsvereniging *Eigen Vorming*, waarvan ook Aloïs de Laet -de landschapsschilder en medestichter van KVNS- lid was.

Vanaf 1922⁵³ werd Jaak van Wijck raadslid van de KVNS tot zeker 1944.⁵⁴ Hij zette zich vanaf dat moment erg actief in voor de vereniging en het behoud van de natuur en was bij iedere manifestatie aanwezig. Van Wijck zetelde ook in het 'Bestuur der Uitstappen' en nam regelmatig zelf deel aan de uitstappen. Ook zijn vrouw, Reine van Wijck-Schoeters, was een actief lid van de vereniging en vanaf 1939 was zij voorzitter van het damescomité van KVNS.⁵⁵ Zij was huisvrouw en deed haar werk bij KVNS als vrijwilliger. Zij verschaften aan twee leden van de KVNS, Frieda en Hugo Ressler, oorkonden als dankbaarheid voor hun inzet voor de vereniging. De oorkonden werden voorzien van ingekleurde tekeningen van de hand van Jaak van Wijck⁵⁶

Van Wijck was als bestuurslid aanwezig op wekelijkse vergaderingen en op belangrijke evenementen zoals de stichting van een Gentse afdeling of de lezing over de *zeeduinen* tussen Duinbergen en Knokke.⁵⁷ Daarnaast organiseerde hij tentoonstellingen uitgaande van de KVNS. Zo was hij medeverantwoordelijk voor de tentoonstelling *Onze Kempen* in 1922, *Onze parken* in 1924, De tentoonstelling over *Wind- en Watermolens* uit 1939 en die over de *Kalmthoutse Heide* in 1943.⁵⁸ Hij was ook 'voorzitter der onder commissie' bij de

---

⁵² Reulens, Kristof. *In het spoor van de meester: Joseph Coosemans en leerlingen in Genk*. Genk: Emile van Dorenmuseum, 2012.

⁵³ In het boek van Huibert Eyk, *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*, staat dat van Wijck sinds 1923 pas lid werd van de vereniging, maar jaarverslagen van de KVNS tonen aan dat dit reeds in 1922 was.

⁵⁴ S.n., "Jaarverslag 1921. Bestuursleden voor 1922", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1921): 2.; S.n., "Jaarverslag 1940-1941", *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, (1940-1941), pp. 2.; Huibert, Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. Leiden: Ginko, 2016, pp. 121.

⁵⁵ S.n., "Tombola kerstfeest", *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 15.

⁵⁶ Eyk, (Jaak van Wijck (1870-1946): landschapsschilder), 2-4.; Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*, pp. 122-23.

⁵⁷ S.n., (Stichting Gentse afdeling), 42-43.; S.n., (Vergaderverslag onze duinen), 8-14.

⁵⁸ Eyk, (Jaak van Wijck (1870-1946): landschapsschilder), 2-4.; Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 129-131.

tentoonstelling over het vijftienvigjarig bestaan van de vereniging.⁵⁹ De affiches voor al deze exposities werden ook ontworpen door Jaak van Wijck.

Ook zijn eigen schilderijen werden getoond op deze tentoonstellingen. Van Wijck maakte verschillende gezichten op de Kalmthoutse Heide zoals; *Zonneslag*, *Maartsche buien* en *De Putsche Moer*. Daarnaast schilderde hij ook in Genk en langs de Schelde.⁶⁰

Jaak van Wijck ontwierp ook het logo van het tijdschrift, geïnspireerd op een eerder ontwerp van Karel Ressler. De tekening werd waarschijnlijk ontworpen naar aanleiding van het jubileumjaar van de vereniging, rond 1935-36. Op de voorpagina van een tijdschriftnummer uit 1939 en 1940 herkennen we ditzelfde logo. Het ontwerp bestaat uit drie bomen met daarachter de gevel van een huis. Het geheel wordt weerspiegeld aan de onderkant. Als we dit beeld vergelijken met Ressler zijn ontwerp is de gelijkenis treffend: van Wijck neemt hetzelfde type boom (spar?) en gevel over. Ressler verwerkt in zijn logo nog de letters 'N' en 'S' van *Natuur- en Stedenschoon*. Jaak van Wijck zijn ontwerp werd ook gebruikt om 'insignes' te maken die op kledij konden gespeld worden. Ook die werden waarschijnlijk gemaakt voor het jubileumjaar van de vereniging.⁶¹ Het schildertalent van deze kunstenaar werd niet enkel gebruikt voor 'grotere' zaken zoals het logo ontwerpen maar reikte tot in de kleinste details van de KVNS-werking, zoals het versieren en beschilderen van de kerstpakjes voor het jaarlijkse kerstfeest van de vereniging.⁶²

Fig 1. Ontwerp van Karel Ressler voor het tijdschrift KVNS (s.d)

fig 2. insigne KVNS. Ontwerp van Jaak van Wijck (circa 1935-1946)

Jaak van Wijck was gefascineerd door molens. Hij maakte hiervan diverse werken en tijdens zijn lidmaatschap bij de KVNS zette hij zich ook actief in voor het behoud van de molens. Hij werkte onder andere mee aan een inventaris van molens die werd samengesteld door de

⁵⁹ S.n., "Kwart eeuw strijd", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (nov 1935): 148.

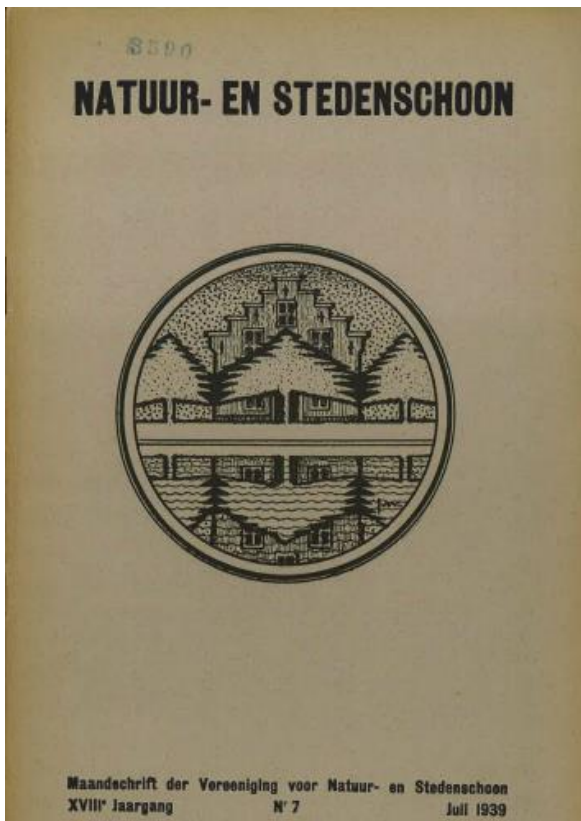
⁶⁰ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 28; 96; 122.; Archief Jaak van Wijck, Letterenhuis Antwerpen, au.: 21363, identificatiecode W924.

⁶¹ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 122; 129-131.

⁶² S.n., (Tombola kerstfeest), 15.

vereniging. Naast molens lag zijn interesse ook bij het landschap zelf, zo legde hij verschillende gezichten op de Kalmthoutse Heide en de Schelde vast.⁶³

Jaak van Wijck werd postuum, bij gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Vereniging in 1950, met een diploma tot erebestuurslid benoemd. Hij werd in dat verband omschreven als: "*Kunstschilder, een van de meest vooraanstaande en actiefste bestuursleden, groot ijveraar voor molenbescherming.*"⁶⁴

Fig 3. Logo tijdschrift KVNS, Ontwerp van Jaak van Wijck (1939)

⁶³ Eyk, (Jaak van Wijck (1870-1946): landschapsschilder), 2-4.; Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken.* pp. 28-30.

⁶⁴ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken.* pp. 123.

fig 4. Affiches voor tentoonstellingen georganiseerd door KVNS, ontworpen door Jaak van Wijck

Emile Claus (1849-1924).

Emile Claus was een van de eerste toetreders tot de *vereniging van Natuur- en Stedenschoon* bij de oprichting in 1910.⁶⁵ Hij voerde ook meteen actief mee strijd om het behoud van de natuur. Zo protesteerde hij mee tegen het rechtekken van de Leie in 1911.⁶⁶ Wanneer er in 1923 een Gentse afdeling van de vereniging wordt opgericht gaat Emile Claus daar ook in het bestuur zetelen. Daarnaast zaten ook de Vlaamse naturalistische schrijver Cyriel Buysse (1859-1932) en de beeldhouwer George Minne (1866-1941) in het bestuur. Het idee voor de oprichting van Gentse afdeling kwam van de Gentse tuinarchitect Alfons Collumbien (1867-1947). De afdeling zal zich met provinciale casussen bezighouden, maar steeds in nauwe samenwerking met de hoofdzetel in Antwerpen.⁶⁷

We kunnen vaststellen dat Emile Claus een vast en actief lid van de KVNS was. Hij zette zich regelmatig in voor het behoud van de natuur en het landschap, waaronder zijn geliefkoosde Leie (cfr. Infra). Zo werd hij ook geëerd in het tijdschrift van de KVNS bij zijn overlijden in 1924; *“de kunstschilder Emile Claus nam steeds een werkdadig aandeel aan onze werking. Voor onze Vereeniging is zijn afsterven een zwaar verlies, en dankbaar, zij het dan ook met weemoed, herdenken wij hem op dit oogenblik.”*⁶⁸

Verder was Emile Claus ook lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Een eerste vermelding van hem vinden we terug in een verslag uit 1913, waar hij als briefwisselend lid voor Vlaanderen benoemd werd. Hij werd ingedeeld bij de nieuwe afdeling ‘Sites’. In datzelfde jaar verscheen er een brief aan de voorzitter Charles Lagasse De Locht (1845-1937)⁶⁹, waarin beschreven stond dat er voor het nieuwe comité van de sites een vicevoorzitter en een secretaris verkozen werden. Emile Claus werd verkozen tot vicevoorzitter.⁷⁰

Aloïs de Laet (1866-1949), Richard Baseleer (1867-1951), Jules Baetes (1861-1937).

Deze kunstenaars werden alle drie lid van de vereniging bij haar oprichting in 1910.⁷¹ In het jaarverslag van 1940 komt Baseleer opnieuw voor als verkozen raadslid voor de komende vier

---

⁶⁵ S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 14.

⁶⁶ Moens, Julien. “De eerste activiteiten”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon v.z.w 1910-1985*, (1985): 15.

⁶⁷ S.n., (Stichting Gentse afdeling), 42-43. Over de verdere werking van deze Gentse afdeling heb ik tijdens dit onderzoek geen verdere informatie gevonden.

⁶⁸ S.n., “Emile Claus”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3e jaargang, nr. 7, (juli 1924): 124.

⁶⁹ Lagasse De Locht was opgeleid als ingenieur en directeur-generaal bij de centrale administratie Bruggen en Wegen. (S.n., “Membres Effectifs”, *Bulletin des Commissions royales d’art et d’archéologie*, 52e jaargang, (1913): 5.)

⁷⁰ S.n., “Membres Flandre”, *Bulletin des Commissions royales d’art et d’archéologie*, 52e jaargang, (1913): 538; 543.

⁷¹ S.n., “Jaarverslagen 1911. Ledenlijsten”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911).; S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. Antwerpen: 1985, pp. 14-15.

jaar.⁷² Baetes is bestuurslid tot zeker in het jaar 1922.⁷³ Alledrie waren zij geëngageerde individuen die zich aansloten bij een of meerdere verenigingen. Zo maakten De Laet, Baseleer en Baetes deel uit van de kunstenaarskring *Als ick kan* en *De Scalden*.⁷⁴ Jules Baetes was de mede-oprichter van die laatste kunstkring in 1889, waarvan hij later ook voorzitter werd.⁷⁵ De kunstenaarsverenigingen *Als Ick kan* en *De Scalden* sluiten zich aan bij KVNS (zie hoofdstuk kunstenaarsverenigingen).⁷⁶ Deze schilders stelden via hun kunstenaarsverenigingen regelmatig hun kunstwerken tentoon en maakten deel uit van een bloeiend schildersnetwerk in Antwerpen. We kunnen spreken van een zekere bekendheid onder heersende kunstgroepen en activiteiten. Die bekendheid zal zeker in het voordeel hebben gespeeld van een *vereniging als Natuur- en Stedenschoon*, die inzette op haar ledenbestand van kunstenaars om haar standpunten over te brengen aan het publiek en in de verf te zetten.

fig 5. Aloïs de Laet, *Omgeving Genk*, (s.d)

Aloïs de Laet is opgegroeid in Antwerpen, nabij het Schipperskwartier. Hij zag het Antwerpse landschap veranderen en moest toekijken hoe de Antwerpse polders stuk bij stuk verdwenen voor nieuwbouw en de havenuitbreiding. In het begin schilderde De Laet vooral figuren. Dit waren steeds de dokwerkers waarmee hij dagelijks in contact kwam of de mensen uit zijn moeders herberg. Op latere leeftijd vindt hij zijn toevlucht in het landschap. Hij trok er regelmatig op uit om en plein-air te gaan schilderen. Gepakt met zijn schildergerei, klapstoel en parasol spendeert hij zijn tijd het liefst in de Antwerpse polders en de Kalmthoutse Heide.⁷⁷ Hij legde hierbij regelmatig de nadruk op de woeste natuurelementen. Emile Claus zei over De

⁷² S.n., (Jaarverslag 1940-1941).

⁷³ S.n., "Jaarverslag 1921", *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, (1921): 2.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Archief Jules Baetes, Hendrick Conscience bibliotheek Antwerpen, invt/cat.nr BE-ANNO2/12.

⁷⁶ S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).

⁷⁷ Elaut, Alex en Walter Ressler. *Aloïs de Laet, schilder van zon en wolven*. (6-14 september 2014).

Laet; *“Aloïs de Laet is niet alleen de schilder der dorpkens, hij is er nog dichterbij ook; hij laat de natuur door zijn lijf gaan”*.⁷⁸

De Laet was een sociaal geëngageerd persoon en sloot zich aan bij meerdere kunstenaarsverenigingen, waaronder *De Kapel*. Hij zal als eerste kunstschilder met deze vereniging tentoonstellen in 1899 op de Falconruï in Antwerpen. *De Kapel* had een sociaal-filosofisch en licht anarchistisch karakter. Medeoprichters van deze vereniging waren de schilders Richard Baseleer, Walter Vaes (1882-1958) en de schrijvers Emmanuel de Bom (1868-1953), Lode Baekelmans (1879-1965) en Victor Ressler (1877-1955). Deze figuren waren ook aangesloten bij de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. Ondanks dat beide kringen een ruim ledenbestand deelden, zal *De Kapel* zich nooit als kunstkring bij de natuurvereniging aansluiten.⁷⁹

Baseleer was tijdens zijn schilderscarrière rond 1886 werkzaam in Kalmthout en raakte daar bevriend met de mede-Kempenschilder Jacques Rosseels. Samen schilderden ze ook geregeld in Wechelderzande, wanneer de Heide in het gedrang komt. Zijn schilderperiode in de Heide wordt onderbroken wanneer hij in 1896 naar Doel verhuisd, maar tegen het einde van zijn leven, rond 1936, keert hij weer terug naar Kalmthout en legt zich opnieuw toe op heidelandschappen.⁸⁰ Ondanks zijn Kempische schilderachtergrond staat Baseleer vandaag vooral bekend als marineschilder, hij vertoonde een voorliefde voor de Beneden-Schelde, die hij met brede verfstroken in blauwgrijze tinten weergaf. Verder werkte Baseleer ook regelmatig aan de Kust, waar hij atmosferische zeegezichten schilderde in Nieuwpoort, Knokke en Heist.⁸¹

Over Jules Baetes zijn bijna of geen verwijzingen terug te vinden in het archief van de KVNS, maar hij was blijkbaar een belangrijk en gewaardeerd lid. Zo blijkt uit het overlijdensbericht dat de vereniging in haar tijdschrift plaatste bij de dood van de beeldhouwer: *“Jules Baetes was lid van onzer vereeniging vanaf haar ontstaan. Hij heeft de schoonheid van de stad verdedigd met het woord, de pen, burig en overtuigd. Tot zijn laatste uren waren met diens strijd vervuld. Het stichten van der maatschappij De Scalden was zijn werk. Als voorzitter ervan heeft hij een ruim deel genomen in het Antwerps artistieke leven der laatste vijftig jaar. De Koninklijke Rubenskring telde hem tusschen zijnen verknochte leiders en in den bond antwerp*

---

⁷⁸ Elaut, Alex en Walter Ressler. *Aloïs de Laet, schilder van zon en wolken*. (6-14 september 2014).

⁷⁹ S.n., “Maandelijksch bulletijn der vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon”, “Maandschrift der Vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon”, (1911-1943).

⁸⁰ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 21.; Schoonbaert, Lydia M. A., en Dorine Cardyn-Oomen. *Tekeningen, Aquarellen En Prenten 19de En 20ste Eeuw*. Brussel: Ministerie van Nederlandse cultuur, 1981, p. 22.; Delen, Ary. *Richard Baseleer*. Amsterdam: Elsevier, n.d, pp. 63-64.; Buyck, Jean. *Catalogus Schilderijen 19de En 20ste Eeuw*. Antwerpen: Ministerie van Nederlandse Cultuur. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1977, p. 37.

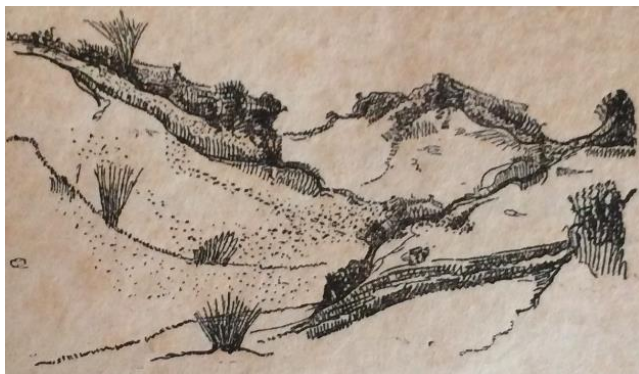
⁸¹ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. p. 32.; Schoonbaert, M.A., Cardyn-Oomen. *Tekeningen, Aquarellen En Prenten 19de En 20ste Eeuw*. p. 22.; Delen. *Richard Baseleer*. p. 65.

vooruit vervulde hij de hoofdrol. Van beroep medailleur, was hij tevens beeldhouwer van talent. Zijn heengaan betekent een plots verlies.”⁸²

Frans Claessens (1885-1968).

Claessens studeerde aan het Hoger Instituut voor Schone Kunsten in Antwerpen onder de beeldhouwer Thomas Vinçotte (1850-1925), samen met zijn medestudent Jules Baetes. Claessens nam tijdens zijn leven deel aan verscheidene tentoonstellingen zowel in het binnen- als buitenland. Naast beeldhouwen vervaardigde Claessens ook enkele tekeningen geïnspireerd op de Schelde.⁸³

Claessens is vanaf 1911 de penningmeester van de vereniging⁸⁴, dit blijft hij waarschijnlijk tot in 1919. Er wordt in het jaarverslag 1914-1919 geen aparte vermelding meer gemaakt van de bestuursleden en vanaf 1920 werd Claessens raadslid.⁸⁵ Daarnaast verzorgde Claessens de illustraties in een werk over de Kalmthoutse Heide uitgegeven door de KVNS in 1932.⁸⁶

fig 6. Frans Claessens, Kalmthoutse Heide, (1932)

Emiel (Mil) Maeyens (1883-1952).

Emiel Maeyens sloot zich net als voorgaande kunstenaars als bestuurslid aan bij de vereniging in 1910.⁸⁷ Hij voegde zich bij KVNS samen met zijn kameraad en mede-kunstschilder Robert Boudry, die gewoon lid werd.⁸⁸ De twee schilders leerden elkaar kennen tijdens hun academiejaren, beiden volgden les aan het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten,

---

⁸² S.n., “Overlijden Jules baetes”, *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, 16de jaargang, nr. 11, (nov 1937): 20.

⁸³ Schoonbaert, M. A., Cardyn-Oomen. *Tekeningen, Aquarellen En Prenten 19de En 20ste Eeuw*. p. 43.

⁸⁴ S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 14-15.; S.n., (ledenlijsten 1911-1913).

⁸⁵ S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 14-15.; S.n., “Jaarverslag 1914-1919”, *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, (1914-1919).

⁸⁶ De Lattin, Amand, et.al., *De Calmpthoutse Heide: een Nationaal natuurpark*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon, 1932, pp. 50-58.

⁸⁷ S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 14-15.

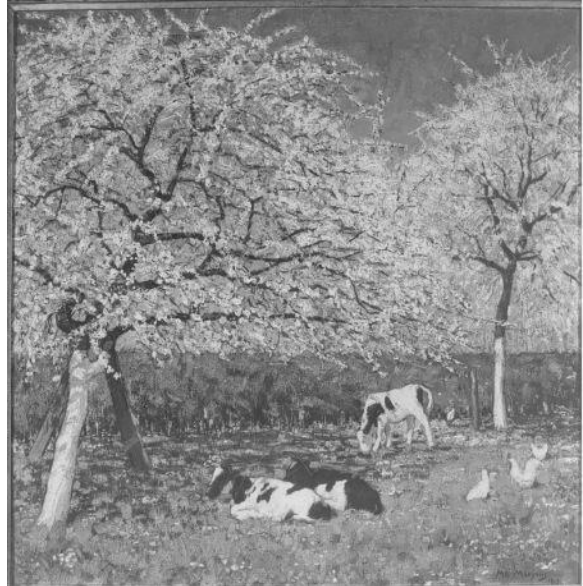
⁸⁸ Maeyens, Walter. *Mil Maeyens: Van Smid Tot Schilder*. Antwerpen: De distel, p. 29.; S.n., (ledenlijsten 1911-1913).

onder professor Frans van Leemputten (1850-1914). Van Leemputten was een landschaps- en dierenschilder, die belangrijk zal zijn voor de Kalmthoutse School (cfr.infra).⁸⁹

Maeyens was naast de KVNS ook lid van de kunstenaarsvereniging Moderne Kunst, opgericht door de abstracte kunstenaar Jozef Peeters (1895-1960).⁹⁰ Deze kunstkring sloot zich eveneens aan bij KVNS.⁹¹ Andere leden van deze kunstvereniging waren Jan Kiemeneij (1889-1980) en Frans van Tongerlo (1882-1965), beiden leden van de School van Kalmthout.⁹²

Maeyens was een toegewijde landschapsschilder die bekorende polderlandschappen en riviergezichten vereeuwigde op doek. Hij was regelmatig te vinden in de heide van Kalmthout en aan de weelderige Schelde. Ook de duinen en kuststreek van Oostduinkerke trokken de kunstenaar aan, waar hij de lokale garnalvissers bestudeerde.⁹³

“Wie niet innerlijk deel heeft aan de verheven natuur, haar niet aandachtig, meevoelend begeesterd eert en beleeft, leidt maar een half leven. Maar hij die, zoals de schilder, de wondere waardigheid en pracht van de natuurtaferelen ziet, ervaart, en geniet van de oneindige verscheidenheid der vormen, kleuren, tinten en tonen, leeft twee keer!”⁹⁴

Mil Maeyens uitte zijn liefde voor de natuur dus niet enkel in zijn natuurgetrouwe schilderwerken, maar tevens door zijn inzet en bijdrage aan de natuurvereniging, KVNS. Net als kunstenaars van Wijck, De laet, Baseleer en de Laet, maakte hij deel uit van meerdere kunstenaarsverenigingen en stelde hij zijn werk regelmatig tentoon.⁹⁵ De contacten die hij in zijn schilderscarrière legde zullen de KVNS zeker ten goede zijn gekomen bij het promoten van hun werking.

Fig 7. Mil Maeyens, *Landschap met koeien*, 1917

---

⁸⁹ Ibid., p. 10.

⁹⁰ Ibid., p. 17.

⁹¹ S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1e jaargang, nr. 6/7, (nov/dec 1922).

⁹² Ibid., p. 17.

⁹³ Maeyens. *Mil Maeyens: Van Smid Tot Schilder*. pp. 18-19.

⁹⁴ Ibid., p. 19.

⁹⁵ Ibid., pp. 16-20.

AANGESLOTEN KUNSTENAARSVERENIGINGEN

Naast individuele leden zijn er ook verschillende verenigingen aangesloten bij de *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, waarin kunstenaarsverenigingen een groot aandeel hadden.⁹⁶ In het jaar 1922 zijn bijvoorbeeld de volgende verenigingen aangesloten: *les Amis de la Forêt de Soignes*, *de Touring-Club Belgique*, *Kunst en Kennis Gent*, *Moderne Kunst Antwerpen* en *het Syndicaat voor Kunstenaars* in Antwerpen.⁹⁷

In het jaar 1925 kwam daar er een nieuwe naam bij: de schilders-studiekring “*Ken u Zelve*” uit Antwerpen. Tien jaar later, in 1935, is de lijst met aangesloten verenigingen opnieuw uitgebreid en werden er nog eens drie nieuwe kunstenaarsverenigingen toegevoegd, namelijk de Antwerpse kring *Als ick kan*, de *Dietsche kunstkring* en *Akos* uit Antwerpen.⁹⁸ *Als ick Kan* en de *Dietsche kunstkring* blijven maar vier jaar lid, tot in het jaar 1939.⁹⁹ “*Ken u Zelve*” en *Akos* blijven minstens tot 1940 aangesloten.¹⁰⁰

De verenigingen hebben net als de leden stemrecht en zeggenschap in de KVNS, ze betalen een jaarlijkse bijdrage om de natuurvereniging te ondersteunen. Vaak vinden we de leden van de kunstenaarsvereniging terug in de ledenlijst van KVNS, veelal bij de Antwerpse kunstkringen *Als ick kan* en *de Scalden*. Die laatste sloot zich in 1937 aan bij KVNS en bleef slechts lid tot 1939.¹⁰¹

Als ick kan is een kunstenaarsgroep die in 1883 werd opgericht door een groep artistieke jongelingen. De volgende KVNS-leden waren bij de kunstkring aangesloten: Henry Luyten (1859-1945), Jozef Posenaer (1876-1935), Alfred Delaunois (1875-1941), Hendrik Rul (1862-1942) en Richard Baseleer.¹⁰² *Als ick kan* organiseerde tentoonstellingen, maar het ontbrak de groep aan een gemeenschappelijk artistiek programma. De kunstenaars zochten een manier om los van de officiële reglementering exposities te organiseren. In Januari 1890 werd Henry Luyten benoemd tot voorzitter van de vereniging. De kring werd in haar beginjaren niet als modern of vooruitstrevend ervaren, maar wanneer in de 19de eeuw het vernieuwende pleinairisme -met bijhorend gematigd impressionisme-, opkwam gingen veel schilders van de groep zich hierop toeleggen. Een voorbeeld is Richard Baseleer die, steeds gefascineerd door

---

⁹⁶ *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, Raad van Bestuur, doos 11 en 12, Antwerpen: Architectuurarchief.

⁹⁷ S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 6/7, (nov/dec 1922).

⁹⁸ S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14^e jaargang, nr. 3, (maart 1935).

⁹⁹ S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 1.

¹⁰⁰ S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 19de jaargang, nr. 1 (jan 1940): 1.

¹⁰¹ S.n., “Aangesloten verenigingen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 16de jaargang, nr. 10, (1937): 144.; S.n., “Aangesloten kringen”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 1.

¹⁰² S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).; Tentoonstellingsgids ‘Als ick kan’, 72ste tentoonstelling, 30 nov-10 dec, 1935.; Buyck, F. *Als ick kan*, Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1975.

de Beneden-Schelde, aanzien werd als een nazaat van het impressionisme.¹⁰³ In 1935 hield *Als ick kan* een tentoonstelling ter ere van Jozef Posenaer, die datzelfde jaar overleed. Op die tentoonstelling werden, naast werken van KVNS leden, ook werken van landschapsschilder Armand Maclot getoond. Maclot was geen lid van KVNS, maar wel een leidend figuur in het landschapsbehoud van het natuurgebied rond Genk (cfr.infra).¹⁰⁴

Kunstkring *De Scalden* werd opgericht in 1889 in Antwerpen. Haar oorspronkelijke doelstelling was het verfraaien van de praalwagens voor feeststoeten, maar al snel groeide de vereniging uit tot een echte kunstkring. Hun doelstelling was om kunst bij het volk te brengen. In tegenstelling tot *Als ick kan* waren niet alle leden kunstenaars; er waren schrijvers, dichters, architecten, componisten etc. onder de leden. Opnieuw komt hun ledenbestand gedeeltelijk overeen met dat van KVNS. Onder de kunstenaars die in beide verenigingen actief waren vinden we Lode Baekelmans, Jules Baetes, René Bosiers (1875-1927), Pol de Mont (1857-1931), Frans Hens (1856-1928), Henry Kokken (1860-1941), Lodewijk Mortelmans (1868-1952) en Jaak van Wijck.¹⁰⁵

Het feit dat kunstkringen de moeite namen om zich naast hun eigen bezigheden aan te sluiten als lid bij een andere vereniging, een specifieke natuurvereniging, toont hun belang voor het landschap al aan. Als lid steunen zij de vereniging niet alleen economisch met een jaarlijkse bijdrage, maar zijn zij steeds op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het landschapsbehoud. KVNS organiseerde geregeld lezingen en excursies omtrent het landschap. Aanwezigheden hiervan werden tijdens dit onderzoek niet teruggevonden, maar het lijkt waarschijnlijk dat de kunstenaars van bovengenoemde verenigingen hierop minstens één keer aanwezig waren. Zoals we verder zullen zien, namen leden van eerdergenoemde kunstkringen ook deel aan de door KVNS georganiseerde tentoonstellingen. De aanwezigheid en interactie van kunstenaars in het natuurbehoud kan hiermee aangetoond worden.

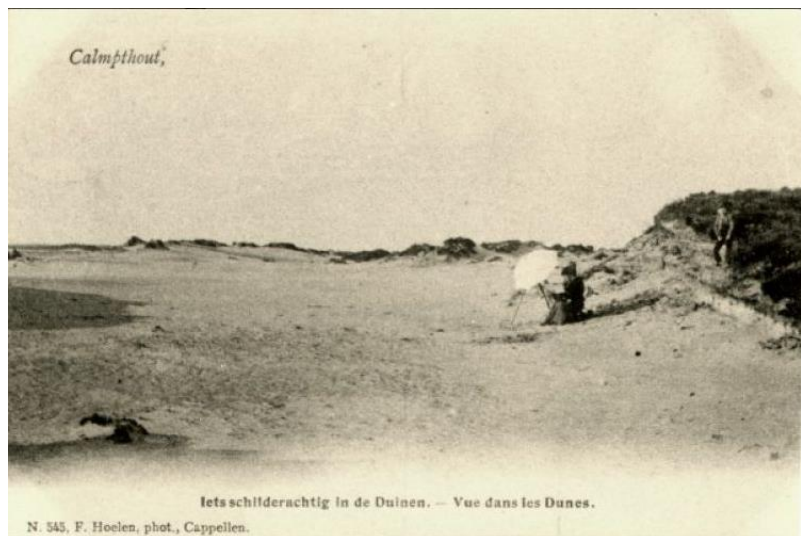
---

¹⁰³ Delen. *Richard Baseleer*. p. 65-70.

¹⁰⁴ Tentoonstellingsgids 'Als ick kan', 72ste tentoonstelling, 30 nov-10 dec, 1935.

¹⁰⁵ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. p. 118.

Met het ontstaan van de traditie om en plein-air te gaan schilderen, gaan kunstenaars op verkenning naar plaatsen waar zij in de vrije natuur het ongeschonden en natuurlijke landschap kunnen vastleggen. In hun zoektocht zal het uitzicht van de Antwerpse en Limburgse Kempen een belangrijke rol spelen. Kunstenaars¹⁰⁶ ontdekten in de Kalmthoutse Heide en de omgeving Genk het ideale landschap.

Fig 8. Postkaart, schilderes in Kalmthoutse duinen

Het uitgestrekte, dorre land met haar moerassen, dennenbossen en grote duinpartijen vormde al snel een gedroomde locatie voor de landschapschilders.¹⁰⁷ Vele kunstenaars die de Kempen bezochten kwamen hier terecht vanuit Antwerpen, waarbij ze het pittoreske dorpje Brasschaat op hun weg tegenkwamen. Dit was de thuisbasis van enkele Kalmthoutse schilders zoals Theodoor Verstraete (1850-1907) en Henry Luyten.¹⁰⁸ Ook uit Brussel en Wallonië kwamen schilders naar het kempisch gebied afgezakt. Kunstenaars zagen de heide als een pittoresk, 'oer landschap': een landschap dat nog onaangetast was door de industrialisering van de grootsteden. De fascinatie en interesse voor dit ongeschonden deel natuurschoon verspreidde zich onder kunstenaars en al snel werden zowel de Antwerpse als de Limburgse Kempen de favoriete schilderplek bij uitstek. Op die manier ontstonden de Kalmthoutse en de Genkse Scholen. Deze georiënteerde verzameling kunstschilders streefde een natuurlijke vrijheid na en ging zich vestigen in openlucht. In de volle natuur waren de schilders niet meer afhankelijk van de academie waar strakke regels en conventies de norm waren.¹⁰⁹

Doorheen de jaren zal het uitzicht van zowel de Antwerpse als de Limburgse Kempen grondige veranderingen ondergaan. De ontginningen, verkavelingen, mijnbouw en industrialisering

¹⁰⁶ Zoals te zien op de postkaart van de Heemkundige Kring Kalmthout, staat er een schilder paraat in de duinen. Opvallend is dat we hierin een vrouwelijke kunstenaar kunnen herkennen. Wie de vrouw op de postkaart is, is onbekend.

¹⁰⁷ Delanghe, Hugo. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 80-81.; Cardyn-Oomen, Dorine. "Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout", *Vlaanderen*, 28^e jaargang, nr. 169 (1979): 74.; Vliebergh, Emiel. *De Kempen In De 19e En In 't Begin Der 20e Eeuw*. Yper: Callewaert-De Meulenaere, 1908, p. 7.

¹⁰⁸ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 86-87; 102-105.; Nuyens, P.J.A. "Van Jacob Smits tot Albert Van Dijck kunstschilders en grafici van de Kempen", *Vlaanderen*, 28^e jaargang, nr. 169 (1979): 90.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 74; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. p. 134.

lieten hun sporen na in het landschap. De bijhorende schoorstenen, fabrieksgebouwen of betonnen verbindingswegen veranderden het vertrouwde uitzicht van de uitgestrekte heidevlakten voorgoed.¹¹⁰

In het volgende hoofdstuk worden de reacties van kunstenaars op deze ingrijpende verandering van hun favoriete schildersplekken in zowel de Antwerpse als de Limburgse Kempen behandeld. Kunnen we hun standpunt over de gebeurtenissen afleiden uit hun schilderijen? En welke rol speelt de KVNS, een natuurvereniging met een nadrukkelijk artistiek oogpunt, hierin? Tot slot zal worden gekeken naar de specifieke rol die landschapsschilders bijdroegen aan het natuurbehoud, de tentoonstellingen georganiseerd door de KVNS krijgen hierin een belangrijke plaats.

KALMTHOUTSE HEIDE

LANDSCHAPSSCHILDERS OP ZOEK NAAR EEN ONGEREPT NATUURGEBIED

Rond de jaren 1840 is Kalmthout een landelijke gemeente, voornamelijk bestaande uit een boerenbevolking. In het dorpscentrum was er één parochiekerk; rond de dorpskern lagen er verschillende gehuchten zoals Nieuwmoer, Hoek en Achterbroek. Er waren geen grote verbindingswegen en de gehuchten werden allen omringd door een uitgestrekte heidevlakte.¹¹¹ De eerste landschapsschilders ontdekten in deze periode dit ongeschonden stuk natuurgebied; zo kon je er François Lamorinière (1828-1911) en Jacques Rosseels (1828-1912) regelmatig tegenkomen.¹¹² Als eerste hadden zij grote waardering voor dit landschap en zagen het potentieel van de bewaring ervan. Ondanks het schrale uitzicht van dit gebied beschreven de schilders de streek als 'schilderachtig'. De kunstenaars van de Kalmthoutse school worden namelijk vaak 'grijze schilders' genoemd, vanwege hun voorliefde voor de zachte grijs- en zilvertinten waarmee ze een melancholische sfeer uitdrukten.¹¹³

De landschapsschilders werden in de openlucht geconfronteerd met een heldere lichtinval en een rijkelijk kleurenpalet die zij in een momentopname probeerden te vatten. Zij focusten zich op dagindeling en vatten de hoge duinpartijen en zandvlakten tijdens het ochtendgloren of avondlicht in een snapshot. De schilders streefden ernaar om de pittoreske landschapsplekjes zo natuurgetrouw mogelijk af te beelden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het eeuwenoude Zoniënwoud, waar nog romantische elementen in het landschap aanwezig waren zoals ruïnes, kastelen, etc.; bestond de Kalmthoutse Heide enkel uit kale heidevlakte, duinen en dorre bomengroepen.¹¹⁴

¹¹⁰ De Geest, Joost. "Émile van Doren in openlucht", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 47ste jaargang, (2009): 30.

¹¹¹ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 19.

¹¹² Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 16-17.; De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. pp. 73.

¹¹³ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 74.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 16-17.

¹¹⁴ De Geest, (Émile van Doren in openlucht), 26-28.

Het uitzicht van de Kalmthoutse Heide zal in de loop der jaren sterk wijzigen door de aanleg van een spoorweg, boskap, verkavelingen, het afgraven van duinen of het droogleggen van de vennen. Veel van de pittoreske schildersplekken die door de landschapsschilders werden vastgelegd zullen verdwijnen. Wanneer dit gebeurt zullen sommige van hen verder trekken op zoek naar een nieuw, ongerepter stuk natuurgebied. Zo ook sommige leden van de Kalmthoutse School, waaronder Jacques Rosseels, die naar het nabijgelegen Wechelderzande trok.¹¹⁵

De eerste spoorwegverbinding, katalysator voor natuurbehoud.

De inwoners en het gemeentebestuur van Kalmthout waren zich niet altijd bewust van het natuurschoon, zij waren gefocust op het economische aspect van de heide. De onvruchtbare grond was namelijk wel bruikbaar voor houtwinning. Ook de overheid erkende de duinenpracht nog niet en zag het landschap in de eerste plaats als inkomstbron; vanuit de heide konden zij duinenzand verschepen voor grote werken in de stad.¹¹⁶ Wanneer de overheid in 1853 een nieuwe spoorwegverbinding plande tussen Antwerpen en Rotterdam kwam het gebied Kalmthout op de kaart te staan en ontdekten meer kunstenaars het heidelandschap. Om de spoorlijn tussen deze twee wereldsteden mogelijk te maken moest er een groot gebied van de Kalmthoutse Heide onteigend worden. Tussen 1853 en 1854 werd er aan de spoorweg gewerkt. In het begin telde de treinverbinding slechts één spoor, die dwars door de Heide liep. De uitgestrekte zandvlakte en duinen moesten plaatsmaken voor de nieuwe spoorstaven.¹¹⁷

De kunstenaars van de heide, zoals Lamorinière en Rosseels, legden het landschap in haar natuurlijke schoonheid vast. Ondanks de grote werken aan de treinverbinding en de afgraving van een deel van het natuurgebied, focusten de schilders zich op de overgebleven duinen, die toen nog primeerden. In hun werk zijn geen sporen te zien van de beginnende vernieling in het Kalmthoutse landschap en zij gaven de Heide op een geromantiseerde en ideale toestand weer.

---

¹¹⁵ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 34.; De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. pp. 73-74.

¹¹⁶ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 19-20.

¹¹⁷ Van Aert, Marina en Jan Franken. *100 jaar station Heide*. Kalmthout: Werkgroep '100 jaar station Heide', 2011, pp. 7-8.

fig 9. Jacques Rosseels, *Heidelandschap* (s.d)

De treinverbinding bracht naast kunstenaars en toeristen ook rijke stedelingen met zich mee. Zij zagen de Heide als een vakantieoord waar ze konden ontspannen en van de frisse lucht genieten. Daarnaast zagen zij ook het potentieel van de heidegronden rond de spoorwegen. Al vlug kochten zij gemeentegronden op en bouwden hier hotels, winkels en restaurants. Hierdoor verdween nog meer van de oorspronkelijke natuur zoals duinen, heidegronden en vennen.¹¹⁸ De nieuw aangelegde spoorlijn Antwerpen-Rotterdam liep niet enkel door de heide, maar ook gedeeltelijk door de stad, met als gevolg dat er een drukke overweg ontstond. Er gebeurden regelmatig ongevallen aan dit drukbezochte oversteekpunt en in 1874 besloot de Antwerpse overheid dat de spoorbaan omgeleid moest worden. De overheid koos voor een verhoogde spoorbaan, maar hiervoor had men zand nodig. Dit zand ging men via de spoorweg halen uit de Kalmthoutse Heide.¹¹⁹

De zandwinning was aanleiding voor een eerste protest onder de toeristische stedelingen en schilders. Ze eisten het behoud van hun geliefde landschap en op 30 november 1874 ging er een petitie rond waarin zij het gemeentebestuur vroegen om van hun plannen af te zien en het duinenzand in de Heide te laten.¹²⁰ Dit ging zonder gehoor, want in 1888 werd een plan opgesteld door Baron Leon Terwagne (1839-1907), voorzitter van het 'Antwerps Syndicaat voor de Handel en het Vervoer van Zand uit de Belgische Kempen', om opnieuw zand uit de Kalmthoutse duinen te transporteren. Wanneer de Baron zijn plannen aan het gemeentebestuur van Kalmthout voorlegde werden die enthousiast onthaald. De gemeente zag enkel voordelen aan deze zandwinning; het creëerde werkgelegenheid voor de inwoners en het terrein werd vlak gemaakt, wat de ontginning makkelijker zou maken. De gemeente zag niet dezelfde schoonheid in de duinen als de kunstenaars, voor het stadsbestuur van

---

¹¹⁸ Ibid., p. 18.

¹¹⁹ Ibid., pp. 7-8.

¹²⁰ Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. p. 34.

Kalmthout was het zand esthetisch waardeloos en zij toonden enkel interesse in het economische belang van de duinen. Op 3 maart 1888 werden de plannen goedgekeurd en ondertekend en zo kreeg Terwagne de toestemming om gedurende twintig jaar zand uit de Heide te verschepen via een aangelegde spoorweg. Deze spoorweg sloot vanaf het station in Kalmthout aan bij de spoorweglijn Antwerpen-Rotterdam. Het zand werd gebruikt voor de uitbreiding van de haven van Antwerpen en de oprichting van een zuidstation. De afgravingen van het duinenzand duurde tot in het jaar 1898.¹²¹

Kunstenaar Theodoor Verstraete was in die periode actief in Kalmthout. Hij schilderde rond die tijd zeker drie werken in de heide, namelijk *Calmpthout*, *Duinen te Calmpthout* (1888) en *Na de regen* (1891).¹²² De drie kunstwerken zijn in idealistische traditie geschilderd en vertonen opnieuw geen kenmerken van de actuele natuurschendingen. De schilder focuste zich voornamelijk op het boerenleven in de Heide. Verstraete vertelde zelfs in een brief uit 1888 aan de Vlaamse schrijver Max Rooses (1839-1914) hoe schoon hij de Kalmthoutse Heide wel niet vond, zonder vermeldingen te maken van de toenmalige werken aan de spoorwegverbinding en de herhaaldelijke zandontginningen.¹²³ Nochtans brachten de werken blijvende schade aan het landschap aan.

Fig 10. Theodoor Verstraete, *Heidelandschap* (s.d)

Tijdens de afgravingen sneuvelden heel wat hoge duinen zoals de bekende Vossenbergh, die regelmatig door schilders werd vastgelegd op doek, onder meer door Jacques Rosseels. Hij beschreef zijn uitverkoren schildersplaats als volgt:

*"In deze primitieve en strenge natuur, zocht ik een echo voor mijn melancholie. De vennen tussen Putte en Hoogerheide, die de ondergaande zon weerkaatsten, de duinen van de Vossenbergh in de omgeving van Calmpthout, vibrerend in de dichte wolken van de maand maart, beantwoordden aan wat ik van de natuur verwachtte. De Kempen en in het bijzonder Calmpthout bleef mijn favoriete verblijfplaats."*¹²⁴

Rosseels werd als een voorloper van het impressionisme beschouwd, vanwege de nauwkeurigheid waarmee hij het lichtspel kon weergeven.¹²⁵ Zijn kunstwerken zijn niet in

---

¹²¹ Ibid., p. 34.; Van Aert, Franken. *100 jaar station Heide*. pp. 15-16.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 20.

¹²² Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 88-89.

¹²³ Ibid., p. 88.

¹²⁴ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 31.

¹²⁵ Van Kersschaever, Jasmina, Jacques Sonck, en Katelijne Beerten. *Kunstcollectie Provincie Antwerpen*. Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2006, p. 52.

de volle realistische traditie geschilderd en vertonen soms nog romantische trekjes zoals waterpartijen, bruggetjes etc.¹²⁶

fig 11. Jacques Rosseels, *Maneschijn* (s.d)

Na de aanleg van de spoorweg en de herhaaldelijke zandontginningen zag de Kalmthoutse Heide er niet meer hetzelfde uit. Jacques Rosseels, die eerst vol lof was over dit prachtige natuurgebied stelde vast dat alles anders is nu:

*“Heel wat zaken waren er echter veranderd sinds mijn aankomst in 1847, toen er slechts één enkele echt bruikbare weg was. Zoveel pittoreske hoekjes waaraan ik gehecht was, waren verdwenen, zoveel bomen ja zelfs bossen geveld, zoveel hoekjes heide en hutten weggenomen, zelfs de duinen van de Greef, de meest poëtische plaats, hadden gediend om de oude versterkingen van Antwerpen te dempen. De aanblik van zowel de streek als van de mensen was veranderd, en die plechtige stilte van vroeger was verstoord, want Calmpthout was langzamerhand een kolonie geworden van enkele welgestelde families”.*¹²⁷

Wanneer het uitzicht van zijn favoriete schilderomgeving voorgoed getekend werd door de zandontginning en grote villabouw verliet hij in 1870 de Kalmthoutse Heide. Rosseels zal zich vanaf dan meer toeleggen op de streek van Dendermonde.¹²⁸ Vanaf het jaar 1883 zal hij ook afreizen naar de Kust, waar hij zich opstelde te Knokke. Daar schilderde hij onder meer het werk *In de duinen van Knocke*.¹²⁹

---

¹²⁶ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 75-78.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 28.; Van Kersschaever, Sonck, Beerten. *Kunstcollectie Provincie Antwerpen*. p. 52.; De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. pp. 73-78.; Driessen, Mathieu. “De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders.” *Vlaanderen*, 28^e jaargang, nr. 169 (1979): 85-86.

¹²⁷ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 33.

¹²⁸ A.D. “Jaak Rosseels”, *Onze Kunst: geïllustreerd maandschrift voor beeldende kunst*, 12de jaargang, (1913): 86-87.

¹²⁹ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 75-78.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 28.; Van Kersschaever, Sonck, Beerten. *Kunstcollectie*

Tijdens de werkzaamheden om het duinenzand te transporteren (1888-1898) werd een barak opgericht te midden van de duinen, waar de arbeiders konden eten. De barak werd na de afgravingen van het duinenzand bewaard en heringericht als herberg, genaamd *de Cambuus*. Dit werd een ontmoetingsplek voor kunstenaars die de Heide kwamen schilderen. Zij konden hier terecht voor een warme maaltijd of lieten hun schildergerei achter. De herberg werd uitgebaut door Cornelia Teysen (1859-1937), die 'Moeder Kee' genoemd werd.

De herberg werd afgebroken in 1920 toen zij onderkomen zocht bij haar dochter. *De Cambuus* bleef echter een bekend begrip in de kunstenaarswereld en in Kalmthout; ze werd op doek vereeuwigd door schilders als Frans De Vadder (1862-1936) en Henry Rul.¹³⁰ De Cambuus is het enige element in het oeuvre van De Vadder en Rul dat wijst op de veranderingen die gaande waren in de Kalmthoutse Heide. De herberg is het bewijs van de zandwinning en het verdwijnen van vele duinen in de Heide, die beide schilders in alle grootsheid en glorie op doek vereeuwigde, genaamd *Duinen te Kalmthout*. De kunstenaars maakte deze werken naar alle waarschijnlijkheid na 1900¹³¹; dus na de grootse afgraving van het duinenzand. Toch benadrukken beide kunstwerken de woeste en majestueuze duintoppen. Dit kunnen we opvatten als een ideaal landschapsbeeld, een voorbeeld van hoe de kunstenaars de duinen willen zien en willen vereeuwigen: natuurlijk en ongeschonden. In die zin kunnen de schilderijen als motief en esthetisch argument voor bewaring beschouwd worden.

Provincie Antwerpen. p. 52.; De Bruyn.*De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. pp. 73-78.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 85-86.

¹³⁰ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 20. ; Van Aert, Franken. *100 jaar station Heide*. p. 16.

¹³¹ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp.102; 106.

fig 12. Franz de Vadder, *De Cambuus* (circa 1907-1914)

fig 13. Henry Rul, *De Cambuus te Kalmthout* (circa 1907-1914)

Hendrik of Henry Rul was een trouw lid van KVNS, waar hij in 1924 briefwisselend lid van werd.¹³² Hij ging werken in Brasschaat, onder kunstschilder Theodoor Verstraete. De invloed van zijn leermeester was later duidelijk zichtbaar in zijn werk. Het was op aanraden van Verstraeten dat Rul naar buiten trok om de natuur en plein-air vast te leggen, de streek van de Kempen werd al snel zijn toevluchtsoord. Rul onderging ook de invloed van kunstenaar Henry Luyten, waarmee hij samen in de KVNS zat. Luyten was werkzaam en woonde in Brasschaat, waar hij de schilderacademie *Institut des Beaux-Arts* inrichtte. De leerlingen van zijn school waren voornamelijk dames van hogere klasse. Het dorp Brasschaat ligt op de weg van Antwerpen naar Kalmthout en dus was het een doorgang voor vele landschapsschilders die de Kalmthoutse Heide gingen schilderen. Ook Henry Luyten nam zijn leerlingen geregeld mee naar de Heide om en plein-air te schilderen.¹³³ In het jaar 1883 werd Rul medestichter van de kunstenaarskring *Als Ick kan* in Antwerpen, hij bleef er tot 1887 penningmeester.¹³⁴

fig 14. Henry Rul, *Duinen* (s.d)

De opkomende verkavelingen en het verdelen van de Putse Moer.

Vanaf 1900 maakte de gemeente van Kalmthout plannen om de Heide te verkavelen. Hiervoor moesten grote delen duin- en heidelandschap plaatsmaken voor wegen en bouwgronden. Ook de schilderachtige Putse Moer, die talrijke keren door schilders werd vastgelegd, werd verdeeld over verschillende eigenaars. Het geheel van de Moer werd op die manier onderbroken. De eigenaars van de Moer konden nu ook besluiten het gebied af te sluiten voor

---

¹³² S.n., "Briefwisselende leden", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 1, (jan 1924): 2.

¹³³ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 34.; Nuyens, (Van Jacob Smits tot Albert Van Dijck kunstschilders en grafici van de Kempen), 90.

¹³⁴ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 102-105.; Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), p. 80.; Nuyens, (Van Jacob Smits tot Albert Van Dijck kunstschilders en grafici van de Kempen), 96.

publiek.¹³⁵ De kunstenaar François Lamorinière kocht een buitenverblijf in Putte, op een hooggelegen duin. Vanuit het station van Kalmthout reisde hij met een postkoets tot aan zijn paviljoen. Hij schilderde verschillende uitzichten in Putte en Kalmthout.

Een van zijn favoriete onderwerpen was de Putse Moer, die hij weergaf in onder meer *Bosgezicht met de Putse Moer* (1895), *Vijver te Putte* (1879) en *Moer te Putte* (1882). Zijn werken zijn allen vervaardigd voor de verkaveling van de Heide en het onderbreken van het moerassige gebied. Naar aanleiding van een landschapsschilderij dat Lamorinière tentoonstelt op het Salon van Brussel in 1893 verklaart de Vlaamse schrijver Pol de Mont dat Lamorinière niet mee is met zijn tijd en dat zijn stijl niet evolueert naar het toen heersende pleinairisme en impressionisme zoals de meeste andere leden van de Kalmthoutse school. Zijn werken zijn uiterst gedetailleerd en realistisch met een romantische toets.¹³⁶ Dit komt sterk naar voren in zijn *Vijver te Putte*, waar het landschap erg strak en detaillistisch wordt geschilderd. Het groen in het werk overheerst en een vrouw zit dromerig in het veld terwijl een kind aan het water speelt. Het geheel doet idealistisch aan. Zijn latere werk, *Moer te Putte*, neigt al meer naar de grijze traditie van de Kalmthoutse schilders.

fig 15. François Lamorinière, *Moer te Putte* (1882)

Naast Lamorinière schilderden ook kunstenaars Jaak van Wijck, Leon Delderenne (1864-1921) en Franz de Vadder de bekende Putse Moer. Geen van allen toont de vijver en haar moerassig gebied in iets anders dan een ongeschonden, natuurlijke staat. Jaak van Wijck schilderde verscheidene zichten op de Kalmthoutse Heide tussen 1938 en 1943. De streek werd in die periode bedreigd door meerdere bebouwingen en van Wijck zal zich als bestuurslid van KVNS zijn hele leven inzetten om dit natuurgebied te beschermen en vrijwaren.¹³⁷ Toch vinden we

---

¹³⁵ Delaunois, Herman. *Het natuurreserveaat der Kalmthoutse Heide*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 1950, p. 65.

¹³⁶ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 16-17.; Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 75.

¹³⁷ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 27-33.

in zijn kunstwerken geen verwijzingen terug naar de aantastingen aan de natuur waar hij zelf zo hard tegen streed en probeerde te vermijden. De kunstenaar focuste op het dromerige landschap met haar spectaculaire duinen en moerassen.

Leon Delderenne trok met zijn woonwagen door de natuur. Hij legde de verschillende natuurindrukken zo realistisch mogelijk vast en was gefascineerd door de kleurwisselingen in het landschap. Hij maakte verschillende werken in zijn favoriete schilderstreek, de Antwerpse Kempen. In 1895 zal hij zich dan ook huisvesten in Kalmthout. Hij vervaardigde *Duinen en Moer te Calmpthout*.¹³⁸ Uit zijn duinenlandschap spreekt de grootsheid van de natuur, de duinen worden majestueus weergegeven, net als in de werken van Jaak van Wijck en Franz de Vadder.

fig 16. Léon Delderenne, *Duinen te Kalmthout* (1908)

---

¹³⁸ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 15.

Fig 17. Frans van Tongerloo, *Heide* (1920)

Het behoud en de bescherming van de Kalmthoutse Heide zal het focuspunt worden van de *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. De vereniging maakte regelmatig uitstappen naar de Kalmthoutse Heide met haar leden, waar zij lange wandelingen maakten om dit natuurgebied in al haar pracht te verkennen.

Onder andere Jaak van Wijck trok er vaak mee op uit.¹³⁹ Enkele schilders die tot de Kalmthoutse School behoorden werden lid van de Vereniging. Door zich aan te sluiten bij een vereniging die zich inzet voor het natuurbehoud, toonden zij duidelijk initiatief om voor hun favoriete schilderslocatie in actie te komen en deze te verdedigen. Onder die leden vinden we onder meer kunstenaars Henry Rul, Henry Luyten, Jozef Posenauer, Frans van Tongerloo en Jan Kiemeney.¹⁴⁰

De strijd van KVNS begon reeds bij de aanvang van de vereniging in 1910, toen de Heide nog steeds bedreigd werd met landbouwontginningen en residentiële verkavelingen. Ook het gemeenteplan om een verbindingsweg aan te leggen tussen de Kalmthoutse Hoek en het Heide station viel niet in goede aard bij de vereniging. De weg zou dwars door de Heide komen te

Fig 18. Jakob Smits, *Landschap in de Kempen* (s.d)

liggen en opnieuw een groot deel van het natuurlijke landschap schaden. Vanuit de KVNS kwam meteen protest en de vereniging eiste een integrale bescherming van het landschap.¹⁴¹

¹³⁹ Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 82-83.

¹⁴⁰ S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).

¹⁴¹ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons les yeux!*". pp. 219; 223.; Delaunois. *Het natuurreserveaat der Kalmthoutse Heide*. pp. 65-68. Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 74-82.

In 1911 liet de vereniging een petitie rondgaan met als uitgangspunt het behoud en beschermen van de Kalmthoutse Heide. De petitie haalde uiteindelijk 1200 handtekeningen waaronder die van verschillende kunstenaars zoals Eugène Laermans (1864-1940), Jakob Smits (1856-1928), August Vermeulen (1872-1945), Lodewijk Mortelmans, Louis Franck en Frits de Bom. Naast petitie liet de KVNS ook manifesten publiceren die opnieuw de steun kregen van verscheidene kunstenaarsgroepen zoals *de Maatschappij voor Aanmoediging van Schone Kunsten*, *Kunst van Heden* en *Kunst en Steden*. De strijd ging op dat moment vooral over de geplande rijksweg tussen de Heide en de Kalmthoutse Hoek.¹⁴²

In 1912 hield de KVNS een uitstap naar de Kalmthoutse Heide, waar Leo Augusteyns (1870-1945) en Arthur Cornette (1880-1945) het behoud van de Heide bepleiten in een betoog. Volgens het verslag, uitgegeven in het tijdschrift van de KVNS, werd opnieuw de nadruk gelegd op het esthetische en op de waarde die het gebied voor landschapsschilders had.¹⁴³ Zij hielden tevens een voordracht in Antwerpen waarop verschillende sprekers de Heide kwamen verdedigen. Onder die sprekers bevond zich professor Jean Massart, die regelmatig op lezingen van de KVNS verscheen om naast het esthetische ook licht te werpen op het wetenschappelijke aandeel van natuurgebieden.¹⁴⁴ Massart voegde in zijn werk, *Pour la Protection*, een lijst toe van Belgische gebieden die volgens hem beschermd moesten worden en het valt op dat veel van de plekken overlappen met plaatsen waar de landschapsschilders graag vertoefden, zo stond ook de Kalmthoutse Heide in zijn lijst.¹⁴⁵ De kaft van dit bulletin, verzorgd door kunstenaress Louise Héger, omvat een enorme bergketen die de volledige pagina vult. De grootsheid en kracht van de natuur komt hiermee sterk naar voren.¹⁴⁶

fig 19. Postkaart, schilders in Kalmthoutse duinen, Henry Luyten links en Henry Rul midden (1901)

¹⁴² Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 82-83.

¹⁴³ S.n., "Jaarverslag 1912", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 16-17.

¹⁴⁴ S.n., (Jaarverslag 1912), 16-17.

¹⁴⁵ Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons les yeux!". pp. 67-75.; Bertels. *Tussen Beleving En Verbeelding*. pp. 123-124.; Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. pp. 139-141.

¹⁴⁶ Massart. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. p. 4.

In augustus 1912 schreef Baron L. Bareel een boek getiteld; *Heide-ontginningen, een economische noodwendigheid*. Hierin beschreef hij zijn plannen om de Kalmthoutse Heide volledig te ontginnen om er vruchtbare grond van te maken. Dit bracht opnieuw een reeks protesten teweeg bij de *Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*.¹⁴⁷ Voor het eerst riepen zij de hulp in van de pas opgerichte afdeling Landschappen bij de

Fig 20. Frans de Vadder, *Duinen te Kalmthout* (circa 1913-1932)

Koninklijke Commissie voor Monumentenzorg en Landschappen. Die stuurde op 27 oktober een delegatie naar het terrein met Charles Buls, Jean Massart en Felix Kaisin (1879-1948). Na onderzoek en overleg stelde de commissie voor om het duinenlandschap te beschermen, maar de rest van de site vrij te laten voor ontginning en bebouwing.¹⁴⁸

De KVNS kon zich hier niet in vinden. Als reactie op dit besluit van de Commissie schreef een van de leden van de KVNS, Herman van Puymbrouck (1884-1949), in 1914 een krachtig betoog en weerwoord voor het behoud van de Heide, *Een Heidepark te Calmpthout*.¹⁴⁹ Hierin besprak hij uitvoerig het belang om het behoud van dit natuurschoon. Hij legde vooral de nadruk op de esthetische waarde van het natuurgebied en haar belang voor schilders en schrijvers. Verder vermeld van Puymbrouck het herhaaldelijk vandalisme aan de duinen door het planten van gewassen die afbreuk doen aan het verwilderde en vrije uitzicht van de Heide. Van Puymbrouck sprak verder over het nationaal belang van de Kalmthoutse Heide voor de cultuur van schrijvers, dichters, beeldhouwers en schilders. Zij hebben de Heide nodig om grootse werken van nationaal karakter voor te brengen. Zo schreef hij: “*Wat zou bij ons geweest zijn, Conscience, zonder zijn Kempen, zonder zijn heiden, die hij in zoo menig boek heeft verheerlijkt!*”. In het algemeen was zijn betoog dus gericht op het esthetische en wetenschappelijke belang en gebruikt hij kunstenaars en schrijvers om zijn argumenten te staven.¹⁵⁰

Ook het Provinciaal Comité van Briefwisselende Leden (PCBL), die de adviezen en standpunten van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* voorbereidde, was niet akkoord met het besluit van de KCML. Zij sloten zich aan bij de visie van de KVNS: streven naar

¹⁴⁷ Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 82-83.

¹⁴⁸ S.n., “Calmpthout”, *Bulletin des commission royales d’art et d’archéologie*, 52e jaargang, (1913): 151.

¹⁴⁹ De Lattin, Armand. “Jaarverslag 1913”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1913): 16.

¹⁵⁰ Van Puymbrouck, Herman. *Een Heidepark Te Calmpthout*. Antwerpen: Drukkerij V. Resselers, n.d., pp. 6-9.

een volledige klassering en behoud van de Kalmthoutse Heide en het tot natuurreserveaat benoemen. De KVNS organiseerden opnieuw verscheidene protesten en brachten hierover regelmatig verslag uit in hun periodiek tijdschrift.¹⁵¹ Verder verkondigde de KVNS hun betoog in de pers en brachten zij een protestlijst uit, die tot 1300 handtekeningen verzamelde met opnieuw een aantal handtekeningen van kunstenaars. Uiteindelijk werd door het gemeentebestuur van Kalmthout besloten om hun plannen toch niet uit te voeren en behaalden de natuurvereniging en de PCBL hun overwinning.¹⁵²

Kort na de Eerste Wereldoorlog legde de heer Calmyn, eigenaar van een groot deel van het Stappersven, de vennen droog en herschiep deze in weilanden. De vennen zorgden voor afwisselingen in het anders uitgestrekt heidelandschap en werd veelvuldig geschilderd door kunstenaars. De KVNS klaagde de gebeurtenis aan bij het Kalmthoutse gemeentebestuur en vocht voor de herbepanting van de vennen. De latere eigenaar van het betreffende grondgebied, heer Carlier, zou een groot deel van de vennen weer herstellen. Naast het aanhoudende protest en strijd van de KVNS, ontdekte de eigenaars ook dat de vennen meer opbrachten dan de schrale weilanden.¹⁵³

Op 7 augustus 1931 werd de wet op het behoud van monumenten en landschappen goedgekeurd en in datzelfde jaar diende de KCML een voorstel in tot rangschikking van de Kalmthoutse Heide. Het plan hiervoor werd opgesteld door de PCBL en de KVNS die besloten dat de Heide in haar geheel gerangschikt moest worden; van duinen, bossen en moerassen tot private eigendommen, dreven en hofsteden. In 1934 verleende de provincie Antwerpen al een gunstig advies voor de rangschikking van de Heide op basis van haar natuurwetenschappelijke en esthetische waarde. Niet enkel de talrijke fauna en flora zijn belangrijk, maar ook het uitzicht van de heide en haar functie als wandelgebied.¹⁵⁴ Maar ook de KCML moest haar advies uitbrengen en dit liet op zich wachten. In juli 1935 vermeldde de KVNS het volgende in haar tijdschrift:

*“Het is nu meer dan een jaar geleden dat wij met den heer Lagasse de Locht, voorzitter der koninklijke commissie voor monumenten en landschappen, de heide bezochten. Leden der commissie, waren ook van de partij, heeren J. Schobbens, Isidoor Opsomer en Wappers. Meer dan een jaar later heeft de commissie zich nog altijd niet uitgesproken”.*¹⁵⁵

Later op dat jaar brengt de commissie dan toch een positief advies uit aan de minister voor de bescherming van de Kalmthoutse Heide.¹⁵⁶ Onder de commissieleden die de KVNS aanhaalde bevond zich ook een landschapsschilder; Isidoor Opsomer (1878-1967). Opsomer werd in

---

¹⁵¹ Notteboom, Verschaffel. *“Ouvrons les yeux!”*. pp. 219; 223.

¹⁵² Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. p. 86.

¹⁵³ Delaunois. *Het natuurreserveaat der Kalmthoutse Heide*. p. 68.

¹⁵⁴ Ibid., pp. 86-88.

¹⁵⁵ S.n., “Wandeling door de Kalmthoutse Heide”, *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon*, 14^e jaargang, (7 juli 1935): 105-106.

¹⁵⁶ Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 86-88.

1905 aangesteld als professor in de schilderkunst aan de Academie van Antwerpen en werd er vanaf 1926 directeur. Hij schilderde vooral landschappen rond Lier en was reeds in 1913 aangesteld door de KCML als briefwisselend lid voor de provincie Antwerpen. In 1930 werd hij benoemd tot vast lid en vanaf het jaar 1957 zetelde hij als ondervoorzitter van de commissie tot aan zijn dood.¹⁵⁷

In 1932 gaf de vereniging opnieuw een boek uit over de Kalmthoutse Heide, deze keer geschreven door Gerard de Ridder. Hierin stond een lovende beschrijving over het uitzicht van de Heide en het belang ervan voor natuurliefhebbers, wetenschappers en kunstschilders:

“Van den top van den Vossenbergh had men de heerlijkste vergezichten, het schoonste panorama van Kalmthout wat men zich denken kan .. En dan, bij vogelvlucht gezien, de heide rondom heen, met haar groen tapijt, in den nazomer doorweven met purperen bloemen, hare blanken duinvalleien en heuvelklingen en klare vennen en hier en ginds kudden schapen, welke in de hei grazen, of van verre of van nabij beladen karren en paarden, die hun zwaren last door het zand zwaarmoedig voortrekken in de richting van het dorp, of in de verte een eenzamen wandelaar, natuurbewonderaar of natuuronderzoeker. Geen wonder, dat voorheen, toen er nog geen vervoer van duinzand had plaats gehad, Kalmthout door schilders van Noord en Zuid bezocht werd, die daar onderwerpen voor hun doeken kwamen uitzoeken.”¹⁵⁸

Opvallend in de tekst is de verwijzing naar het afgraven van de duinen rond 1888. Deze schilderachtige beschrijving werd ondersteund door een kunstwerk van de schilder François Lamorinière *Duinen te Calmpthout*.¹⁵⁹ Dit werk toont ons de vennen, duinen en vijvers waar kunstenaars zich in de Heide op inspireerden. Het schilderij omvat het uitzicht op een eindeloos en ongeschonden landschap, er is geen spoor van vernieling of menselijke inbreng te herkennen. Een ander werk van Lamorinière dat hierin getoond werd is *Wintergezicht* (1879). Lamorinière beeldt de Heide hier opnieuw uit als een rustiek landschapsoord, bestaande uit een eindeloos natuurlandschap met daarin een ouderwetse en simpele hoeve en in de verte de toren van de parochiekerk uit het Kalmthoutse dorp.¹⁶⁰

Naast kunstwerken van François Lamorinière bevat het boek ook afbeeldingen van werken van kunstenaars Theodoor Verstraete, *Heidezicht*, Alfred Elsen (1850-1914), *Duinen en Frans van Kuyck* (1852-1915), *Op de Heide*.¹⁶¹ Deze schilderijen zijn stuk voor stuk een voorbeeld van de schoonheid van de Kalmthoutse Heide.

---

¹⁵⁷ Stynen, Bekaert. *De Onvoltooid Verleden Tijd*. p. 372.

¹⁵⁸ De Lattin, Amand, et.al., *De Calmpthoutsche Heide: een Nationaal natuurpark*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon, 1932, pp. 10-11.

¹⁵⁹ Ibid., pp. 10-11.

¹⁶⁰ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 16-17.; Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 75.

¹⁶¹ De Lattin, Amand, et.al., *De Calmpthoutsche Heide: een Nationaal natuurpark*. pp. 10-11.

fig 21. François Lamorinière, *Wintergezicht* (1879)

De Kalmthoutse Heide, met haar gevarieerd landschap, was een aantrekkelijke locatie voor de landschapsschilder. De typische landschapsbakens werden veelvuldig onderwerp van de leden van de Kalmthoutse School en andere kunstenaars. Wanneer dit gaaf landschap veranderingen ondergaat zoals verstedelijking en opkomende industrie, de drooglegging of afgraven van de duinen, etc. laten de schilders dit niet merken in hun kunstwerken, hoewel hun favoriete schildersplekken aanzienlijk verdwijnen. Zij blijven vasthouden aan het idealistische, ongedeerde landschap dat zij zo graag schilderden. Nochtans waren zij zeker niet blij met de veranderingen in het natuurgebied, sommige van hen zullen zich aansluiten bij KVNS of hun werken via deze vereniging tentoonstellen ter verdediging van het ongeschonden landschap (circa.infra). De aanwezigheid van de schilders in natuurverenigingen duidt erop dat zij zich wel degelijk het lot van hun begeerd landschap aantrokken en in zekere mate bereid waren hiervoor te strijden. Hun kunst was hun voornaamste wapen in deze strijd. Het esthetische was dan ook het voornaamste waarde-argument van de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. De KVNS streed om het behoud van de Kalmthoutse Heide op grond van haar esthetische en artistieke waarde en gebruikte de kunstwerken van de Heideschilders regelmatig als voorbeeld voor bewaring.

De inspanningen van de KVNS om het behoud van hun geliefd natuurlandschap werd beloond toen de heide in 1941 beschermd werd (bijlage 5)¹⁶² en uiteindelijk in 1968 toen de Kalmthoutse Heide officieel als staatsnatuurreservaat werd uitgeroepen.¹⁶³

---

¹⁶² Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 87-89.; De Winter, Emiel, Marcel Nyns en Oscar Plisnier. "Kalmthoutse Heide", besluiten secretaris-generaal, (18/10/1941): <https://id.erfgoed.net/besluiten/42>.

¹⁶³ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons les yeux!*". pp. 219; 223.; Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. pp. 87-89.

LANDSCHAPSSCHILDERS OP ZOEK NAAR EEN ONGEREPT NATUURGEBIED

Ook Genk was aan het begin van de 19de eeuw nog een kleine landbouwgemeente met bescheiden gehuchten die zich verzamelden rond een pittoresk centrum. Het dorpscentrum bestond uit een kerk, de Sint-Martinuskerk, met daarachter een windmolen. De Genkenaren woonden tot de tweede helft van de 19de eeuw in lemen hutten en hoeves. Het gebied Genk ligt gedeeltelijk op een plateau. In het zuiden is er sprake van een laagvlakte bedekt met moerassen, centraal in het gebied is er een heuvellandschap met vijvers. In het noordoosten bevindt Genk zich tussen het Maas- en Scheldebekken en bestaat het landschap uit zand en kiezelgrond. Het uitgestrekte landschap rond Genk was in het begin van de 19de eeuw nog onaangetast door de modernisering. Het dorp was dunbevolkt en de industrialisering had het boerengehucht nog niet bereikt. Kunstenaars, wetenschappers en later ook toeristen werden aangetrokken door dit ongeschonden natuurgebied en kwamen op ontdekking naar Genk vanaf de jaren 1840, ongeveer gelijktijdig met de ontdekking van de Antwerpse Kempen door landschapsschilders.¹⁶⁴

Het Kempische dorp was net als de Kalmthoutse Heide een geliefd schilderoord voor kunstenaars. In het verlaten gebied zagen veel schilders mooie en opvallende landschapselementen.¹⁶⁵ Met de opkomst van de industrie en de verstedelijking zochten de kunstenaars een plek om tot rust te komen in de ongerepte natuur, het was een romantische vlucht naar het verleden. Kunstenaar Jacques Rosseels ontdekte Genk al rond 1840. Op dat moment was de gemeente enkel te bereiken via postkoets of te voet. Een eerste spooraanleg vond pas plaats in 1874.¹⁶⁶ Joseph Coosemans legde deze gebeurtenis vast op doek: deze moderne ingreep in het landschap lijkt hier nog beduidend klein, het omliggende landschap met hoge duinpartij lijkt de trein nog op te slokken. De interesse voor het Genks landschap nam met de jaren toe en Genk heeft zich bewezen als toonaangevende plek voor de landschapsschilders van de 19de en 20ste eeuw. Hierdoor kunnen we spreken van een Genkse Schilderschool. Net zoals bij de Scholen van Kalmthout, de Schelde of de Leie spreken we niet in strenge termen van een instelling, maar van een gemeenschappelijke interesse die schilders naar eenzelfde plaats lokte en waar ze gezamenlijk de natuur op doek vereeuwigden en verbleven in de plaatselijke herberg. De opvallendste namen van deze 'school' zijn Emile van Doren (1865-1949), Joseph Coosemans, en Armand Maclot.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), pp. 84-85.; Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950*. Leuven: Davidsfonds, 2010, pp. 14-20.; Reulens, Kristof. *Genk, station d'artistes (1840-1940). Een inleiding* (Genk: Emile Van Dorenmuseum), 11.

¹⁶⁵ S.n., "Station d'artistes", *L'Art Moderne*, 11^e jaargang, nr. 39, (zo 27 sept 1891): 309-310.

¹⁶⁶ Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen*. p. 52.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 52.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 85.

fig 22. Joseph Coosemans, *Trein in landschap* (s.d)

De aantrekkingskracht van het Genks landschap kwam voort uit haar diversiteit, het gebied kende droge en natte heide, bossen, moerassen, vennen, zandduinen en vijvers. De vijvers in Genk spraken tot grote verbeelding bij de kunstenaars. De meest geschilderde zijn de Molenvijver en de Vijvers van Stalen. De vijvers werden sinds de 14de eeuw kunstmatig aangelegd doorheen het gebied en diende als vloeï- of visvijver. De lokale bevolking noemde ze “wijers”. De namen die aan de meeste vijvers gegeven werden verwezen naar de eigenaars ervan, die ook het gebruiksrecht op de vijvers en de productie van het water hadden. Een deel van de vijvers was verbonden aan een beek, die het water toevoerde of afvoerde. De beken werden voorzien van sluisjes en ook die waren geregeld onderwerp van de landschapsschilders. De sluizen werden gebruikt om de aanliggende weides te irrigeren.¹⁶⁸

---

¹⁶⁸ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 22-26.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 87.; Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 84-85.

fig 23. Euphrosine Beernaert, *sluis* (s.d)

Naast de vijvers was het pittoreske dorpscentrum met haar romaanse kerktoren en windmolen een geliefkoosd onderwerp voor schilders. Vanop de windmolen hadden zij ook een weids uitzicht over het gebied waarbij men langs de ene kant de uitgestrekte heide en dennenbossen zag en langs de andere kant de spiegelende vijvers.¹⁶⁹ Ook de typische hoeves werden door de kunstenaars op doek vereeuwigd. De bekendste hiervan was het 'Kozenhuisje', de woning van Mathijs Smits en Johanna Vancosen. Johanna's bijnaam was 'de Koos', waarnaar het huisje vernoemd is. Het echtpaar was verantwoordelijk voor de lijkaflegging in het dorp. Hun hoeve lag net buiten het centrum, gelegen aan de Kapelaanswijer. Tegen het einde van de 19de eeuw werden de typische en authentieke lemen gebouwen bedreigd door de bouw van villa's en buitenverblijven voor de toeristen en kunstenaars.¹⁷⁰

Naast het diverse landschap wekte ook de bevolking van de streek de nieuwsgierigheid op bij kunstenaars. In Genk heerste nog een streng Katholiek geloof wat voor vervreemding zorgde, een andere kijk op de wereld, zoals Armand Maclot beschreef toen hij voor het eerst in Genk kwam schilderen:

"Toen ik langs die kanten voor het eerst ging schilderen kwam er uit een hut een vrouw buiten. Zij bekeek de vreemdeling nieuwsgierig, maar toen ze zag dat ik een schilder was ging ze bedaard naar binnen. Toen ik daar zowat een uurtje gewerkt had kwam ze weer buiten en

---

¹⁶⁹ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 32.; Geraerts, Jos. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*. Genk: Dienst Cultuur, 2006, pp. 40-44.; Reulens, Kristof, Anniek Nagels, Wim Dries et al., *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. Brugge: Stichting Kunstboek, 2015, pp. 13-14.

¹⁷⁰ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 20-21.

waagde het mij aan te spreken: ‘menier, zijder nie mieg? Hedder geenen dorst? Zoder nie e gelèske melk moegen?’ dat waren mensen. Echte primitieven kristenen.”¹⁷¹

De boerenbevolking was regelmatig het onderwerp van de schilders, maar hier weken zij af van hun realistische traditie: het harde leven van de lokale boeren stond sterk in contrast met hun eigen leven, dat van de gegoede burgerij, en dat stootte veel schilders af. Net als de personen die hun schilderwerken zouden kopen, de burgerij, wilden zij niet geconfronteerd worden met het harde boerenbestaan. Ze gaven de boeren en hun handeling op een romantische en pittoreske manier weer.¹⁷²

Fig 24. Emile van Doren, Kozenhuisje in de sneeuw (s.d)

De verschillende generaties kunstenaars zagen het Genkse landschap voor hun ogen veranderen. De eerste generatie, waartoe Jacques Rosseels behoorde, ontdekten Genk al rond 1840, toen het gebied nog ongeschonden was. Hij schilderde in Genk onder meer *Le Moulin à eau* in 1852.¹⁷³

Met de tweede generatie (1870-1890) kwam ook de eerste lading toeristen het landschap ontdekken. In 1870 kwam de schilderes Euphrosine Beernaert naar Genk.¹⁷⁴

In het begin schilderde zij in een romantische stijl, maar met de opkomst van het realisme en onder invloed van Joseph Coosemans evolueerde ook zij naar een realistischere schilderstijl. Haar werken vanuit de jaren 1880 passen in de realistische traditie van de School van Tervuren.¹⁷⁵ Haar broer, August Beernaert, was staatsminister. Beiden waren actief in het

---

¹⁷¹ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 43.

¹⁷² Ibid., p. 117.; De Vilder, Herman. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. Tervuren: Vzw. Vrienden van de School van Tervuren, 2008, pp. 260-266.; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 257-260.; Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 84-85.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 13.

¹⁷³ Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen*. p. 203.; Geraerts. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*. p. 40.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 85-86.; De Vilder, Herman en Maurits Wynants. *Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren*. Tervuren: Vzw. Vrienden van de School van Tervuren, 1993, p. 58.

¹⁷⁴ Reulens, Kristof et al., *Genk door schildersogen*. p. 203.

¹⁷⁵ De Vilder. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. pp. 131-132.

landschapsbehoud. Zij was vicevoorzitster van de *Société Nationale pour la Protection des Sites et des Monuments en Belgique*¹⁷⁶ en August Beernaert was lid van de KVNS sinds 1911.¹⁷⁷

fig 25. Euhprosine Beernaert, *Moeras* (s.d)

De bekendste schilder van de tweede generatie was Joseph Coosemans. Coosemans werd gerekend tot de School van Tervuren, waar zijn schilderscarrière begon, maar vestigde zich vanaf 1876-1877 voor een langere tijd in Genk.¹⁷⁸ De ongerepte natuur van de Limburgse Kempen leed op dat moment nog niet onder de mijnschachten van de industrie en Coosemans inspireerde zich op de kleine gehuchten die verspreid lagen rond de dorpskern. Zo vervaardigde Coosemans onder meer *Lente te As*, *Sneeuw te As*, *Moerassen te Kinrooi*, *Kinrooi onder de sneeuw*, of *Zandgroeve te Gelieren*.¹⁷⁹

fig 26. Joseph Coosemans, *Zandgroeve te Gelieren* (s.d)

De kunstenaar was gefascineerd door de verlaten heidevlakte en zanderige paden. Hij legde de typische landschapselementen op schilderachtige wijze op doek vast zoals de

---

¹⁷⁶ Carlier, et al., (*Société nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique*), 60-61.

¹⁷⁷ S.n., (*Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten*).

¹⁷⁸ De Vilder, Wynants. *Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren*. pp. 17-18.

¹⁷⁹ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 87-88.

boerenhoeves, watermolens, vijvers en de naald- en loofbossen. Coosemans probeert op objectieve wijze het pittoresk landschap weer te geven. Hij gaat op zoek naar schilderachtige of extreme natuurelementen die hij vervolgens op realistische wijze vastlegt. Wanneer Coosemans in 1886 aangesteld wordt als leraar aan het Hoger Instituut voor Schone Kunsten zal hij regelmatig met zijn leerlingen uitstappen maken naar Genk om en plein-air te schilderen. Eén van die leerlingen was Armand Maclot, die net als zijn leermeester een voorliefde verwierf voor het Genkse landschap.¹⁸⁰ Joseph Coosemans was secretaris van de vereniging *Société Nationale pour la protection des Sites et des Monuments en Belgique* die aanzet gaf tot beschermingsbewegingen.¹⁸¹

Coosemans was in die tijd ook goed bevriend met de schilderes Louise Héger. Zij verbleef ook regelmatig in Genk en de twee schilders ontmoetten elkaar vaak in Hôtel de la Cloche.¹⁸² Zij wordt net als Coosemans gerekend tot de School van Tervuren.¹⁸³ Héger spendeerde de zomers tussen 1875 en 1878 in Genk. Haar voorliefde voor de ongerepte Kempische streek bracht haar in 1887 en 1907 opnieuw naar Genk. Op dat moment is de streek al volop in ontwikkeling, maar dit valt niet af te leiden uit Héger's werken, die zich bleven focussen op de natuurpracht.¹⁸⁴ Volgens de kunstenaar zelf is het landschap ook niet zodanig veranderd, dat het haar schoonheid verloor. Ze erkent de veranderingen om haar heen wel, maar lijkt er niet zo zwaar aan te tillen als bijvoorbeeld Emile van Doren.

*“Le grand ciel est encore là; partout les marais sous les mêmes. Quelques beaux chênes ont disparu mais à 100 mètres plus loin le même motif se retrouve. Quelques bois ont changé de place: ici l'on coupe, là on replante; ceux que nous s'avons connus petits sont superbes et orgueilleux aujourd'hui.”*¹⁸⁵

---

¹⁸⁰ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 86.; De Vilder, Wynants. *Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren*. pp. 59-63.; De Vilder. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. pp. 163-179.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 87-88.

¹⁸¹ Carlier, et al., (Société nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique), 60-61.

¹⁸² S.n., “Genck”, *L'Art Moderne*, 10e jaargang, nr. 34, (di 24 aug 1890): 265-266.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 40-43.

¹⁸³ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 91.; De Vilder. *Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren*. p. 62.

¹⁸⁴ De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. p. 238.; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. p. 103.; Eline Sciot. “‘J’ai soif d’un grand ciel.’ Het bewogen artistieke parcours van Louise Héger (1839-1933)”. lic. diss., Katholieke Universiteit Leuven, 2010, pp. 32-34.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 40-43.

¹⁸⁵ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 145.

fig 27. Joseph Coosemans, *Moeras te Genk* (1891)

Op dit werk staat de molenvijver afgebeeld met op de achtergrond de dorpskerk. In het moerassige gebied onderscheiden we enkele boeren met hun koeien.

Evariste Carpentier (1845-1922) behoorde eveneens tot de tweede generatie.¹⁸⁶ De schilder was net als Beernaert en Coosemans begaan met landschapsbehoud: hij was sinds 1904 briefwisselend lid bij de Koninklijke commissie voor Monumenten en landschapszorg, waar hij zich voornamelijk toelegde op monumenten in Luik.¹⁸⁷

fig 28. Evariste Carpentier, *La Campine au mois d'août* (s.d)

---

¹⁸⁶ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 87-88.

¹⁸⁷ Stynen H. *De onvoltooid verleden tijd*. p. 353.; S.n., "Liège", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 43ste jaargang, (1904): 9; 172.

In dit werk van Carpentier zien we de oneindige zandheuvelds van de Kempen met enkele boeren die uitrusten in de duinen. Opvallend in dit schilderij is de vrouwelijke schilderes die zich achter haar schildersezels bevindt en het uitgestrekte landschap voor zich op doek vastlegt.¹⁸⁸

EEN LANDSCHAP IN VERANDERING, HET VERDWIJNEN VAN FAVORIETE SCHILDERSPLEKKEN

Ontdekking van steenkool en de opkomst van de mijnindustrie.

Op het moment dat de derde generatie schilders (1890-1914), waartoe Emile van Doren en Armand Maclot behoren, actief waren in Genk kondigde het contemporain tijdschrift *L'Art Moderne* al aan dat het landelijke Genk stilaan een mondain vakantieoord werd: "*Genck deviendra peut-être une villégiature bourgeoise, comme Anseremme, comme Knocke, comme Tervueren, qui ont, tous trois, eux aussi, joyeusement palpité autrefois de la vie artistique*".¹⁸⁹

Een jaar later geven zij een uitgebreide beschrijving van het veranderende landschap en de beginnende industrie. *L'Art Moderne* suggereert dat het desolate en charmante landschap al zodanig beïnvloed is in Genk dat kunstenaars hun schildersezels elders moeten opstellen. 'De onverschrokkenen' moeten de ongerepte en robuuste natuur gaan zoeken in de nabijgelegen gehuchten zoals Winterslag, Langerloo en de Gelieren.¹⁹⁰

*"Si Genck se fait villégiature, la Campine demeure artiste. Et la municipalité, el les aubergistes, et les Anglais, et les touristes auront beau faire. Il y a heureusement, et pour longtemps encore, en ces régions ignorées, à l'écart des routes, des chemins de ferr du télégraphe et du téléphone, des coins de nature austère où la pensée prend librement son vol, où l'esprit se baigne à l'aise dans les ondes rafraîchissantes de la solitude et du silence."*¹⁹¹

De ontwikkeling van de streek kwam echter in stroomversnelling op het moment dat er in 1901 steenkool in de ondergrond wordt ontdekt. Het desolate gebied werd vanaf dan verstoord door de boortorens die gebruikt werden voor steenkoolexploitatie. Al snel volgde de bouw van nieuwe infrastructures en industriegebouwen. Het uitzicht van de uitgestrekte, eindeloze natuur die Genk te bieden had kwam langzamerhand ten einde. Genk ontwikkelde zich de volgende jaren als industriestad en lokt veel nieuwe inwoners, voornamelijk arbeiders die in de mijnen kwamen werken. Hiervoor werden nieuwe wijken gebouwd. Veel pittoreske landschapsdelen in Genk werden ingepalmd door mijnzetels en nieuwbouw, onder andere in Waterschei, Winterslag en Zwartberg.¹⁹²

---

¹⁸⁸ Wie deze schilderes is kon ik niet achterhalen. Misschien dat dit Euphrosine Beernaert of Louise Héger is, die rond dezelfde periode als Carpentier in Genk waren.

¹⁸⁹ S.n., "Genck", *L'Art Moderne*, 10e jaargang, nr. 34, (di 24 aug 1890): 265-266.

¹⁹⁰ S.n., "Station d'artistes", *L'Art Moderne*, 11e jaargang, nr. 39, (zo 27 sept 1891): 309-310.

¹⁹¹ Ibid., p. 310.

¹⁹² Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 184-185.

De voorzitter van de *Touring Club de Belgique*, Arthur Cosyn, schreef in 1912 in hun tijdschrift een artikel over de Limburgse Kempen. Hierin besprak hij de opkomende industrie in Genk en de veranderingen voor het landschap. Cosyn constateerde dat het pittoreske centrum niet meer hetzelfde was; de kerktorens en bekende windmolen waren beide verdwenen en lieten een leegte achter in het dorpscentrum. De windmolen was een icoon voor schilders en werd het jaar voordien gedemonteerd. Ook de gezellige gehuchten rond het centrum verloren hun authentieke karakter. Plaatsen als Winterslag, Waterschei of Sledderlo verloren het middeleeuws karakter dat zo vaak door schilders werd vastgelegd: nederige hoeves met romantische landschapselementen zoals waterputten en schuren die te midden van ongerept landschap stonden.¹⁹³

Het veranderende landschap lokte al snel protest uit van de landschapsschilders, die niet opgezet waren met de opkomst van de mijnindustrie. Sommige onder hen zullen zich actief inzetten om hun geliefde landschap te vrijwaren. De esthetiek van het landschap was hun belangrijkste argument om het gebied te beschermen. Er was steeds een spanning tussen het uitgestrekte landschap en de industrie. Kunstenaar Emile van Doren kwam in 1890 voor de eerste keer naar Genk. De schilder werd op slag verliefd op het landschap en op de vrouw van de plaatselijk herberg, Cidonie Raikem. Hij zal zich vanaf 21 december 1893 dan ook definitief in Genk vestigen. Van Doren was de eerste schilder die zich permanent in het schilderdorp vestigde.¹⁹⁴ Samen met zijn vrouw baatte hij de herberg Hôtel des Artistes uit. Emile van Doren schilderde in de realistische traditie. Hij verkoos de alledaagsheid van de moerassen en de eenvoud van het landschap boven een pittoreske weergave van de natuur. Hij gaf de Kempen op een sombere en melancholische manier weer en legde zich toe op de ogenblikken van de dag zoals ochtendlicht, maanlicht, een zonsondergang of een regenachtige dag. Hij werkte steeds vanuit de natuur zelf en genoot van de stilte en eenzaamheid die hij in de Kempen vond. Hij zag met lede ogen toe hoe zijn vertrouwde omgeving veranderen onder de opkomende mijnindustrie en zal zich hier actief tegen verzetten.¹⁹⁵

---

¹⁹³ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 85.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 186-187.

¹⁹⁴ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 117.; Geraerts. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*, pp. 40-44.

¹⁹⁵ Geraerts. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*, pp. 31-39.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 87.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 117.; De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 39.

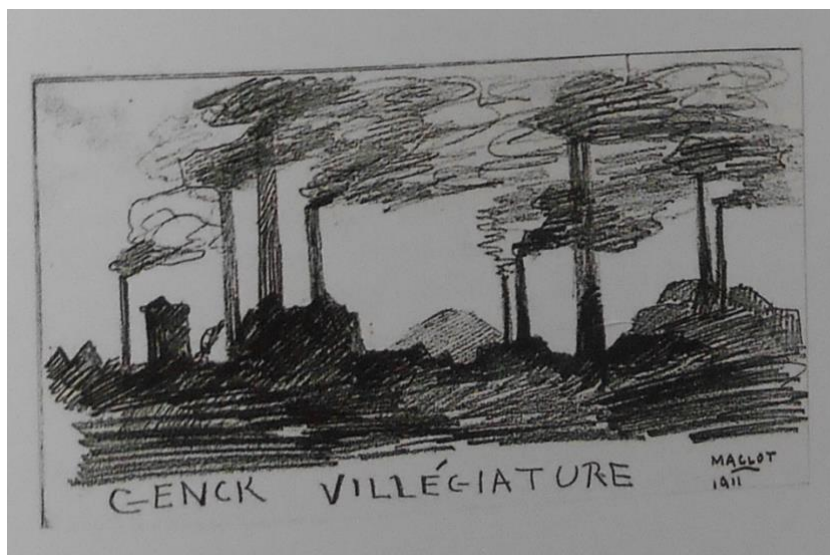
fig 29. René De Groux, *Emile van Doren* (1908)

In 1911 vond er een vergadering plaats van de *Société Limbourgeoise pour la protection des sites et monuments* in het Hôtel des Artistes. Van Doren werd hierop benoemd tot penningmeester van de vereniging. Ook schilder Armand Maclot was op deze vergadering aanwezig. Maclot was in 1899 een leerling van Joseph Coosemans, dankzij zijn leermeester maakte hij kennis met het landschap van de Limburgse Kempen. Net als van Doren vestigde Maclot zich definitief in Genk in 1911 samen met zijn vrouw Jeanne Thérèse Kutt. Maclot werd voornamelijk aangetrokken door de Molenvijver, zo vertelde hij in 1943 *“Die plas moest en zou ik schilderen.”*¹⁹⁶ Maclot liet een wit landhuis bouwen met uitzicht op zijn geliefde Molenvijver, die hij tientallen keren op doek vereeuwigde. Hij noemde zijn villa *La Maison Blanche*. Op het moment dat Maclot zich in Genk vestigde was de streek al volop in verandering. Maclot legde dit vast in een potloodschets, genaamd *Genck Villégiature*.¹⁹⁷

---

¹⁹⁶ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 117.

¹⁹⁷ *Ibid.*, p. 193.

fig 30. Armand Maclot, *Genck Villégiature* (1911)

Maclot maakte ook deel uit van de Antwerpse vereniging *Als Ick kan*.¹⁹⁸ Hoewel Genk zijn voorliefde had, was Maclot actief binnen het Antwerpse kunstenaarsleven. Het is waarschijnlijk dat hij ook bekend was met de KVNS, al is hij zelf nooit lid geweest.¹⁹⁹ Het tijdschrift van de *vereniging van Natuur- en Stedenschoon* haalde Genk en de opkomende mijnindustrie regelmatig aan.²⁰⁰ Als schilder was Maclot begaan met de landschapszorg en hij zal zich actief inzetten in de strijd om de bewaring van het Genkse landschap.²⁰¹

Ook van Doren werd nooit lid van KVNS, maar beiden schilders sloten zich aan bij een andere instelling die het bewaren van het landschap voor ogen hield: de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschapszorg. Van Doren was sinds 1924 lid van de commissie, Maclot vanaf 1933.²⁰² Via deze weg probeerden zij het landschap van Genk te vrijwaren van de ontwikkelende industrie en de verstedelijking.²⁰³ Zij klaagden verscheidene aantastingen aan het landschap aan, zoals de opslagplaats voor dynamiet die in de duinen gepland werd. Deze weg belemmerde het uitzicht van de schone duinen en dat zicht moest bewaard worden. Er werd op 15 mei 1913 een brief aan het gemeentebestuur van Genk bezorgd waarin honderden mensen, waaronder de schilders Maclot, van Doren, en Ernest Deprez (1890-1990)²⁰⁴ zich

¹⁹⁸ Ibid.; De Vilder. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*, pp. 260-266.; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 257-260.; Driessen, (De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders), 87.

¹⁹⁹ S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).

²⁰⁰ S.n., (Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten).

²⁰¹ S.n., "Membres effectifs et correspondants", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 72ste jaargang (juli-dec 1933): 125.; Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 194-195.; Reulens, Nagels, Dries et al., *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. pp. 166-167.

²⁰² S.n., "Membres effectifs et correspondants", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 63ste jaargang, (jan-juni 1924): 17.; S.n., "Membres effectifs et correspondants", *Commission Royale d'art et d'archéologie*, 72ste jaargang (juli-dec 1933): 125.

²⁰³ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 194-195.

²⁰⁴ Over kunstenaar Ernest Deprez is weinig bekend. In 1910 liet hij een villa bouwen in Genk, met zicht op de Molenvijver. Hiermee werd hij de buurman van schilder Armand Maclot. De vakantiewoning kreeg de naam *Les*

verzetten tegen de plannen voor de opslagplaats en eisen dat het vrije uitzicht op het duinengebied bewaard wordt. Ook de advocaat en kunstliefhebber Georges Serigiers (1858-1930) tekende de protestbrief. Naast esthetische argumenten voor het behoud van dit gebied vermeldde de brief ook toeristische en wetenschappelijke motieven waarom het noodzakelijk was de plannen tegen te houden. De Kempen lokte namelijk ook veel toeristen en wetenschappers naar de streek.²⁰⁵

Het was Jean Massart die voornamelijk gewezen heeft op het wetenschappelijke belang van het Genks landschap. Zo nam hij in zijn lijst van *Pour la Protection* onder andere de moerassen, vijvers, heidegronden en duinen van het Genks gebied op.²⁰⁶ Hij beschreef Genk als volgt; *“C’est ici qu’il conviendrait de créer le parc naturel le plus étendu de la Campine. Le site de Genck, que la peinture a rendu populaire, est réellement incomparable en géologique.”*²⁰⁷

In het jaar 1913 trok hij met een delegatie van de KCML naar Genk om hen rond te leiden langs de gebieden die volgens hem beschermd moesten worden en hen te wijzen op zowel het esthetische, toeristische en wetenschappelijke belang van het gebied.²⁰⁸ De opkomende mijnindustrie was op hun wandeling goed zichtbaar en Massart wees herhaaldelijk op het belang om het gebied tegen verdere industrialisering te beschermen. De rondleiding eindigde die dag bij het schildersatelier van Emile van Doren. Zijn schilderijen, waarop alle bewijs van de industrie op ontbrak, toonde aan hoe het ongerepte natuurgebied er vroeger uitzag en hoe belangrijk het was om het gedeelte dat vandaag nog over was te beschermen.²⁰⁹ Van Doren legde bewust de opkomende mijnindustrie niet vast op doek en maakte hiermee waarschijnlijk een stilzwijgend punt. De schilderijen van Emile van Doren worden op deze manier gebruikt om het ongerepte landschap te promoten en het gebied te beschermen. Hij vereeuwigde de schilderachtige plekken in Genk op doek vast en die worden gebruikt als het visuele bewijs van hoe het Genks landschap er zou moeten uitzien.

Vijvers van Stalen.

Een geliefd landschapselement in Genk waren de Vijvers van Stalen. Verscheidene schilders, waaronder zoals eerder vermeld Armand Maclot, maakten dit moerassig gebied onderwerp van hun schilderwerken. In 1904 werd het domein van Stalen openbaar verkocht, inclusief de Vijvers van Stalen. De schilders ijverden er op dat moment voor om het gebied te laten opkopen door de boeren, in de hoop dat zij de vijvers wel zouden bewaren.

Sapins. Maclot tekende verschillende portretten van zijn vriend Deprez. (Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Villa Les Sapins [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/304701> (geraadpleegd op 2 augustus 2018).)

²⁰⁵ Reulens, Nagels, Dries et al., *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. pp. 166-167.; Geraerts. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*. 78-79.

²⁰⁶ Massart. *Pour la Protection de la Nature en Belgique*. pp. 154-166.

²⁰⁷ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 97.

²⁰⁸ S.n., “Genck”, *Bulletin des commission royale d’art et d’archéologie*, 52ste jaargang, (1913): 387-388.

²⁰⁹ Reulens, Nagels, Dries et al., *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. pp. 168-169.

fig 31. Armand Maclot, *Vijvers van Stalen* (s.d)

9 jaar nadat de Vijvers van Stalen voor het eerst werden bedreigd, riep de Commissie ze in 1913 uit tot onderdeel van de Nationale reserves (bijlage 6).²¹⁰ Emile van Doren had hier zeker een aandeel in. Hij ijverde op vergaderingen steeds weer voor het behoud van deze vijvers. In 1925 zouden ze de site van Stalen klasseren. Niet veel later zijn er plannen vanuit de *Compagnie Immobilière Commerciale et Industrielle du Limbourg* om een verbindingsweg aan te leggen tussen de mijnzetels in Waterschei en Winterslag. De geplande weg liep door de Stalenvijvers en zo werden die opnieuw bedreigd.

Emile van Doren schoot wederom in actie en klaagde naar aanleiding van de plannen in 1927 bij het gemeentebestuur. De weg werd uiteindelijk aangelegd, maar moest het gebied van Stalen ontwijken. De familie Lohest, die eigenaar was van een gedeelte van het Stalengoed, was niet opgezet met van Doren zijn protest. Zij zouden geld verdienen aan de onteigening van een deel van hun land. Als wraak zouden zij een stuk van het bos laten kappen en de vijvers laten leeglopen, zodat deze waardeloos werden voor de schilders. Emile van Doren was erg aangedaan door deze actie en maakte naar aanleiding van het incident een schilderij; *De gevelde boom*. Ook zijn werk *Coup de bois* zou hiernaar kunnen verwijzen.²¹¹

---

²¹⁰ S.n., "Genck", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 52ste jaargang, (1913): 387-388.

²¹¹ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 194-195.; Reulens, Nagels, Dries et al., *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. pp. 170-171.

fig 32. Emile van Doren, *De gevelde boom* (s.d)

Emile van Doren maakte nog een ander schilderij waarin bomen centraal stonden, namelijk *De vier hulsten*.²¹² Het betreft een verzameling bomen die van Doren bijzonder esthetisch en aantrekkelijk vond. Hij deed ook biologisch onderzoek naar deze bomenrij. Tussen 25 augustus en 23 september 2016 liep er vanuit de Vlaamse Overheid een onderzoek naar deze hulsten omtrent hun bescherming. Die bescherming kwam er uiteindelijk op 27 maart 2017. De Hulsten werden beschermd omwille van hun wetenschappelijke, historische en esthetische waarde. Emile van Doren speelde in dit onderzoek een grote rol en heeft bijgedragen tot de erkenning van de erfgoedwaarde van de bomenrij (bijlage 7).²¹³

Naarmate de industrie zich bleef ontwikkelen en Genk uitgroeide tot een welvarende industriestad bleven de schilders steeds vaker weg uit het Genks landschap. De vierde generatie situeert zich na de Eerste Wereldoorlog, tijdens het interbellum. Genk had haar primitieve en pittoreske uitzicht verloren en de schilders vertoonden nog weinig interesse in het gebied.²¹⁴

Gemeentebestuur van Genk.

Naast de landschapsschilders wilde ook het gemeentebestuur het beeld van Genk als ongestoord natuurgebied in stand houden. Ze voerden in de jaren 1930 een toeristische campagne die het groene landschap in de verf moest zetten, ze noemden Genk “Het Droomland”. Schilderijen van Maclot, met de typische molenvijvers en Sint-Martinuskerk op de achtergrond, werden als voorbeeld gebruikt van het ongerepte natuurgebied Genk dat zovele schilders lokte. De vele flyers werden voorzien met foto’s van de typische

---

²¹² Dit kunstwerk werd helaas niet teruggevonden tijdens het onderzoek van deze masterproef.

²¹³ Geert Bourgeois. “Vier hulsten”, ministeriële besluiten, (21/03/2017): <https://id.erfgoed.net/besluiten/14402>.; Inventaire Commission Royale des Monuments et des Sites, province Limbourg, invt./cat.nr 146/18, Des houx à Langerloo.

²¹⁴ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 166-168.

landschapselementen; de moerassen, het Kozenhuisje, de bossen en zandduinen. De industrie is opvallend afwezig doorheen de campagne, er wordt nadrukkelijk ingezet op het landschap zoals de schilders het zagen toen zij voor het eerst naar Genk kwamen vanaf de jaren 1850, nog voor de steenkool in Genk werd ontdekt.²¹⁵

Dat het gemeentebestuur Genk de industrie als ongewenst element in het landschap zag wordt opnieuw bevestigd in 1925. In dat jaar gaven zij de opdracht aan kunstenaar Jan Habex (1887-1954) om een schilderij voor het gemeentehuis te schilderen ter nagedachtenis van de Genkse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog. In de voorstudie die Habex maakte is er aan de linkerkant van het werk een mijnzetel met schouw afgebeeld. Op het uiteindelijk werk is dit element weggelaten en zien we enkel een weids landschap met de bekende molenvijver en een zicht op het oude stadscentrum met de kerktoren van de Sint-Martinuskerk. De aanpassing aan het schilderij was hoogstwaarschijnlijk op vraag van het gemeentebestuur zelf. Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat het gemeentebestuur haar houding tegenover de industrie aanpast en gaat inzetten op het welvarende en industriële aspect van haar stad.²¹⁶

---

²¹⁵ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. pp. 184-185.

²¹⁶ *Ibid.*, pp. 188-189.

fig 33. Jan Habex, *Vorstudie* (1925)

fig 34. Jan Habex, *Nagedachtenis van genseuvelde Genkenaars* (1925)

In tijdschriften zoals de *Touring Club* en de *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* werd uitvoerig besproken hoe het Genks landschap werd aangetast en hoe haar schoonheid onder vuur lag. De schilderijen van de Genks landschapsschilders vertoonden echter nooit direct de invloed die de industrie op de natuur uitoefende. Zij bleven vasthouden aan de ongereptheid en uitgestrekte vlaktes, aan het pittoreske beeld van Genk.²¹⁷ In 1924 plaatste KVNS een artikel in haar tijdschrift over Genk en de Limburgse Kempen. Hierin beschreven zij dat de Kempen nog niet verloren zijn en er nog nuttig werk te verrichten is om de overblijvende gebieden te beschermen. Sinds de opkomst van de kolenmijnen is er veel van het natuurlijke landschap ingeruild voor industriële infrastructuur, wegen en nieuwe woningcentra, maar volgens KVNS zijn er tussen de aangetaste gebieden nog stroken over waar het gave natuurlandschap zege viert. Genk zelf is volgens KVNS reeds verloren in die tijd, er is geen plaats meer over in de omgeving waar de heidevlakten ongestoord opdoemen, zonder dat er langs alle kanten fabrieksschouwen of torens van de mijnen zichtbaar zijn. Gelukkig, meldde KVNS, zijn er nog duinen en bossen over aan Slechtel en Lommel, Gestel en Beek. Natuurlijke liefhebbers vinden nog ongeschonden gebied in de Limburgse Kempen, zolang zij niet afgeschrikt worden van een lange wandeltocht. KVNS ziet het als haar taak om voor het overgebleven gebied te strijden nu ze langs alle anten door de nijverheid bedreigd wordt. Zij willen hun kracht geven om het ongeschonden deel van de Kempen te bewaren voor alle natuurvrienden.²¹⁸

Net zoals het geval was bij de Kalmthoutse Heide, focussen de landschapsschilders in het gebied van de Limburgse Kempen opnieuw op het ongeschonden uitzicht van de natuur. De opkomende mijnindustrie verstoort ongetwijfeld het natuurlijke uitzicht in Genk, met haar torenhoge schoorstenen en boortorens, maar dergelijke landschapsschilders zijn compleet afwezig in de

Fig 35. Joseph Coosemans, *Avond in de Limburgse Kempen* (s.d)

werken van de plaatselijke kunstenaars. Hieruit kunnen we afleiden dat er een zeker landschapsbeeld bestond onder kunstenaars waar zij niet van afwijken. Zij vermijdden de verwoestende elementen die de natuur aantastten en geven een ideaal landschapsbeeld weer

²¹⁷ Ibid., p. 191.

²¹⁸ De Ridder, Gerard. "Genk de Limburgse kempen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 7, (juli 1924): 113-116.

waarmee ze willen aantonen hoe het landschap er moet blijven uitzien. Enkele specifieke vertegenwoordigers van de Genkse School, zoals Emile van Doren, Armand Maclot en Joseph Coosemans waren dan wel geen lid van de KVNS, maar waren aangesloten bij andere organisaties die zich inzetten voor natuurbehoud zoals de KCML. Stuk voor stuk zetten deze landschapsschilders zich in voor de bewaring en bescherming van hun schildersomgeving.

Schilders van de Kalmthoutse of Genkse School werden op verschillende manieren bij de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* betrokken, zo organiseerde de vereniging regelmatig tentoonstellingen rond de bedreigde landschappen en hierop werden vaak schilderijen van landschapsschilders getoond om het probleem aan te kaarten bij het publiek. Zelfs de schilders die niet bij de vereniging waren aangesloten als lid werd gevraagd om hun werk tentoon te stellen. De KVNS gebruikt hierbij nadrukkelijk de landschapsschilders en hun kunstwerken om het verdwijnen van natuurgebieden aan te kaarten bij het publiek.

Fig 36. Frans van Tongerloo, Heide (1920)

De schilderijen geven een beeld van de Kempen als een ongeschonden, uitgestrekt landschap. Ze tonen hoe het landschap er volgens de KVNS en de kunstenaars zou moeten uitzien: onbeschadigd door menselijke invloed. Wanneer het schilder gebied van de kunstenaars veranderde en hun geliefde landschapselementen verdween, zoals de Vossenbergh of de Putse Moer, zijn schilders dit zeker niet gunstig gestemd, maar zij traden in hun protest meestal niet op de voorgrond. Dit lieten zij over aan schrijvers of politici. De schilderijen die de

landschapsschilders van het betreffende landschap maakten waren hun stem en hun protest, zij communiceerden naar de buitenwereld toe via hun kunst. In realistische traditie of reeds met impressionistische toets schilderen zij hun geliefd natuurgebied in alle eerlijkheid. Opvallend hierbij is de afwezigheid van de opkomende industrie of de menselijke ingreep in het landschap. Ondanks het verdwijnen van heidegebied en duinen, zij het door afgravingen, verkavelingen of boomkappingen, werd dit niet vaak weergegeven in de schilderwerken van de kunstenaars. Ondanks dat zij deze veranderingen ogenschijnlijk waarnamen en opvolgden gaven zij het landschap steeds geïdealiseerd weer. De schilders legden, bewust of niet, enkel de eindeloze natuur vast met haar typische landschapselementen, waaronder de lokale boerenbevolking hoorden. De kunstenaars benadrukten eerder de grootsheid van de natuur dan de elementen die dit landschap verstoorden.

In februari 1922 liep de tentoonstelling *Onze Kempen* in de stadsfeestzaal op de Meir in Antwerpen.²¹⁹ Hiermee werd het esthetische aspect van het Kempische landschap opnieuw in de verf gezet, zo lazten we in de tentoonstellingscatalogus; *“De groote heidevlakte, met de uitgestrekte vennen, afwisselend met duinen en bosschen en overwelfd met den Kempische hemel, hebben te allen tijde dichters en kunstschilders begeesterd.”*²²⁰

De bezoekers maakten kennis met de Kempen via foto’s en schilderijen. De Kalmthoutse schilders waren op deze tentoonstelling goed vertegenwoordigd. Er waren werken te zien van kunstenaars Jakob Smits, Frans van Leemputten, François Lamorinière, Jan Kiemeneij, Edgar Farasyn (1858-1938), Jacques Rosseels, Theodoor Verstraete, Frans van Tongerlo, Frans van Giel (1892-1975), Frans de Vadder, Leon Delderenne en Hendrik (Henry) Rul, maar ook Ernest Midy (1877-1938) die gerekend werd tot de Molse school. Verschillende van genoemde kunstenaars waren lid bij de KVNS. De lijst achteraan de tentoonstellingscatalogus vermeldt ook volgende deelnemende kunstschilders die lid waren bij de KVNS: Robert Boudry (1878-1961) en Edward Tyck (1847-1922). Daarnaast stonden er heel wat schilders onder de deelnemers die in de vergetelheid geraakt zijn, of die onvolledige benaming hadden. De teruggevonden informatie over volgende personen is daarmee beperkt: HH. Augustus, René Bosiers, Cayman, De Bruyn, J. Roels, Singelij, Sohie, Fr. Sauter, Peeters en De Metz.²²¹²²²

De tentoonstelling behandelde verschillende thema’s binnen het Kempenlandschap zoals ‘De Aardkunde in de Kempen’, ‘De Flora der Kempen’, of ‘De Oude kunst in de Kempen’. De tentoonstelling schetst een beeld van de Kempen als een ongeschonden natuurgebied, een toevluchtsoord met rustieke hoeves en landschapsplekken. Ze tonen het landschap voor het aangetast werd door de opkomende industrialisering: *“De kleine dorpen en stille stadjes onzer Kempen zijn te midden dezer grootsche natuur.”*²²³

²¹⁹S.n., “Natuur- en Stedenschoon”, *Het Handelsblad*, (za 4 feb 1922): 2.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Nieuwe Gazet*, (za 4 feb 1922): 1.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 6 feb 1922): 4.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Gazet van Antwerpen*, (za 4 feb 1922): 3-4.

²²⁰ S.n., “Onze Kempen; tentoonstelling en voordrachten”, *Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, (1922): 3-4.

²²¹ Ibid., 20.; S.n., “Natuur- en Stedenschoon”, *Het Handelsblad*, (za 4 feb 1922): 2.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Nieuwe Gazet*, (za 4 feb 1922): 1.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 6 feb 1922): 4.; S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Gazet van Antwerpen*, (za 4 feb 1922): 3-4.

²²² De namen, zoals beschreven in de catalogus van KVNS en in contemporaine tijdschriften, waren niet altijd volledig en sommige personen konden daardoor niet achterhaald worden tijdens dit onderzoek.

²²³ Ibid., 4.

Niet enkel de natuur zelf wordt belicht, maar ook de folklore uit de Kempen krijgt aandacht binnen de tentoonstelling. Hiertoe behoort de cultuur van een volk, zoals volksspelen of volksliederen: *“Den aard en de zeden van het volk zijn er in de afgelegen plaatsen nog onvermengd bewaard gebleven, hetgeen niet het minste bijdraagt om onze*

fig 37. Jacques Rosseels, *Koehoedster* (s.d)

*Kempen voor den echten zoeker nog aantrekkelijker te maken.”*²²⁴ Lokale kranten, *Het Handelsblad* en *Het Nieuwsblad van Geel*, beschreven de Kempische dansopvoering die op 3 februari werd uitgevoerd door de leden van de St. Sebastiaansgilden in Kapellen.²²⁵ Naast het landschap was ook het bestaan van de boeren een terugkerend onderwerp in de schilderijen van Kempische schilders: de vernaculaire architectuur, typische klederdracht en hun streekgebonden tradities waren fascinerend en gaven de schilders een kijk op een andere wereld, die meestal ver van hun eigen levensstandaard afstond. Het boerenleven en de natuur werd als een primitieve toestand gezien, iets uit het verleden. De burgerij, die deze doeken kocht, bekeek het boerenleven eveneens met veel interesse. Het was een levensstijl die ver af stond van hun eigen leefwereld en zij keken op de boeren neer met een soort superioriteitsgevoel. Zij zullen later hun gronden ook inpalmen voor hun eigen buitenverblijven en amusement.²²⁶ Onder meer kunstenaars Frans van Leemputten, Theodoor Verstraeten en Jacob Smits maakte opvallend veel werken waarin menselijke activiteit in het landschap centraal stond.

Frans van Leemputten (1850-1914) probeerde de bewoners op een naturalistische manier in het landschap weer te geven. Hij observeerde nauwkeurig het landschap, de dieren en de bevolking om zich heen. Van Leemputten werd beïnvloed door het Franse realisme en naturalisme, maar in zijn landschapsschilderkunst herkennen we ook impressionistische of luministische invloeden.²²⁷ Het achterhalen van de getoonde werken op Kempen tentoonstelling is niet gelukt, maar Van leemputten schilderde onder meer *Turfgravers die aan het werk gaan* (1887), *palmzondag in de Kempen* (1889) of *De Kempense Boer* (1874).²²⁸ De schilder is lovend over de Kalmthoutse Heide en beschreef ze als volgt; *“De Kempense dorpen en gehuchten zijn schilderachtige oases die opduiken te midden van een zee vaalrode heide of treurige mastbossen bekleed met zilverkleurige moerassen. En rondom dit dorp is*

²²⁴ Ibid., 4.

²²⁵ Ibid., 3-19.; S.n., “Kempische dansen te Antwerpen”, *Nieuwsblad van Geel*, (25/2/1922): 7.

²²⁶ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 30.

²²⁷ Van Kersschaever, Sonck, Beerten. *Kunstcollectie Provincie Antwerpen*. p. 58.

²²⁸ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 80.; Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 89-91.

ieder detail van het dagelijkse leven er een van vruchtbare waarneming voor de schilder; een begrafenis, een kermis, de terugkeer van een kudde schapen. Het zijn zoveel treffende taferelen voor wie er de synthese, het gevoel en de poëzie van kan begrijpen."²²⁹

Deze toegewijde landschapsschilder ging nog een stap verder dan het louter vastleggen van de natuurlijke schoonheid en was vanaf 1895 lid van de KCM.²³⁰ Vanaf 1898 zetelde hij als briefwisselend lid voor de provincie Antwerpen.²³¹

fig 38. Frans van Leemputten, *Brooduitdeling in het dorp* (1892)

---

²²⁹ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. p. 90.; Driessen, (*De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders*), 81.

²³⁰ S.n., "D'Anvers", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 34ste jaargang, (1895): 6.

²³¹ S.n., (D'Anvers), 236.

fig'n 39. Foto's tentoonstelling *Onze Kempen*, Architectuurarchief Antwerpen (1922)

Ook Theodoor Verstraete was gefascineerd door het harde boerenbestaan en zag zijn schilderwerken als uitingen van medeleven voor hun zwaar werk en leven. Zijn werken uit de Kempen vertonen daarmee vaak een donkere ondertoon. In 1880 vestigde Verstraeten zich in Brasschaat, niet ver van de Kalmthoutse Heide.²³² Hij trok zich regelmatig terug in het landschap, waar hij in alle rust en eenzaamheid de natuurindrukken vastlegde. Verstraeten focuste zich ook vaak op de personages in het landschap, met de natuur als achtergrond zoals in *Na de begrafenis* of *Boerenhoeve met boerin in kolenveld*.²³³ Wanneer Verstraeten in 1886 Henri Van Cutsem ontmoet volgde hij deze kunstverzamelaar naar Blankenberghe, waar Van Cutsem een villa had. De kunstwerken uit zijn kustperiode hebben een veel levendigere en kleurrijkere toon.²³⁴ Een voorbeeld hiervan is *Augustusochtend te Blankenberghe* en *Hoogtij*. In dit laatste werk komt het stormachtige en extreme van de natuur naar boven. Aangezien zijn kleurgebruik zo verschillend is naargelang de omgeving waarin ze tot stand kwamen, zijn ze illustratief voor twee verschillende soorten landschapsgebieden: het troosteloze van de dorre heide ten opzichte van de kleurrijke en optimistische kust.²³⁵

fig 40. Theodoor Verstrate, *Na de begrafenis* (1894)

Er werden tijdens de voorstelling ook werken van Jakob Smits getoond, hij focuste net als de twee voorgaande schilders regelmatig op de menselijke activiteit die hij in de Kempen waarnam. Smits werd geboren in Rotterdam en verhuisde op volwassen leeftijd naar het landelijke Achterbos, een klein gehucht in de Antwerpse Kempen, vlakbij Mol. Net als de meeste landschapsschilders in die periode ontvlucht Smits het drukke stadsleven en zoekt een harmonischere wereld op in de natuur, waar hij het ongerepte, landelijke leven in haar essentie probeert weer te geven. De stilte in het achtergelegen dorp was voor Smits een

---

²³² Solvay, Lucien. *Théodore Verstraete*. Nouvelle éd., revue et complétée Bruxelles: Van Oest, 1906, p. 8

²³³ Van Aert, Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. pp. 87-89.

²³⁴ Solvay. *Théodore Verstraete*. pp. 12-13.

²³⁵ Cardyn-Oomen, (Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout), 81.

inspiratiebron.²³⁶ Smits heeft aandacht voor het goddelijke in zijn kunst en geeft de boerenbevolking weer met de nadruk op hun verbondenheid met de natuur en hun gelovigheid.²³⁷ Hij is geobsedeerd door de lichtwerking, maar niet zoals de impressionisten het licht willen vatten, maar op een goddelijke manier: het draait bij Smits om een irreëel symbolisch licht.²³⁸

Naast de Antwerpse Kempen werden ook schilderijen van de Limburgse Kempen getoond, zoals werken van de Genkse landschapsschilder Armand Maclot. Ook bestuursleden van de KVNS, Jaak van Wijck en Emiel Maeyens waren op de tentoonstelling vertegenwoordigd.²³⁹

fig 41. Jaak van Wijck, *Maartsche buien Kalmthout* (s.d) **fig 42.** Jaak van Wijck, *De Putsche Moer* (s.d)

De tentoonstelling werd ook enthousiast onthaald door de pers en het publiek. Zo schreef *De Nieuwe Gazet* een lovende recensie:

“De vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon heeft een mooie krachttoer verwezenlijkt. Bedoeld werd hier, een tentoonstelling aan de Antwerpsche en Limburgsche Kempen te wijden, maar het is een echt museum dat hier tot stand gebracht werd. De verschillende zalen zijn netjes en keurig aangebracht en geven een documentatie die eenig in haar soort is. het geringste hoekje der Kempen vindt men er en foto’s en tekeningen weder, die een aantal te weinig bekende natuurschoonheden in een scherp daglicht stellen. Oude boekdeelen, die de kempen beschrijven, exemplaren van de plaatselijke fauna en flora, modellen van ouderwetsche kleederdrachten en al wat bij geschiedenis en folklore thuishoort. Dit mooi ensemble werd vervolledigd door een gaanderij schilderijen die het geheel op prachtige wijze illustreeren, alle scholen, alle tendenzen zijn er vertegenwoordigd, van den deftige ouden stempel tot het stoutste cubisme, en dragen op merkwaardige wijze tot den

²³⁶ Nuyens, (Van Jacob Smits tot Albert Van Dijck kunstschilders en grafici van de Kempen), 90-91.; Muls, Jozef. *Jacob Smits En De Kempen*. Antwerpen: Die Poorte, 1937.

²³⁷ Ekonomidès, Constantin, Dorine Cardyn-Oomen, Ivo Verheyen en Fernand Van Gompel. *Jakob Smits (1855-1928)*. Anvers: Pandora, 2005, pp. 32-33.

²³⁸ Ibid., pp. 40-41.

²³⁹ S.n., (Onze Kempen; tentoonstelling en voordrachten), 20.

algemeenen indruk bij. De talrijke bezoekers zijn dan ook om die prachtige uitstalling opgetogen.”²⁴⁰

ONZE PARKEN

In 1924 organiseerden de KVNS van 31 mei tot 16 juni de tentoonstelling *Onze Parken* in de Harmoniezaal te Antwerpen. Het doel van de tentoonstelling was wederom het publiek de schoonheid van de natuur doen inzien en propaganda maken voor het behoud van de parken in de stedelijke context van Antwerpen.²⁴¹ KVNS benadrukte in de inleiding van haar catalogus hoe belangrijk de natuur is voor het menselijk welzijn. De schoonheid van het landschap draagt bij aan de ontwikkeling van de menselijke geest. Als vereniging staan zij in voor de bescherming en het behoud van de schoonheid in ‘ons’ land. De inleidende woorden in de catalogus hopen ook op steun van alle bezoekers die naar de tentoonstelling komen en dat zij zich na het bekijken van de expositie willen aansluiten bij de vereniging.

De tentoonstelling werd ondersteund door verschillende iconografische materialen zoals foto’s, etsen, geïllustreerde boeken en schilderijen. Voor dit laatste werd een verzameling kunstwerken bijeengebracht van verschillende kunstschilders. Opnieuw waren bestuursleden Jaak van Wijck en Emiel Maeyens vertegenwoordigd naast de Kempenschilders Jan Kiemeneij, Frans van Tongerlo en Arseen Kennis (1890-1940). Die laatste was de leerling van Henry Luyten, die ook als lid verbonden was aan de KVNS. Ook werken van de kunstenaar Jean-Baptiste de Greef (1852-1894), die voornamelijk actief was in Tervuren en het Zoniënwood, werden tentoongesteld. Verder vermeldt de catalogus de aanwezigheid van schilders Julia Theodora Rysheuvels, A. Augustus, Anthonis, Mevr H. Petit en eerder vermeldde Midy Ernst en F. Sauter.²⁴²

De catalogus vermeldt niet welke werken specifiek getoond werden, maar Jaak van Wijck legde verschillende parken in Antwerpen op doek vast zoals het Middelheimpark, het Rivierenhof, het Latiniepark en het Boekenbergpark.²⁴³ Ook schilder Jozef Posenaer legde de Antwerpse parken op doek vast, zoals het Boekenbergpark. Vele van deze parken werden in 1910 aangekocht door de stad Antwerpen als publieke ruimte.²⁴⁴ Posenaer is een wat minder gekende landschapsschilder, die tevens lid was van de KVNS.²⁴⁵ Hij studeerde aan de Antwerpse academie voor Schone Kunsten en waagde zich vanaf 1894 aan schilderen en plein-air.²⁴⁶ Hij trok onder andere naar de Kempen, de Vlaamse Ardennen en de Leiestreek. Posenaer was goed bevriend met Armand Maclot, met wie hij geregeld brieven uitwisselden

---

²⁴⁰ S.n., “Natuur en Stedenschoon”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 6 feb 1922): 4.

²⁴¹ S.n., “Onze parken”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 2 juni 1924): 3.; S.n., “Parkententoonstelling”, *De Gazet van Antwerpen*, (ma 2 juni 1924): 2.; S.n., “Onze parken”, *Het Handelsblad*, (za 31 mei 1924): 3.

²⁴² S.n., “tentoonstelling onze parken”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 6, (juni 1924): 81-85.

²⁴³ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. pp. 113-115.

²⁴⁴ Elaut, Alex. *Jozef Posenaer: meester van het licht*. Borgerhout: Districtshuis, 2011, pp. 33-34.

²⁴⁵ S.n., (ledenlijsten 1911-1913).

²⁴⁶ Maeyens. *Mil Maeyens: Van Smid Tot Schilder*. p. 8.

en waarin zij uitvoerig de schoonheid van het heidelandschap bespraken: *“Die fijne grijze luchten, met lage wolken die over de streek zoo’n diep melancholische stemming brachten. En zoo harmonisch pasten bij de verlatenheid van die oneindigheid”*²⁴⁷

De tentoonstelling werd onderverdeeld in 6 afdelingen: in de eerste afdelingen worden de verdwenen parken getoond, vervolgens werden de huidige publieke parken aangehaald en in de derde afdeling belichtte de tentoonstelling de toekomstige parken. De vierde en vijfde afdeling bevat bibliografie en documentatie over de parken en natuureservaten. De laatste afdeling tenslotte behandelde parken buiten de provincie Antwerpen.²⁴⁸

Bij de inrichting zou er volgens persrecensies meer ruimte voorzien zijn voor het fotografische materiaal, dan voor de schilderijen: *“Een grote oppervlakte was voorbehouden aan het fotografische dokument. Verder waren zeer wel geslaagde stemmingwekkende doeken tentoongesteld, die door enkele onzer gunstig gekende schilders werden geborsteld.”*²⁴⁹ Toch maakte de tentoonstelling indruk en haalden de doeken hun beoogde effect; *“Het is een allerbelangwekkendste tentoonstelling die door het publiek zeker druk zal bezocht worden en fel gewaardeerd worden.”*²⁵⁰

DE KALMTHOUTSE HEIDE

In 1943 werd in de zaal Lamorinière in Antwerpen een tentoonstelling ingericht ter ere van de Kalmthoutse Heide²⁵¹, om haar klassering van in 1941 te vieren. De tentoonstelling werd ingericht met foto’s en schilderijen van grote meesters van de Heide, volgens de vereniging. De KVNS had als doel om met deze expositie nogmaals de waarde en het belang van de Heide in al haar aspecten aan te tonen. Ondanks de overwinningen van de vereniging om de Heide te behouden en beschermen, worden er tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw plannen gemaakt die het natuurgebied opnieuw zullen bedreigen.²⁵²

Fig 43. Jozef Posenaeer, *De Kempen* (1898)

---

²⁴⁷ Briefwisseling tussen Jozef Posenaeer en Armand Maclot, 1933-1934, invt/cat.nr 50335/7, Antwerpen: Letterenhuis.

²⁴⁸ S.n., “Mededeelingen”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 6 (juni 1924): 78-79.

²⁴⁹ S.n., “Parktentoonstelling”, *De Gazet van Antwerpen*, (ma 2 juni 1924): 2.

²⁵⁰ S.n., “Onze parken”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 2 juni 1924): 3.

²⁵¹ Helaas zijn er tijdens dit onderzoek geen verdere aanwijzingen over deze tentoonstelling gevonden. We kunnen er dus slechts vanuit gaan dat de Kalmthoutse School tijdens deze expositie opnieuw vertegenwoordigd was. De strijd rond de Heide is in 1943 nog volop bezig.

²⁵² Eyk. Jaak van Wijck (1870-1946). *Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. p. 131.; Delaunois. *Het natuureservaat der Kalmthoutse Heide*. p. 32.

De bekendste Leieschilder is ongetwijfeld Emile Claus. Vanwege zijn groeiende interesse in de natuur en het landschap vestigde Emile Claus zich in 1882 aan de oevers van de Leie in een landhuis dat hij de naam *Villa Zonneschijn* gaf. Het gebouw en haar domein bevonden zich tussen de Leie en de steenweg Gent-Kortrijk en is tot op vandaag bewaard gebleven. In de tijd van Claus lag het dorpje Astene op een 6 kilometer van Deinze.²⁵³ Het huis werd op 14 september 1909 vastgesteld²⁵⁴ en noemt nu de Emile Clauslaan.²⁵⁵ Emile Claus verbleef in *Villa Zonneschijn* tijdens de zomermaanden en na zijn huwelijk in 1886 vestigde hij zich er definitief. Het huis werd een trefpunt voor kunstenaars en schrijvers. Er kwamen geregeld mensen over die vloer die net als Claus lid waren van de KVNS zoals; Emmanuel de Bom, Pol de Mont, Emile Verhaeren (1855-1916) en August Vermeylen.²⁵⁶ Emile Claus hield van het landschap rond de Leie en maakte hier ook regelmatig wandelingen, soms in het gezelschap van zijn vrienden, zoals de schrijver Camille Lemonnier (1844-1913). Achteraf schilderde hij verschillende gezichten op zijn geliefde Leie en omgeving.²⁵⁷

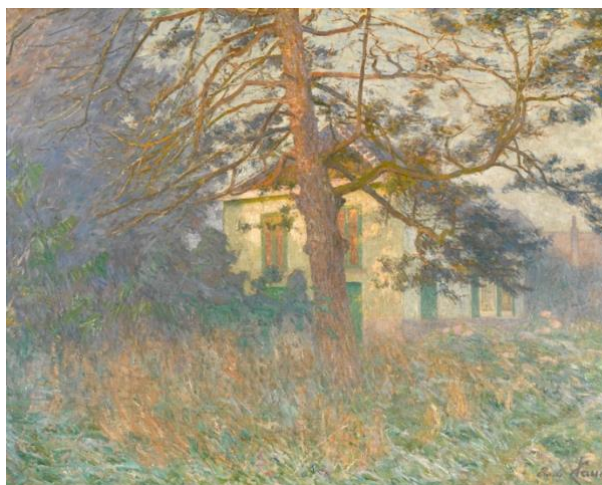

Fig 44. Emile Claus, *Villa Zonneschijn* (s.d)

Claus reisde naar verschillende landschapsgebieden om de natuur in openlucht te schilderen. Naast zijn geliefkoosde Leiegebied verbleef in de zomer van 1887 te Wechelderzande in de Kempen samen met Henry van de Velde. Claus was ook bevriend met leden van de Kalmthoutse school zoals Theodoor Verstraete en Edgar Farasyn.²⁵⁸ in 1916 verbleef hij in de

²⁵³ Claus, Emile, Johan De Smet en Robert Hoozee. *Emile Claus & Het Landleven*. Brussel: Mercatorfonds, 2009, p. 45.

²⁵⁴ Hiermee verklaart de minister (bevoegd voor onroerend erfgoed) dat het vastgestelde item erfgoedwaarde heeft en bewaard wordt.

²⁵⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Villa Zonneschijn [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/38055> (geraadpleegd op 8 mei 2018).

²⁵⁶ Claus, De Smet, Hoozee. *Emile Claus & Het Landleven*. p. 44.; S.n., (Jaarverslag 1911), 10-12.

²⁵⁷ Claus, De Smet, Hoozee. *Emile Claus & Het Landleven*. p. 44.; Buysse, Cyriel, en Emile Claus. *Emile Claus, Mijn Broeder In Vlaanderen*. Gent: Rysselberghe, 1925, pp. 40-50.

²⁵⁸ De Smet, Johan, en Willy Van den Bussche. *Emile Claus 1849-1924*, Brussel: Gemeentekrediet, 1997, pp. 21-25.

maanden augustus en september ook aan de Kust waar hij de duinen van de Panne vastlegde.²⁵⁹

Fig 45. Emile Claus, *Koeien bij het oversteken van de Leie* (1899)

De Leie was een van de eerste omgevingen waarvoor de *vereniging van Natuur- en Stedenschoon* in actie kwam. In 1911 werd aangekondigd dat er vanuit de overheid een plan is om de Leie recht te trekken. Hierop kwam grootschalig protest van de KVNS. Als eerste verspreiden zij verschillende protestartikels, waarop de minister reageerde dat de

plannen voor het rechtekken van de Leie klaar waren en deze weldra in werking zouden treden. Na deze ontmoedigende woorden stapte de vereniging over tot een betoging. Zij kregen hiervoor steun van de kring *Gents Voorwaarts*; honderden mensen met een gedeelde liefde voor de stroom verzamelden zich op 20 augustus aan de oevers van de Leie als protest tegen de plannen van de overheid. Er kwamen ook verscheidene sprekers voor dit evenement, waaronder de voorzitter van de KVNS, Arthur Cornette.

De protestactie had zijn beoogde effect, zo schreef de KVNS in haar jaarverslag van 1911: *“Toen reeds was de strijd gewonnen. Aan’t wankelen gebracht door het krachtige protest dat eindelijk ten allen kanten was opgegaan, was de minister ter plaatse geweest en, zelf overwonnen door de ongeëvenaarde bekoring der lieve Leie, legde hij de stellige belofte af dat aan haren loop niet zou geraakt worden. Het ligt niet in ons voornemen ons de eer dier overwinning toe te eigenen, noch om ze uitsluitend aan onze bemoeiingen toe te schrijven. Wél is het waar dat wij nagenoeg de eersten geweest zijn die de gemoederen in opstand hebben gebracht en het vuur aan de lont gestoken hebben.”* Verder beschreven zij ook hoe belangrijk en doorslaggevend de hulp en inbreng was van de schrijver Cyriel Buysse en kunstschilder Emile Claus. Beiden trokken zich het lot van de Leie aan en mengden zich in de strijd om het behoud ervan.²⁶⁰

De waarde en het belang dat de vereniging hechtte aan haar Gentse bestuurslid en schilder Emile Claus werd nogmaals benadrukt in het jaar 1938. In oktober van dat jaar organiseerde

²⁵⁹ Claus, De Smet, Hoozee. *Emile Claus en het landleven*. p. 50.

²⁶⁰ S.n., (Jaarverslag 1911), 10-12.; De Lattin, Amand. “Jaarverslag, uitstappen”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911): 19.

Natuur- en Stedenschoon een uitstap naar de Leie met bijhorend een bezoek aan *Villa Zonneschijn*, waar ze onthaald werden door mevrouw Claus. Zij leidde de leden rond in het huis en in de tuin, waar er zich diverse gewassen en bloemen bevonden. Het is die tuin waar de schilder Emile Claus zo van hield en die hij ook meermaals op doek vastlegde. “*Waren den laatsten woorden van dezen wonderen schilder niet: bloemen, bloemen, bloemen ..*”²⁶¹ schreef de vereniging achteraf in het verslag van de wandeling.²⁶²

---

²⁶¹ G. “Leie wandeling”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 17de jaargang, nr. 10, (oct 1938): 142.

²⁶² *Ibid.*, p. 142.

LANDSCHAPSSCHILDERS OP ZOEK NAAR EEN ONGEREPT NATUURGEBIED

In hun zoektocht naar een gaaf landschap lieten landschapsschilders niet alleen hun oog vallen op de heidelandschappen in de Kempen, maar ook op de zee, duinen en polders in de kuststreek. De zee werd vanaf de 19de eeuw als hoofdmotief gebruikt en diende niet enkel meer als achtergrond bij een ander genre. Vanaf de late 18de eeuw wonnen de marine schilderijen al aan belang bij het publiek.²⁶³

Langs de Belgische kust liggen meerdere badplaatsen. Aan de oostkust Oostende, Blankenberge, Heist en Knokke; aan de Westkust Nieuwpoort, Koksijde en de Panne. Langs de kustlijn bevonden zich eindeloze duinpartijen en zandvlaktes zo ver het oog reikte. Verspreid tussen de zandheuveld lagen her en der eenvoudige keuterboerderijtjes en vissershutten. Aan het strand van de Panne lag een enkele houten barak en nabij Nieuwpoort vond je een bescheiden herberg, genaamd “in Sint Idesbald”, waar vissers, maar ook kunstenaars geregeld samenkwamen. Niets wees erop dat de verschillende kuststeden zich weldra zouden ontwikkelen tot moderne vakantieoord en toeristen de kuststreek onder de voet zouden lopen.²⁶⁴

fig 46. Louis Artan, *Schilder op het strand* (s.d)

De ontdekking van de Kust verliep gelijkaardig aan die van de Kempen: met de nieuwe treinverbindingen werd het reizen makkelijker voor het publiek. Dit lokte heel wat schilders naar de zee. De eenvoudige onderwerpen van water en wind werden vaak vastgelegd op

²⁶³ Hostyn, Norbert. “Schilders van de zee”, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 22ste jaargang, (1984).

²⁶⁴ Lattin, Amand. “Onze tweedaagsche uitstap van pinksteren”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr.1, (juni 1922): 2-5.

houten paneeltjes van klein formaat.²⁶⁵ De grillige vormen van de zee, de uitgestrekte duinen, de wolkenpartijen met haar verschillende kleurschakeringen waren dankbare onderwerpen voor de schilder en lokte veel kunstenaars naar de kuststreken. Ook het leven aan zee bekeken de schilders met grote fascinatie: de vissers die in de vroege uurtjes van de dag uitrukten met hun bootjes, de netten die achteraf over het strand gesleept werden, maar ook de boeren op de polders die hun grazende vee verzorgden. De nederige vissershuisjes en boerderijtjes waren verankerd in het landschap, zij waren in harmonie met de natuur zonder het omliggende gebied te verstoren. De langgerekte, witte hoeves met hun rode dakpannetjes waren herkenbare bakens in het uitgestrekte duinengebied. De schilders legden de ouderwetse charme van een rustieke badplaats op doek vast, nog voor zij aangetast werd door de modernisering en het oplopende kusttoerisme.²⁶⁶

EEN LANDSCHAP IN VERANDERING, HET VERDWIJNEN VAN FAVORIETE SCHILDERSPLEKKEN

Dankzij de nieuw aangelegde spoorwegverbindingen werd een uitstap naar de Kust niet enkel vergemakkelijkt voor de landschapsschilders, maar ook rijke stedelingen en toeristen vonden sneller hun weg naar de zee. De kleine kustdorpen moesten anticiperen op het stijgende kusttoerisme en begonnen één voor één aan de verkaveling en indijking van het duinengebied. De ontwikkeling van de kustdorpen tastten het natuurlijke uitzicht van het duinengebied aan en geleidelijk aan verdween meer en meer van het oorspronkelijke natuurgebied. De kunstenaars zochten steeds verder naar een stukje ongeschonden landschap aan de kuststreek en moesten dit steeds weer verder gaan opzoeken. Om het verblijf voor toeristen nog aangenamer te maken werden de badsteden door middel van een tramlijn met elkaar verbonden. De nieuwe verbindingswegen werden dwars door de duinen aangelegd en verwoesten steeds meer van het ongerepte landschap. Nochtans was de tramlijn een belangrijk vervoersmiddel voor de kunstenaars om van de ene kustplaats naar de andere te geraken met al hun schildergerief. Om zo comfortabel mogelijk in de open natuur te schilderen moesten zij immers al hun materiaal met zich meezeulen.²⁶⁷

Het kusttoerisme ontwikkelde zich het eerst in Oostende, maar al snel volgde ook Blankenberge. Deze twee kustdorpen waren vanaf het begin van de 19de eeuw populair en lokte gedurende heel de 19de eeuw een groot publiek. De badsteden aan de Westkust, zoals Nieuwpoort, Koksijde en de Panne werden pas veel later, vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ontdekt.²⁶⁸

---

²⁶⁵ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 1.; Georges Devent. "Kunstschilders te Heist en te Knokke", *Zwinstreek*, bezocht op 20 maart, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/heemkundige-kringen/zoeken-in-publicaties/1641-kunstschilders-te-heist-en-te-knokke-1975-03>

²⁶⁶Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. p. 18

²⁶⁷ Ibid., pp. 18-20.

²⁶⁸ Lannoy, Danny en Frieda Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. Knokke Heist: De Distel vzw, 2016, p. 38.; Lannoy, Danny, Frieda Devinck en Thérèse Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2007, p. 11.; Georges Devent. "Kunstschilders te Heist en te Knokke",

Oostende.

Oostende ontwikkelde zich als eerste grote badstad aan de Kust. Dit werd mogelijk gemaakt door de treinverbinding die Oostende vanaf 1838 met Brussel verbond. De eindeloze zandvlaktes werden verruild voor villa's, hotels, restaurants en winkels. Langs de Kust legde de gemeente rond 1890 grote dijken met boulevards aan om het aangenaam wandelen van de mensen te verzekeren. De hogere burgerij zocht rust en ontspanning aan de Kuststreek en de boulevard diende als de ontmoetingsplaats bij uitstek: alles draaide rond zien en gezien worden.²⁶⁹

Een kunstenaar die zich steeds verwoed heeft ingezet om het natuurlijke uitzicht van Oostende te vrijwaren was James Ensor (1860-1949). Na zijn studie aan de Brusselse academie in 1881 vestigde de schilder zich definitief in zijn geboorteplaats Oostende, waar hij zijn meeste kunstwerken zal realiseren. Ensor schilderde al op jonge leeftijd landschappen. Hij was gefascineerd door de Noordzee en de duinen en observeerde nauwkeurig de lichtinval en kleurschakering van het landschap. Zijn natuurstudies werden 'cartons roses'

Fig 47. James Ensor, *De grijze zee* (1880)

genoemd.²⁷⁰ Hij zette zich sinds de jaren 1890 regelmatig in voor de bescherming van monumenten en landschappen en ging de strijd aan door middel van grote protestacties en aanklachten in publieke geschriften. Hij verzette zich onder andere tegen het verdwijnen van de duinen langs de Belgische kustlijn en tegen de aanbouw van grote villa's, hotels, etc. langs de zee. Hij probeerde de afbraak van de *Onze-Lieve-Vrouwe-ter-Duinenkerk* in Mariakerke te voorkomen, alsook het dempen van de Oostendse dokken en het afbreken van de oude toren van de Heilige Petrus en Pauluskerk in Oostende.²⁷¹

Zwinstreek, bezocht op 20 maart, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/heemkundige-kringen/zoeken-in-publicaties/1641-kunstschilders-te-heist-en-te-knokke-1975-03>

²⁶⁹ Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. pp. 38.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knokke en Heyst (1870-1914)*. pp. 11.; Georges Devent. "Kunstschilders te Heist en te Knokke", *Zwinstreek*, bezocht op 20 maart, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/heemkundige-kringen/zoeken-in-publicaties/1641-kunstschilders-te-heist-en-te-knokke-1975-03>; Clybouw, Karel, Robert Boterberge, Frank Caestecker, en Ronny Gobyn. *Te Kust En Te Kuur: Badplaatsen En Kuuroorden In België 16de-20ste Eeuw*. Brussel: ASLK, 1987, pp. 32; 36.

²⁷⁰ Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*, Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980), p. 210.

²⁷¹ Todts, Herwig. 2013. *James Ensor, Occasioneel Modernist: Een Onderzoek Naar James Ensors Artistieke En Maatschappelijke Opvattingen En De Interpretatie Van Zijn Kunst*, Gent: Universiteit Gent. Faculteit Letteren en

Fig 48. James Ensor, *Daken in Oostende* (1884)

Hoewel Ensor duidelijk een standpunt inneemt in de strijd om het natuurbehoud, vermijdt hij de opkomende dreigingen in zijn kunstwerken. Ensor focust zich tijdens zijn carrière in Oostende op het mooie en pittoreske van de Kust. Hij legt het strand, de golfbrekers en de zeilboten vast in kleurrijke tinten. Zijn werken doen niets vermoeden van de hevige strijd en kritiek die erachter schuilgaat om het behoud van de landschapselementen die hij weergeeft. In zijn werk, *Daken van*

Oostende, geeft hij zijn stad op zo een manier weer, dat de rode dakentoppen voornamelijk omringd worden door blauwe lucht en wolken, zonder dat de verstedelijking van Oostende hier erg op de voorgrond komt.

Blankenberge.

Het dorp Blankenberge trad in de voetsporen van Oostende en ontwikkelde zich in diezelfde periode eveneens als toeristische badstad, al was dit op een bescheidenere manier. Rond 1838 verschenen de eerste badcabines op de stranden en niet veel later werd een houten zeedijk aangelegd.²⁷² De aankomende bouwprojecten stonden allen in het teken van het toerisme; hotels, herbergen, restaurants, handelszaken verschenen een voor een langs de kustlijn. Zo werd ook de houten dijk al spoedig geplaveid, in 1860 voorzak men de dijk van baksteen en bronzen 'kandelabers' in plaats van de gebrekkige houten palen met beperkte verlichting.²⁷³ Wanneer Blankenberge in 1863 verbonden werd met het spoorwegennet via Brugge kende de stad een toeristische doorbraak.²⁷⁴ Het aantal toeristen steeg aanzienlijk en de stad begon met de bouw grotere en indrukwekkendere hotels. Tegen het einde van de 19de eeuw was heel de kustlijn van Blankenberge volgebouwd en had de stad zich ontpopt tot mondaine vakantiebestemming. Het oorspronkelijke intieme vissersdorpje was niet meer en

---

Wijsbegeerte.; S.n., "Mariakerke", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3e jaargang, nr. 4, (april 1924): 62.

²⁷² Clybouw, Boterberge, Caestecker, en Gobyn. *Te Kust En Te Kuur*. p. 33.; Bilé, Elie. *Blankenberge Door De Eeuwen Heen*. 1967, p. 20.

²⁷³ Bilé. *Blankenberge Door De Eeuwen Heen*. p. 20.

²⁷⁴ Bilé, Elie. *Blankenberge. Een rijk verleden, een schone toekomst*. Koksijde: Vereniging voor Vreemdelingenverkeer, 1971, pp. 69-70.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knokke en Heyst (1870-1914)*. p. 15.; Boterberge, Robert. *Van zee tot badstad. Oorsprong en ontwikkeling van het toerisme in Blankenberge*, Brussel: Dexia- bank, 2003, pp. 65-67; Lannoy, Danny. *Knokke En De Belle Epoque*. Knokke: De distel, 1993, p. 37.; Bilé. *Blankenberge Door De Eeuwen Heen*. pp. 18-19.

de overgebleven vissers werden zelfs aanzien als toeristische attractie door de rijke stedelingen die naar Blankenberge afzakten.²⁷⁵

fig 49. Louis Artan, *De kerktoren van Blankenberghe* (1870)

Marineschilder Louis Artan schilderde in 1870 het werk *Kerktoren van Blankenberghe*. Opvallend aan dit werk is de enorme leegte die het schilderij toont: we zien een weids landschap met op de achtergrond een enkele toren. De kerk is omgeven door een schijnbaar eindeloze natuur. Nochtans is Blankenberge in die periode al sterk ontwikkeld en is er sprake van enorme villabouw en de aanleg van meerdere verbindingswegen doorheen het landschap.²⁷⁶ De kunstschilder koos ervoor een ongerept landschapsschilderij te vervaardigen, terwijl Blankenberge er hoogstwaarschijnlijk niet meer zo uitzag op het moment dat Artan dit werk vervaardigde.

Een werk van kunstenaar Jan Verhas (1834-1896) toont het portret van een meisje op het strand. Op de achtergrond herkennen we de dijk, die volgebouwd is met grote appartementsblokken. Verhas volgden les aan de Antwerpse academie vanaf 1852²⁷⁷ en kwam pas op latere leeftijd, 48 jaar, naar de Kust. Hij werkte voornamelijk in Blankenberge en Heist. Verhas focusde op de mensen die naar de zee kwamen, hij vereeuwigde ze wandelend over de dijken of zonnebadend op het strand. Daarnaast maakte hij ook zeegezichten, waar hij de speling van het licht op de deinende golven probeerden te capteren.²⁷⁸

²⁷⁵ Bilé. *Blankenberge Door De Eeuwen Heen*. pp. 18-21.

²⁷⁶ Ibid., pp. 18-21.

²⁷⁷ De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. p. 55.

²⁷⁸ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. pp. 42-45.; De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. p. 64.

Fig 50. Jan Verhas, *Meisje onder haar parasol in Blankenberge* (1885)

Heist.

Rond 1860 begon Heist bekendheid als badplaats te verwerven. Deze ontwikkeling kwam in stroomversnelling toen er in 1863 een nieuwe spoorlijn werd aangelegd tussen Brugge en Blankenberge, hierbij reed de trein tot pal in het dorp van Heist. De werken aan de nieuwe verbindingen werden in 1868 afgerond. In oktober 1908 werd ook een tramverbinding aangelegd tussen Blankenberge en Heist, deze plannen werden in 1887 al voorgesteld, maar werden toen niet uitgevoerd.²⁷⁹

De aanvang van een zeedijk in Heist ving pas aan in 1867-68. Met de aanleg van de stenen zeedijk volgde de verkaveling en villabouw. De bebouwing aan de zeedijk breidde zich vanaf dat moment steeds verder uit.²⁸⁰

Jan Verhas schilderde in 1888 *Strand van Heist*, hierop zien we reeds een aantal enorme bouwblokken langs de zeedijk. De gebouwen zijn echter nog gegroepeerd en omvatten maar een beperkt stuk van de kustlijn zoals we kunnen zien op het schilderij. Nog veel van de duinen en de omgeving zijn gespaard van de villabouw, al zijn ze duidelijk in opbouw.

fig 51. Jan Verhas, *Strand van Heist* (1888)

Een jaar later schildert Verhas *Meisje leunend tegen badkar*. Hier zien we op de voorgrond een vrouw leunend tegen een typische badcabines uit de 19de eeuw. Op de achtergrond zien we de dijk die langs het strand gebouwd werd en de rij aaneensluitende gebouwen: hoge en monumentale gebouwen die de modernisering van de rustieke badplaats goed weergeven. In dit werk is ingezoomd op de bebouwde dijk, hier zijn geen uitgestrekte duinenvlakte op te herkennen.

²⁷⁹ Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. p. 31.

²⁸⁰ *Ibid.*, pp. 27-28.

fig 52. Jan Verhas, *Meisje leunend tegen badkar* (1889)

Knokke.

Vanaf 1880 vonden enkele schilders hun weg naar Knokke. Zij trokken vanuit Heist te voet of per ezel door de duinen en botsten zo op het pittoreske dorpje Knokke²⁸¹, dat op dat moment slechts bestond uit een paar gehuchten die verspreid lagen over de oever van de zwinmond. De kunstenaars die van over het strand kwamen hielden als eerste halt bij de vuurtoren, opgetrokken in 1872. Al vlug ontstonden rond dit landschap kleine houten paviljoentjes, waar toeristen in de zomermaanden verfrissing aangeboden kregen in de vorm een drankje en rustig konden baden zonder al te veel publiek.²⁸²

Verhas legde enkele van deze eerste toeristen in Knokke vast op doek in zijn kunstwerk *Ezelrit op het strand Heist-aan-zee* uit 1884.²⁸³

---

²⁸¹ Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knokke en Heyst (1870-1914)*. p. 16.; Lannoy, Danny. *Het Knokke van toen*. Brugge: Marc Van de Wiele, 1985, p. 53.; Clybouw, Boterberge, Caestecker, Gobyn. *Te Kust En Te Kuur*. p. 126.

²⁸² Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knokke en Heyst (1870-1914)*. p. 16.; Lannoy, Danny. *Het Knokke van toen*. Brugge: Marc Van de Wiele, 1985, p. 53.

²⁸³ De Bruyn. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. pp. 57-58.

fig 53. Jan Verhas, *Ezelrit op het strand* (1884)

Het rustige, afgelegen Knokke verwierf meer bekendheid met de aanleg van de tramlijn Brugge-Westkapelle-Knokke-Heist. Een echte spoorwegverbinding kende het dorp pas in 1926.²⁸⁴ De Vlaamse dichter, kunstcriticus en schrijver Emile Verhaeren protesteerde in 1883 tegen de aanleg van een spoorwegverbinding naar Knokke in het contemporaine tijdschrift *La Plage*.²⁸⁵ Zijn aanklachten werden echter niet gehoord en met lede ogen moest ook Verhaeren toezien hoe Knokke uitgroeide tot een welvarende en populaire kuststad, in navolging van Oostende, Blankenberge en Heist. Tijdens deze ingrijpende veranderingen, die begonnen vanaf de eeuwwisseling, verminderde het aantal landschapsschilders in de streek aanzienlijk. De kunstenaars die bleven zagen ook dit laatste gedeelte ongerepte kust voor hun ogen verdwijnen.²⁸⁶

Richard Baseleer, trouw bestuurslid van KVNS, schilderde in 1909 *Dijkbouw aan het strand in Knokke*. Op dit schilderij zien we duidelijk arbeiders die delen van de duinen afgraven en voorbereiden op een stenen dijk. Baseleer is een van de enige kunstenaars die het moment van vernieling vastlegde op doek en niet enkel het ideaalbeeld van het landschap dat de schilders voor ogen wilden houden.

De aanbesteding van de eerste dijk in Knokke vond plaats in 1899. Het plan hiervoor kwam van het 'Station Balnéaire de Knocke-sur-Mer' en werd na lang onderhandelen met 'Bruggen en Wegen' goedgekeurd. De dijk bedroeg een lengte van 200 meter met een voetpad van 4 meter en tot slot een rijbaan van 6 meter. Voor de bouw van de dijk en het bijhorende hotel

²⁸⁴ Lannoy. *Knokke En De Belle Epoque*. p. 79.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. pp. 16.; Lannoy, Danny en Léon Lippens. *Van polderplaats tot badplaats. Bijdrage tot de geschiedenis van Knokke*. Knokke: Van Vooren Matthijs, 1976, p. 250.

²⁸⁵ Lannoy. *Het Knokke van toen*. p. 4.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. p. 97.

²⁸⁶ Lannoy. *Knokke En De Belle Epoque*. p. 79; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. pp. 16.; Boterberge. *Van zee tot badstad*. pp. 65-67; Lannoy. *Knokke En De Belle Epoque*. p. 37.; Lannoy. *Het Knokke van toen*. pp. 16; 61.

moesten de houten paviljoenen rond de vuurtoren worden gesloopt, deze werken vonden hun aanvang in 1889.²⁸⁷ In datzelfde jaar schreef franse auteur Edgard Auguin (1844-1902):

*“Knocke is de bakermat geweest van een groep artiesten, van wie de vrolijkheid nog steeds op de muren van enkele herbergen prijkt. Er was steeds een schilderachtig stukje te vinden voor het palet en de schildersezal. Dit verdwijnt echter stilaan en de artiesten die nog een beetje inspiratie zoeken in de rust, moeten die voortaan in de duinen zoeken.”*²⁸⁸

fig 54. Richard Baseleer, *Dijkbouw aan het strand in Knokke* (1909)

De opeenvolgende jaren werd de dijk steeds uitgebreid en volgden er verschillende verlengingen. In 1908 werd door de Staat en de pas opgerichte Compagnie Immobilière du Zoute van de neven Maurice (1875-1956) en Raymond (1875-1964) Lippens, beslist om de zeedijk uit te breiden naar oostelijke richting. De eerste steen voor deze dijk van het Zoute werd gelegd op 5 juli 1908. In datzelfde jaar sloeg een hevige storm bressen in de pas opgerichte stenen dijk. Hierna worden tonnen zand aangevoerd om de bressen weer te dichten, waarbij opnieuw tal van duinen sneuvelden. De werken aan de dijk werden in 1909 voltooid. Vanaf dat jaar volgde opnieuw een verlenging van de dijk.

De volledige werken aan de stenen zeedijk in Knokke worden afgerond in 1912 en op 4 juni vond de officiële opening plaats. De totale dijk kent een breedte van vijf meter en bestaat uit baksteen in parketverband.²⁸⁹ Het werk van Baseleer is naar aanleiding van deze dijkuitbreidingen geschilderd. Tussen 1909 en 1910 werd een groot deel van de kustgrond in

---

²⁸⁷ Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. pp. 117-118.

²⁸⁸ *Ibid.*, p. 121.

²⁸⁹ Theerens, Fons. “Geschiedenis Knokke-Heist”, geraadpleegd op 16 mei, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/knokke-heist/27-geschiedenis-knokke-heist?;> S.n, Zeedijk- Het Zoute, geraadpleegd op 16 mei, [https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/108518;](https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/108518) Lannoy. *Knokke En De Belle Epoque*. pp. 77-80.; Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. p. 133.

Knokke verkaveld en ontwikkelde Knokke zich tot en residentiële badplaats. Langs de zeedijk werd aaneengesloten bebouwing neergezet terwijl landinwaarts enorme villa's werden opgetrokken. In 1909-1910 werd langs de zee het eerste hotel in Knokke gebouwd, het *Grand Hôtel du Zoute*. In hetzelfde jaar werd de Elizabetlaan aangelegd, die de hoofdweg zou worden.²⁹⁰ Voor de verder uitbouw van de badplaats werd de waterwinning, het elektriciteitsnet en ook de riolering onderhanden genomen. In 1911 werd de maatschappij *Eclairage Electrique de Zoute'* opgericht en in 1919 gaf de gemeente Knokke de opdracht een rioleerstelsel en waterleidingnet uit te bouwen voor het Zoute.²⁹¹

fig 55. Alfred Verwee, *Knocke* (1893)

Knokke was ook de thuishaven van landschapsschilder Alfred Verwee (1838-1895). Verwee gebruikte zijn realistische kustlandschappen in de eerste plaats als achtergrond voor zijn dierentaferelen zoals grazende koeien of paarden. Hij verbleef rond 1880 in Blankenberge, waarna hij verder reisde naar Knokke, waar hij het meeste van zijn schilderwerken realiseerde. In 1888 liet hij zijn eigen villa bouwen langs de zeeweg genaamd, *Fleures des Dunes*, dit werd zijn zomerverblijf en schilderatelier. Opmerkelijk aan deze landschapsschilder is dat hij, in tegenstelling tot de meeste kunstenaars die zich tegen de verkaveling verzetten, zal meewerken aan de verstedelijking van Knokke. Meer nog, Verwee zal de aanleiding vormen van het eerste grote bouwbedrijf in Knokke dat de verkaveling op gang bracht en het nederige vissersdorpje omvormde tot een internationale badplaats. Dit bedrijf, *Verwee-Van Bunnan-Dumortier* richtte hij samen op met Louis van Bunnan (1848-1918) en Henri Dumortier in 1887.²⁹² De Zeeweg, waaraan Verwee zijn *Fleures des Dunes* lag, werd de centrale as van de

²⁹⁰ S.n., Zeedijk- Het Zoute, geraadpleegd op 16 mei, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/108518>.; Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. p. 133.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. p. 19.

²⁹¹ Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. pp. 133.

²⁹² Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. pp. 25-27.; Lannoy, Lippens. *Van polderplaats tot badplaats*. pp. 251-253.; Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*, Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980), pp. 149.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. pp. 117-118.; Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. pp. 115-116.

uitbreiding en werd stilaan volgebouwd met villa's. De schilder Willy Schlobach legde deze bekende weg op doek vast.

In 1893 werd de naam van de weg veranderd naar "Lippenslaan".²⁹³ Samen met marineschilder Artan voorzag Verwee ook de decoratie op de wanden van het casino, één van de grootste infrastructuren gebouwd langs de Kust. De twee schilders waren goed bevriend en Artan bezocht Verwee regelmatig in zijn

Fig 56. Willy Schlobach, *De Zeeweg*

villa.²⁹⁴ Opvallend is dat in Verwee's schilderij, *Knocke*, het dorp wordt voorgesteld als het landelijke en ongerepte kustdorpje dat het was voor de verkavelingen en toeristen inval, terwijl het werk op 1893 gedateerd is. Op dat moment heeft Verwee er met zijn bouwbedrijf al voor gezorgd dat de zanderige paden rond het centrum bebouwd werden.²⁹⁵

Naast Verwee hebben nog twee landschapsschilders gedeeltelijk meegewerkt aan de verkaveling van Knokke en haar stijgend kusttoerisme; namelijk de schilders Théo van Rysselberghe (1862-1926) en Henri Cassiers (1855-1944). Zij ontwierpen verscheidene affiches voor de Belgische spoorwegen in het jaar 1912 waarmee de kuststreek gepromoot werd.²⁹⁶ Op die manier zijn de schilders onrechtstreeks verantwoordelijk voor het toenemend aantal toeristen dat de Kust bezocht en die op hun beurt de oorzaak waren van de vele nieuwe infrastructuren zoals restaurants, winkels en hotels.

De impressionistische Théo van Rysselberghe verbleef vanaf 1887 regelmatig aan de kust.²⁹⁷ Hij schilderde verschillende werken in Knokke en Heist, waar hij onderkomen zocht in de dijkvilla *St. Hubert*.²⁹⁸ De onderwerpen van zijn kustwerken strekken zich uit van de zee en de duinen tot aan sloepen en vissers op het strand. Hij schilderde in lichte tinten en raakte

---

²⁹³ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. p. 21.; Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Knokke-Bad [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/121649> (geraadpleegd op 7 juni 2018).

²⁹⁴ Lannoy, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. pp. 115-116.

²⁹⁵ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. pp. 25-27.; Lannoy, Lippens. *Van polderplaats tot badplaats*. pp. 251-253.

²⁹⁶ Lannoy, Lippens. *Van polderplaats tot badplaats*. pp. 251-253. Nieuwdorp, N., Anne Adriaens-Pannier en Tony Oost. *Henri Cassiers 1858-1944*. Antwerpen: Pandora, 1994, pp. 65-73.

²⁹⁷ Hoozee, Robert, Helke Lauwaert, Jane Block, Luc Fontainas en Adrienne Fontainas. *Théo Van Rysselberghe, Neo-Impressionist*. Antwerpen: Pandora, 1993, p. 69.

²⁹⁸ Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. p. 15.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. p. 37.

geobsedeerd door het vastleggen van de ijle Noordzeelucht en de veranderende lichtspeling boven de zee.²⁹⁹

Vanaf 1893 huurde Van Rysselberghe een villa in Knokke, genaamd het *Duivekot*. Hier ontving hij regelmatig kunstenaars en schrijvers.³⁰⁰ In 1894 schilderde hij in pointillistische stijl de *Kalfsmolen* in Knokke (circa.infra).³⁰¹ In 1899 ontwierp hij een affiche voor een nieuw grandioos hotel in Oostende, het *Royal Palace Hotel*. Twee dames uit de bourgeoisie staan op de voorgrond en kijken vanaf een balkon neer op een reusachtig koepelcomplex, het nieuwe hotel. Weggestopt in de rechterbovenhoek herkennen we een kleine blauwe veeg, die de zee moet voorstellen. De uitgestrekte blauwe zee vervalt in het niets bij de omtrek van het gebouw en de bijhorende tuin. Deze affiche is duidelijk bedoeld om rijke stedelingen naar de kust te lokken, maar maakt niet bepaald reclame voor het rijkelijke duinenlandschap. De affiche wordt overheerst door een gebouwencomplex en speelt in op het amusement en tijdsverdrijf voor de toeristen.³⁰²

Fig 57. Théo van Rysselberghe, *Royal Palace Hotel Oostende* (1899)

Cassiers maakte reeds in 1884 een toeristische affiche voor het bedrijf *Ostende-Douvres*. Hiermee maakte hij reclame voor het transport per boot. Het schip oogt reusachtig en industrieel.³⁰³ De affiche die hij ontwierp voor Blankenberge legt de nadruk op de nieuw aangelegde wandelpromenade in de kuststad en op de achtergrond zijn de grote en indrukwekkende gebouwen van het casino en de hotels goed zichtbaar.³⁰⁴ Deze affiche toont de badstad in zijn moderne ontwikkeling, zonder aandacht te besteden aan het natuurlijke landschap van de zee en haar duinen. Naast Oostende en Blankenberge ontwierp Cassiers ook een affiche voor de opkomende kuststad Knokke: hierop zien we een landelijk en pittoresk vissersdorpje met de boerenbevolking aan de linkerkant. Een zandweg loopt van het dorp naar het pas gebouwde hotel. De bourgeoisie geniet van de wandeling en het uitzicht terwijl zij

²⁹⁹ Costermans, Barbara, Hilde Pauwels en Ann Jooris. *Théo Van Rysselberghe*. Brussel: Mercatorfonds, 2006, p. 60.

³⁰⁰ Lannoy, Devinck, Thomas. *Impressionisten in Knokke en Heyst (1870-1914)*. p. 15.; Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knokke & Heyst 1880-1940*. p. 37.

³⁰¹ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knokke & Heyst 1880-1940*. pp. 20-22.

³⁰² Costermans, Pauwels, Jooris. *Théo Van Rysselberghe*. p. 230.

³⁰³ Nieuwdorp, Adriaens-Pannier, Oost. *Henri Cassiers 1858-1944*. p. 66.

³⁰⁴ *Ibid.*, pp. 70-71.

naar hun luxeverblijf lopen, maar de boeren staan er bevreemd bij en slaan het schouwspel gade.³⁰⁵

Als graveur voorzag Cassiers tevens afbeeldingen in de toeristische gidsen van bijvoorbeeld Jean d'Ardenne.³⁰⁶ Deze geïllustreerde gids omvat de hele Belgische kust en geeft een mooi beeld van de ontwikkeling van de badsteden. Zo herkennen we op de tekeningen van Oostende en Blankenberge al enorme appartementsblokken langs een stenen zeedijk, terwijl Knokke nog als een weids polderdorp werd afgebeeld. De gids is verdeeld in hoofdstukken, opgedeeld volgens badstad. Onder elke kustplaats staan ook de aanwezige hotels en restaurants opgesomd: deze horecalijst is bij kustplaatsen als Oostende en Blankenberge aanzienlijk langer dan die van Heist en Knokke.³⁰⁷

---

³⁰⁵ Ibid., pp. 70-71.

³⁰⁶ Lannoy, Lippens. *Van polderplaats tot badplaats*. p. 263.; d'Ardenne, Jean en Henri Cassiers. *De Dunkerque à Dombourg: Guide Descriptif Illustré De La Côte De Flandre Et Des Plages De La Mer Du Nord*. Bruxelles: Mertens, 1888.

³⁰⁷ d'Ardenne, Cassiers. *De Dunkerque à Dombourg*. pp. 294; 321; 171.

Knocke

Oostende

Blankenberghe

fig'n 58. Tekeningen door Henri Cassiers in *De Dunkerque à Dombourg: Guide Descriptif Illustré De La Côte De Flandre Et Des Plages De La Mer Du Nord* (1888)

fig'n 59. Affiches ontworpen door Henri Cassiers voor de Belgische badsteden (1886, 1895,1897)

Gebied tussen Nieuwpoort en Koksijde, en tussen de Panne en de Franse grens.

In het midden van de 19de eeuw is het gebied tussen Nieuwpoort en de Franse grens een lange strook ongerepte, vrije natuur. Zelfs kunstenaars hebben hun weg naar dit ongeschonden landschap nog niet gevonden. Zij verkennen in deze periode de badsteden die gemakkelijk met de trein te bereiken waren zoals Oostende en Blankenberge.³⁰⁸

Stilaan komt de eerste badstad aan de Westkust tot ontwikkeling: vanaf 1867 werd een treinverbinding doorgetrokken tot Nieuwpoort. De rijke toeristen verplaatsten zich steeds verder langs de kustlijn. Dit fenomeen werd op doek vastgelegd door kunstschilder en graficus Albert Crahay (1881-1914), In zijn werk *Jonge vrouw met parasol* toont hij een goedgeklede jonge vrouw met haar rashond, zij is duidelijk een van de rijke stedelingen die aan de Kust van haar vakantie kwam genieten. In de verte herkennen we het reusachtige sluizencomplex van Nieuwpoort.³⁰⁹ Crahay zocht zijn inspiratie voornamelijk aan de Kust in Nieuwpoort, waar hij op realistische wijze het leven van de kustreek op doek vastlegde.³¹⁰

fig 60. Albert Crahay, *Jonge vrouw met parasol*, (s.d)

Ook het schilderij, *Rustend*, van de kunstenaar Théodore T'Scharner (1826-1906) wijst duidelijk op de komst van mondaine stedelingen: prominent in beeld is een vrouw in haar ligstoel afgebeeld, haar elegante en verfijnde kledij zijn opvallend in de strandafbeelding. Buiten deze keurige vrouw is het strand verlaten, op een figuur in de verte na. De persoon is

---

³⁰⁸ Sauwen, Rik en Katrien Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust: Van Nieuwpoort Over Koksijde Tot De Panne 1830-1975*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2011, pp. 7-8.

³⁰⁹ Sauwen, Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust. 1830-1975*. p. 44.

³¹⁰ Buyck. *Catalogus Schilderijen 19de En 20ste Eeuw*. p. 112.

beduidend klein en wazig geschilderd, misschien is het een visser? De nadruk van dit werk ligt duidelijk meer op de toeristische badgast dan op het strand waarop zij zich bevindt.³¹¹

Tijdens de laatste jaren van de 19de eeuw, vanaf 1886, worden ook Oostduinkerke en Koksijde uit hun isolement gehaald door de stoomtramverbinding tussen Veurne en Nieuwpoort. De badsteden komen langzaam tot ontwikkeling en bevatten een ingetogen zeedijk met rondom enkele hotels en villa's. Kunstenaars zoeken voornamelijk pittoreske en verlaten plekjes landinwaarts op voor hun schilderijen. Maar stillaan verdwijnen ook die onaangeroerde gebieden een voor een. Daar waar eerst een oneindige duinenvlakte lag tussen de zee en de verspreide vissersdorpjes werden verharde wegen naar het strand aangelegd.³¹²

Fig 61. Théodore T'Scharner, Rustend (s.d)

In het werk van schilderes Louise Héger (1839-1933), *Koksijde*, is hiervan niet veel te merken. Hierop zien we een brede zandweg die leidt naar een pittoresk vissersdorpje. De duinen en polders overheersen in haar schilderij. Op de achtergrond herkennen we nog net de typische molen.³¹³ Héger verbleef van 1895 tot 1907 in Koksijde. Voor zij naar de Kust trok was zij reeds bekend met de Belgische duinen, ze verbleef geregeld bij haar mede-schilder en vriend Théodore T'Scharner in Veurne waarmee ze samen langs de stranden in Koksijde ging wandelen en schilderen. Aan de Kust leefde Héger in eenzaamheid, ze ging volledig op in de natuur rondom zich.³¹⁴

Fig 62. Louise Héger, Koksijde (s.d)

³¹¹ Sauwen, Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust*. p. 20.

³¹² Ibid., pp. 13; 29.

³¹³ Sauwen, Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust*. pp. 42-43.

³¹⁴ Eline Sciot. "'J'ai soif d'un grand ciel.'" *Het bewogen artistieke parcours van Louise Héger (1839-1933)*". pp. 49-50.

Als laatste stop belanden verschillende kunstenaars bij de Panne, vlakbij de Franse grens. In 1892 werd de Zeelaan richting de Panne gebouwd en een paar jaar later, in 1901, werd een tramlijn aangelegd tussen het station van Adinkerke en de Panne. De nieuwe verbindingswegen brachten de toeristen tot de laatste overgebleven idyllische hoekjes aan de Belgische kust.³¹⁵ Kunstenaars die op dat moment actief waren in de Panne tonen echter niets van deze aanpassing in hun schildersdoeken. De werken van landschapsschilder Emmanuel Viérin (1869-1954) bijvoorbeeld, stralen harmonie en sereniteit uit. Zijn kleurrijke weergave van de stranden en de golven doet niet vermoeden dat dit natuurlijke landschap in verandering is.³¹⁶

fig 63. Emmanuel Viérin, *Duinenlandschap* (1892)

Viérin schilderde al op jonge leeftijd in openlucht. Onder aanmoediging van Joseph Coosemans, zijn professor aan de Antwerpse Academie, verkende hij de polderlandschappen van de Kempen, met name de streek van Genk en Tervuren.³¹⁷ Hij schilderde in het begin voornamelijk picturale landschappen, een heersende traditie in die periode (1880). Omstreeks 1890 raakte Viérin geïntrigeerd door de Belgische kust. In zijn fascinatie voor de zee trok hij langs de hele westelijke kuststreek; van Nieuwpoort, langs Oostduinkerke en Koksijde tot aan Adinkerke en de Panne.³¹⁸

Volgens de KVNS was het hele gebied vanaf Nieuwpoort tot de Franse grens het laatste overgebleven deel van de Kust dat nog grotendeels ongeschonden en natuurlijk landschap vertoonde. Zij zullen zich achter de bescherming van dit gebied als natuurreserveaat scharen (cfr. *Infra*).³¹⁹

---

³¹⁵ Ibid., p. 36.

³¹⁶ Sauwen, Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust*. pp. 7-8.

³¹⁷ De Jaegere, Isabelle en Johan De Smet. *Emmanuel Viérin 1869-1954: Schilder Van Het Licht*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2004, p. 10.

³¹⁸ Ibid., pp. 30-31.

³¹⁹ Lannoy, Danny, Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. p. 38.; De Lattin, Amand. *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*. Antwerpen: Vereeniging tot behoud van natuur- en stedenschoon, 1912, pp. 10-22.

Naast de Kalmthoutse Heide was de Kust een van de pijlers van de vereniging. Zij waren op de hoogte van de schade aan het landschap in heel België, maar zetten zich voornamelijk actief in bij de Heide en de Kust door middel van perspropaganda en protesten om de overblijvende natuur te bewaren en beschermen.³²⁰ In 1912, niet lang na de oprichting van de vereniging, bracht Amand De Lattin, secretaris van de vereniging, een monografie uit onder de KVNS, *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*.³²¹ Hierin besprak hij hoe de Vlaamse Kust in een sneltempo veranderde van een landelijke, duinrijke omgeving naar een welvarende en toeristische badplaats.³²²

Oostende.

Op zondag 6 september 1925 werd een protestbetoging gehouden nabij de duinen van Den Haan. Voorzitter van de KVNS, Gerard De Ridder, was hierop aanwezig. De KVNS protesteerde mee tegen het geweld dat gepleegd werd tegen de duinen. Niet enkel in De Haan, maar aan de hele kustlijn. Naast de vernieling en het verdwijnen van de duinen halen ze ook aan dat de stad Oostende onder vuur ligt. Veel van de pittoreske stadsgedeelten werden afgebroken. KVNS pleitte er onder meer voor om de dokken te bewaren. De stad wou deze dokken dempen om het station uit te breiden, maar KVNS benadrukte via haar tijdschrift het authentieke karakter van de dokken, die Oostende een echt havenuitzicht geven en waar de lokale vissers steeds in de weer zijn. De bedrijvigheid van het vissersleven is een aspect dat ook veel kunstenaars fascineerde. Kunstschilder James Ensor (1860-1949) was eveneens aanwezig op de protestbetoging van 1925; hij heeft die dag het woord gevoerd voor het behoud van de duinen in zijn geboortestad Oostende.³²³

De KVNS plaatste twee van Ensor's protestnota's in hun tijdschrift. Eén daarvan behandelde de duinen en de andere betrof de dokken van Oostende. In zijn eerste nota haalde Ensor uitgebreid aan dat de duinen langs de Kust bedreigd werden door de beplanting van bossen en parken, maar ook door de bouw van dijken en wegen. De natuurlijke schoonheid van de Kust en haar duinen ging op die manier verloren en er was nood om terug te grijpen naar de ongerepte toestand van de natuur.

Fig 64. James Ensor, *Badkoets op het strand*

³²⁰ S.n., *Koninklijke vereniging voor natuur- en stedenschoon vzw 1910-1985*. pp. 6-7.; Delanghe. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. p. 80.

³²¹ De Lattin. *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*. Antwerpen: Vereniging tot behoud van natuur- en stedenschoon, 1912.

³²² Ibid., pp. 10-22.

³²³ S.n., "protestbetoging aan de zeekust", *Maandlijksch Bulletin der Vereniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4^e jaargang, nr. 9, (sept 1925): 151.

Zo schreef hij: *“Er is kwestie de duinen te beboschen. Men moet de majesteit hunner sierlijke lijnen liefhebben, de venusachtige blondheid hunner bultige ruggen waarover de golven rollen. Daar behouden zij hunne wilde gracie. Het landschap is alledaagsch geworden, de lijn van den gezichteinder is ingekrompen of ontbreekt geheel. Betreurenswaardige proefneming, meenen onze kunstenaars en menschen met smaak.”*³²⁴

James Ensor was afkomstig uit Oostende en vond zijn inspiratie meerdere malen in de zee en zijn geboortedorp. Naast zijn pogingen om de duinen te redden, protesteerde hij ook tegen het verdwijnen van de dokken aan Oostende; *“Allen willen wij de schilderachtige, wijde, indrukwekkend, heldere dokken bewaren; zij vormen het schoonste sieraad voor een havenstad, hun uitgestrekte waters geven vreugde aan kunstenaars en afleiding aan de vreemdelingen. Redden wij de dokken!”*³²⁵

In zijn protestnota over de Oostendse dokken haalde Ensor aan dat hij de oude toren van Oostende en de Mariakerke reeds gered heeft. Hij sprak hier over de *Sint-Petrus-en-Pauluskerk* in Oostende. De toren, die bekend staat als de ‘Peperbusse’³²⁶, is het enige overblijfsel van de oudere Sint-Pieterskerk die in 1896 tijdens herstellingswerken volledig uitbranden.³²⁷ Wanneer er plannen gemaakt werden door de stad Oostende om het gebouw af te breken, ontstond er hevige discussie onder kunstenaars en kunstcritici die het behoud van de ‘campanile’ eisten vanwege haar esthetische en architecturale kwaliteiten. Onder deze verdedigers bevonden zich onder andere Emile Verhaeren, Jean d’Ardenne, James Ensor, Edmond De Bruyn, Hippolyte Fierens-Gevaert en Edmond Picard.³²⁸ Op 1 november 1897 brachten enkele corresponderende leden van het provinciaal comité van de Koninklijke Commissie voor Monumenten een bezoek aan de toren, waaronder de architecten Jean-Baptiste Béthune en Louis Delacenserie.³²⁹ Vanuit artistiek en archeologische oogpunt besliste de delegatie uiteindelijk om het gotische bouwwerk met kerktoren op zijn minst tijdelijk te behouden en ook te restaureren. In opdracht van het stadsbestuur maakte architect Louis Delacenserie dan toch een restauratieplan op.³³⁰

---

³²⁴ Ensor, James. “De duinen”, *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4e jaargang, nr. 10, (okt 1925): 154.

³²⁵ Ensor, James. “De dokken van Oostende”, *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4e jaargang, nr. 10, (okt 1925): 154.

³²⁶ S.n., “Commission Royale des Monuments. Résumé des procès-verbaux. Séances des 6, 13, 20 et 27 novembre; des 4, 11, 18 et 31 décembre 1897. Travaux de restauration,” *Bulletin des commissions royales d’art et d’archéologie*, 36e jaargang, (1897): 165. ; Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: De Peperbusse [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/56585> (geraadpleegd op 29 juli 2018).

³²⁷ Todts. *James Ensor, Occasioneel Modernist: Een Onderzoek Naar James Ensors Artistieke En Maatschappelijke Opvattingen En De Interpretatie Van Zijn Kunst*. pp. 269.; Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: De Peperbusse [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/56585> (geraadpleegd op 29 juli 2018).

³²⁸ S.n., “Gazette de la ville. Les ruines de SS. Pierre et Paul,” *Le Carillon*, 2e jaargang, nr. 165 (1897): 2. ; V., “Notre Campanile St-Pierre,” *Le Carillon*, 17e jaargang, nr. 46 (dinsdag 23 april 1912): 2.

³²⁹ S.n., “Commission Royale des Monuments. Résumé des procès-verbaux. Séances des 6, 13, 20 et 27 novembre; des 4, 11, 18 et 31 décembre 1897. Travaux de restauration,” *Bulletin des Commissions Royales d’art et d’archéologie*, 36e jaargang, (1897): 165-166.

³³⁰ S.n., “La tour Saint-Pierre,” *Le Carillon*, 8e jaargang, nr. 32 (10 maart 1903): 2.; Yves Dingens, “Delacenserie in Oostende,” *De Plate* 38, nr. 3 (2010): 81.

De *Onze-Lieve-Vrouwe Hemelvaart kerk* bij Mariakerke werd enkele jaren eerder al met afbraak bedreigd, namelijk in 1894. De kerk stamde uit de 14de eeuw, maar is op dat moment sterk vervallen. Door de expansie van Oostende en de nood aan ruimte voor het bouwen van een zeedijk werd er een sloopplan voor de kerk opgesteld. Hier kwam meteen hevige reactie en protest op, onder meer door de schilder James Ensor:³³¹

*“Il est question, dans le monde des bâtisseurs, de démolir l'église de Mariakerke et de la remplacer par une nouvelle église qui serait élevée à proximité des villas et des hôtels. Tous les artistes connaissent la délicieuse et poétique église de Mariakerke. C'est la vieille amie des dunes, au milieu desquelles elle élève si maternellement sa tour; c'est bien le temple un peu fruste, à la fois doux et sauvage, de la madone des gens de mer. Elle a sa couleur, délicate et fine, si bien en harmonie avec le ciel de là-bast La démolir serait un sacrilège. Il importe d'arrêter la main des barbares spéculateurs qui vont la renverser. Ne peut-on conserver ce souvenir de nos anciennes côtes, solitaires et vierges des bourgeois qui y pullulent aujourd'hui comme les lapins dans les dunes? Est-il donc permis, sous prétexte d'utilitarisme et d'exploitation, de chasser du monde tout ce qui reste de doux et de sacré? Nous protestons violemment contre la démolition projetée. Deux artistes peintres, MM. James Ensor, à Ostende, et Léon Dardenne, à Tervueren, s'occupent de recueillir les protestations. Voilà la nôtre! Que tous ceux dont la cloche de la vieille église aimée a bercé les rêveries au bord de la mer protestent comme nous.”*³³²

Fig 65. James Ensor, *De golfbreker* (1878)

*bourgeois qui y pullulent aujourd'hui comme les lapins dans les dunes? Est-il donc permis, sous prétexte d'utilitarisme et d'exploitation, de chasser du monde tout ce qui reste de doux et de sacré? Nous protestons violemment contre la démolition projetée. Deux artistes peintres, MM. James Ensor, à Ostende, et Léon Dardenne, à Tervueren, s'occupent de recueillir les protestations. Voilà la nôtre! Que tous ceux dont la cloche de la vieille église aimée a bercé les rêveries au bord de la mer protestent comme nous.”*³³²

³³¹ Todts. *James Ensor, Occasioneel Modernist: Een Onderzoek Naar James Ensors Artistieke En Maatschappelijke Opvattingen En De Interpretatie Van Zijn Kunst.* pp. 267-268.; Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 3e jaargang, nr. 4, april 1924, p. 62.

³³² S.n., “L'église de mariakerke”, *L'Art Moderne*, 14de jaargang, nr. 33, (19 aug 1894): 263-264.

fig 66. James Ensor, *Grootgezicht op Mariakerke* (1888)

In 1924 moest de kerk vergroot worden. De KVNS riep hierbij de hulp in van de KCML die het kerkje gaat bezoeken. Hun advies was om zowel het exterieur als het interieur te restaureren en de overheid beslist uiteindelijk dan ook om van haar plannen af te stappen.³³³

fig 67. Jacques Rosseels, *Mariakerke* (s.d)

In het jaar 1930 vermeldt het tijdschrift van KVNS opnieuw de hevige protesten van kunstschilder James Ensor. In het artikel wordt beschreven dat Ensor nog steeds even actief en poëtisch voor de overgebleven duinen strijdt, maar dat er geen gehoor aan zijn protest gegeven zal worden. De KVNS streed inmiddels 20 jaar voor het behoud van de duinen, maar steeds meer delen langs de Kust werden opgekocht en verbouwd. Ze klaagden dit feit al jaren

---

³³³ Todts. *James Ensor, Occasioneel Modernist: Een Onderzoek Naar James Ensors Artistieke En Maatschappelijke Opvattingen En De Interpretatie Van Zijn Kunst*. pp. 267-269.; S.n., "Mariakerke", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 4, (april 1924): 62.; Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Collegiale kerk Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/22732> (geraadpleegd op 29 juli 2018).

aan bij gemeente, provincie en regering. KVNS organiseerde vergaderingen, protestmanifestaties, betogingen etc, maar steeds moest het de duinen ontgelden.³³⁴

Heist en Knokke en de Kalfmolen.

Op het moment dat de duinen van Heist en Knokke bedreigd werden met een spooraanleg vermeldde KVNS in haar tijdschriftnummer van augustus 1920 de afspraak die in datzelfde jaar op 13 februari gemaakt werd tussen de KCML en de minister van Kunsten en Wetenschappen. Uit die onderhandelingen kwam voort dat het plan om de spoorweglijn door te trekken van Heist naar Knokke schadelijk zou zijn voor het omliggende duinengebied. In 1924 echter werden deze gronden verkocht aan het naamloze vennootschap Knocke-Duinbergen-Uitbreiding. De nieuwe eigenaren van de grond hielden geen rekening met de uitspraak van KCML en dienden een ontwerp in voor verkaveling. Op 18 februari 1924 liet de KCML opnieuw van zich horen en verzette zich tegen dit nieuwe ontwerpvoorstel. Ondanks het advies van de commissie kreeg de maatschappij Knocke-Duinbergen-Uitbreiding de toelating van het Beheer Bruggen en Wegen om de spoorweg aan te leggen en hierbij het nodige duinezand te verschepen en te storten aan de Kust.

Door de zandstorting is ook het Albertstrand met een groot deel van de duinen verloren gegaan.³³⁵ In 1922 besliste Knocke-Duinbergen-Uitbreiding om ook de dijk tussen Duinbergen en Knokke onder handen te nemen en zij planden een uitbreiding van de dijk landinwaarts. De gehele dijk bestond uit een wandelgedeelte van 10 meter breed, aansluitend op een straat van 5 meter en een gangpad van nog eens 4,5 meter. Hiervoor moet wederom tal van zandgebied verdwijnen en plaatsmaken voor bebouwing en verkaveling. KVNS schreef hierover het volgende: *“Voor de vernieling in de hand te werken van het natuurschoon onzer kust heeft de staat dus wel geld! Het zullen weldra onze laatste duinen zijn. Men ziet dat wij snel dien weg opgaan.”*³³⁶

Diezelfde maatschappij had ook de duinengordel in ‘Heyst-aan-Zee’ aangekocht, ten oosten van Duinbergen, en plande hier een nivellering van het gebied. Hierbij sneuvelden opnieuw tal van hoge duinen. De zandheuvelds die schilders zo graag weergaven in hun schilderwerken werden vlak gemaakt en verloren hun authentieke karakter.³³⁷

Naast het duinengebied ijverde de KVNS ook voor molens aan de kuststreek. De meest prominente was de Kalfmolen. Deze molen, gebouwd rond 1670, werd vernoemd naar de

---

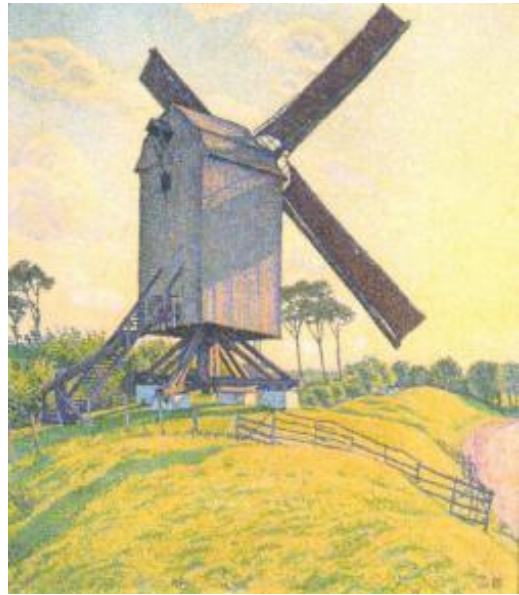
³³⁴ S.n., “Ensor en de duinen”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 9de jaargang, nr. 10, (1930): 157.

³³⁵ S.n., “Duinbergen en Knocke”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 9de jaargang, nr. 8, (aug 1920): 122.

³³⁶ S.n., “Dijk tussen Duinbergen en Knocke”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 6/7 (nov/dec 1922): 14-15.

³³⁷ S.n., “Duinbergen en Knocke”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 9de jaargang, nr. 8, (aug 1920): 122.

nabijgelegen herberg *Het Kalf*.³³⁸ In 1920 kwam de KVNS tussenbeide om de molen *Het Kalf* in Knokke te verdedigen en te weerhouden van afbraak. Via hun tijdschrift beschreven zij de staat van verval van “molen *Het Kalf*, zoo schilderachtig gelegen op den dijk van graaf Jean”³³⁹ en vroegen om herstelling.

Fig 68. Théo van Rysselberghe, *Kalfsmolen* (s.d)

De molen is gelegen tegenover de herberg ‘het Kalf’ die tot 1871 dienstdeed als gemeentehuis. De molen werd reeds gerangschikt door de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen, de voornaamste reden hiervoor was haar esthetische waarde: de aanwezigheid van de molen verhoogde de schoonheid en de waarde van het omliggende landschap. De KVNS eiste herstelling en restauratie van deze bewonderenswaardige molen en het behoud van haar authentieke uitzicht. Zij vermeldde

nadrukkelijk de inkervingen van de namen van vroegere eigenaars, die op de balken van de molen te vinden zijn: Pouwaert (1708), Hubrecht Collyn (1718), P. Delanghe (1770), Jan De Maecher (1828), Leopold De Vos (1868) en Edward Verheye (1890), de laatste uitbater. Daarnaast wilde ze vermijden dat er materiaal weggekaapt werd uit de molen door omstaanders, zoals stenen of planken. Hiervoor vroegen ze de hulp van de gemeente Knokke, die bereid was hulp te verlenen indien de gemeente steun kreeg van de overheid.³⁴⁰

De actie van de KVNS was succesvol en in 1924 werd beslist de molen te bewaren en herstellen.³⁴¹ In 1927 bleek plots dat de molen slecht hersteld was en hij werd stilgelegd. Het jaar daarop kocht *Les Amis de la Commission Royale des Monuments et Sites* de molen aan. Het is pas in 1937 dat de Kalfsmolen in Knokke wettelijk werd beschermd door de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*. Het was de eerste molen in België die dergelijke wettelijke bescherming kreeg.³⁴² De molen werd al door verschillende kunstenaars vastgelegd en dit artistiek belang was eveneens een reden die de KVNS aanhaalde voor bewaring en herstel van de molen. Het Kalf werd geschilderd door kunstenaars als Jan Verhas,

³³⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Windmolen De Kalfmolen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/58620> (geraadpleegd op 18 juli 2018).

³³⁹ S.n., “Parknummer”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 6, (juni 1924): 106-107.

³⁴⁰ S.n., (Parknummer), 106-107.

³⁴¹ Hoeben, Robert, et al., *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon v.z.w 1910-1985*, Antwerpen: 1985, pp. 78-79.

³⁴² Els, Otte, Walter Van den Branden en Harry van Royen. “De molen. Technisch vernuft en vakmanschap”, 47ste jaargang, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, (2009).

Alfred Verwee, Harry James, van Hockop, Max Arthur Stremel (1859-1928), Théo van Rysselberghe en Henri Cassiers.³⁴³

Gebied tussen Nieuwpoort en Koksijde, en tussen de Panne en de Franse grens.

De KVNS beweert dat er slechts twee plaatsen aan de Kust zijn die nog vrij zijn van menselijke inmenging en waar de primitieve, ongeschonden natuur nog overheerst: het eerste deel betreft het gebied tussen Nieuwpoort en Koksijde en het tweede tussen de Panne en de Franse grens. Het eerste gebied heeft een uitgestrekte duinenvlakte en het tweede heeft een wat ruwer en meer verwilderd uitzicht met gewassen. De vereniging zet zich in om deze twee ongeschonden gebieden te beschermen en te vrijwaren van de verstedelijking en de opkomst van winkels, restaurants en villabouw aan de Kust voor de rijke stedelingen die hier komen vertoeven. Hun argumentatie is opnieuw gebaseerd op het esthetische belang van het gebied en de waarde ervan voor kunstenaars of schrijvers.

Ze protesteerden bij de betrokken gemeente in een poging de duinen van vernieling te besparen. Amand De Lattin verklaarde dat zij als natuurvereniging de ontwikkeling van badsteden begrepen en het sociaal en economisch belang ervan inzagen, maar wat zij niet begrepen was de nood om grote hotels en villa's te bouwen vlak tegen de duinen en aan de Kust. Natuurliefhebbers en kunstenaars hadden het recht om een toevluchtsoord in dit landschap te vinden, een rustige en vrije plek om te schilderen of simpelweg te genieten van de schoonheid van de natuur. De stedelingen die naar de Kust kwamen gaven niets om haar natuur, zij zochten enkel vermaak en mondain vertoon. Zij hadden geen respect voor het landelijke met haar typische vissershuisjes of boerenhoeves. In de plaats daarvan bouwen zij hun statige en opzichtige villa's middenin de duinen zonder enig respect voor haar omgeving en bederven op die manier de natuur. Enkel de kunstenaar en liefhebber van het land herkent de schoonheid van de duinen en erkent haar esthetische en wetenschappelijke waarde. Speciaal voor hen, de kunstenaar en de liefhebber, moet volgens De Lattin een deel van de duinen in hun natuurlijke toestand bewaard en beschermd worden;³⁴⁴ *“talrijke genootschappen, dagbladen, geleerden en kunstenaars hebben gewezen op de noodzakelijkheid de overblijvende duinen onzer zeekust tegen de moderne bouwzucht te beschermen, dan denken wij gerust te mogen besluiten dat het den wensch en het uitdrukkelijk verlangen is van velen, waartusschen ‘de meest verlichten uit den lande’ om den Staat zonder uitstel handelend te zien optreden”*.³⁴⁵

KVNS riep in verband met deze kwestie de hulp in van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in 1912. Op aanraden van die commissie zal de Staat de streek tussen de Panne en de Franse grens opkopen als nationale reserve.³⁴⁶ De KCML vermeldt

---

³⁴³ S.n., (Parknummer), 106-107.; Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Windmolen De Kalfmolen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/58620> (geraadpleegd op 7 juni 2018).

³⁴⁴ De Lattin. *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*. pp. 10-22.

³⁴⁵ Ibid., p. 23.

³⁴⁶ De Lattin, Amand. “Duinen onzer kust in jaarverslag 1912”, *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 14-15.

hierover het volgende: “*La Section a remercié M. le Minisire des Sciences et de La Panne. Des Arts pour la prompte et heureuse solution qui a été donnée à la conservation des belles dunes comprises entre la frontière française cl le territoire de La Panne (Flandre occidentale). Elle croit, néanmoins, opportun d'insister pour qu'aucune foule ne traverse cette portion de dunes dont la conservation à l'état naturel s'impose pour l'élude de la flore el de la faune maritimes nationales. Le Collège a prié M. le Ministre précité de vouloir bien intervenir auprès de son honorable collègue, M. le Ministre de l'Agriculture el des Travaux Publics, afin que le tracé de la route projetée entre Nieuport et Dunkerque suive la lisière intérieure des dunes.*”³⁴⁷

Tien jaar later riep de KVNS opnieuw de hulp in van de commissie in verband met het duinengebied tussen Koksijde en Oostduinkerke. Op woensdag 20 september 1922 bracht de commissie in het bijzijn van de KVNS een bezoek aan dit natuurgedeelte. Zij verklaarde opnieuw de nood om deze ‘schone duinen’ te behouden.³⁴⁸

De KVNS organiseerden met Pinksteren een tweedaagse uitstap naar de duinenstreek. Zij waren hier niet enkel om de schoonheid van de Kust te bewonderen, maar hielden ook een vergadering met het bestuur en afgevaardigden van aangesloten verenigingen. Hierop waren *de Wetenschappelijke Kring Antwerpen, de Vlaamse Toeristenbond, Moderne Kunst Antwerpen, Kunst en Kennis Gent, Kennis Gilde Lier en de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* aanwezig. Allen ondertekenden zij een dagorde met verzoek aan de betrokken overheden, dit waren de Staat, de provincie en de gemeenten, om het ongerepte uitzicht van de duinen te bewaren.³⁴⁹

Fig 69. Jan Verhas, *Zittend aan de duinenrand* (s.d)

Op zondag 5 november in 1922 hield de KVNS een vergadering in het Rubenshuis te Antwerpen over de duinen tussen Koksijde en Oostduinkerke naar aanleiding van het bezoek van de KCML. Hier waren ook tal van kunstenaarsverenigingen aanwezig waaronder *Les Amis de la Forêt de Soignes, de Touring Club de Belgique, Kunst en Kennis Gent, Moderne Kunst*

---

³⁴⁷ S.n., “Les dunes de la Panne”, *Bulletin des commission royales d’art et d’archéologie*, 52e jaargang, (1913): 80-81.

³⁴⁸ S.n., “Duinen Vlaamse kust”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1e jaargang, nr. 5, (oct 1922): 6-7.; S.n., “Oostduinkerke-Coxyde”, *Bulletin des commission royales d’art et d’archéologie*, 61ste jaargang, (juli-december 1922): 378-379.

³⁴⁹ Lattin, (Onze tweedaagsche uitstap van pinksteren), 2-5.

Antwerpen en het Syndikaat voor kunstenaars Antwerpen. Drie mensen spraken hier over de 'kwestie der zeeduinen'; Amand De Lattin, G. Poma en dokter Peremans.

De Lattin besprak de kwestie vanuit het oog van de kunstenaar. Zo verklaarde hij dat dit type landschap slechts het enige was in België en door het te vernietigen dit type duinen ook voor altijd zou verdwijnen. In zijn bepleit voor de Vlaamse duinen benadrukt hij haar ideële karakter: de schoonheid van haar uitzicht. De Lattin haalde aan hoe belangrijk het was voor de bevolking om mooie duinen te hebben waar zij zich in konden terugtrekken en genieten van de vrije natuur. De schoonheid die dit gebied verschafte zorgde mede voor het geluk van de kustbewoners en volgens De Lattin was dit een niet te onderschatten waarde.

Daarnaast zijn de duinen een creatief oord voor kunstenaars en schrijvers. De Kust is steeds een belangrijk onderdeel van de kunstgeschiedenis geweest, we zien daarvan voorbeelden in zowel de schilderkunst als de muziek- en dichtkunst.³⁵⁰ De Lattin haalde in zijn betoog bijvoorbeeld schrijvers als George Eekhoud (1854-1927), Camille Lemonnier of Cyriel Buysse aan naast verscheidene kunstenaars zoals Emile Verhaeren, Conscience Wallput, Gilson en Louis Artan.³⁵¹ Dus ook vanwege het grote artistieke belang van moeten de duinen volgens hem bewaard worden. De Lattin sloot af door te zeggen dat de impact van kunstenaars en het belang van artistieke creatie vaak onderschat wordt en zij een belangrijke rol in de samenleving opnemen.³⁵²

Na De Lattin besprak Poma de wetenschappelijke waarde van de Heide, waarbij hij verwees naar Professor Jean Massart en zijn boek *Pour la Protection de la nature en Belgique*, waarin hij ook de Belgische kust had opgenomen in zijn lijst van te bewaren natuurgebieden. Massart noteerde hier het volgende; *"C'est donc à Coxyde et à Oost-Duinkerke qu'il conviendrait de réserver une étendue suffisante pour donner aux générations futures une idée de ce qu'étaient nos merveilleuses dunes belges avant qu'elles fussent défigurées par la villégiature."*³⁵³ Als laatste sprak dokter Peremans de vergadering toe: hij benadrukte voornamelijk het geneeskundige en sociologische belang van de duinen uit.³⁵⁴

Fig 70. Lucien Frank, *Schilder aan het werk in de Panne (s.d)*

³⁵⁰ S.n., (Vergaderverslag onze duinen), 8-14.

³⁵¹ S.n., (Vergaderverslag onze duinen), 10.; Over Conscience Wallput en Gilson werd geen verdere informatie gevonden tijdens dit onderzoek.

³⁵² S.n., (Vergaderverslag onze duinen), 8-14.

³⁵³ De Lattin. *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*. p. 22.

³⁵⁴ S.n., (Vergaderverslag onze duinen), 8-14.

Dankzij de aanhoudende inzet van de *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* zullen uiteindelijk de Duinen gelegen tussen de Noordzee, de Franse grens en de gemeenten Adinkerke en De Panne beschermd worden in 1935 en zo vrij blijven van verder vernieling en bebouwing (bijlage 8). In 1957 werd dit gebied uitgeroepen tot natuurreserveaat.³⁵⁵

---

³⁵⁵ Hiernaux, Jules, Koning Leopold III. "De Panne/Adinkerke", Koninklijke Besluiten, (01/03/1935): <https://id.erfgoed.net/besluiten/8>.

WIND- EN WATERMOLENS

De KVNS trekt zich ook het lot van de molens aan. De vereniging is van mening dat een molen weergave geeft van uniek en uitzonderlijk vakmanschap en dat het bovendien een werktuig is dat esthetische kwaliteiten bevat.³⁵⁶ Amand De Lattin omschreef de molens als volgt in het tijdschrift van de vereniging; *“Een molen is als een natuurmonument. Hij verdient evengoed wettelijke bescherming als kunstgebouwen en natuurgezichten.”*³⁵⁷ De vormgeving van de molen verfraait het landschap of de omgeving waarin het zich bevindt. De molen is daarom ook steeds een inspiratiebron geweest voor kunstenaars; zowel de vorm als het romantische landschap waarin de molen zich bevindt. We zien de molen terugkomen in verscheidene schilderijen, tekeningen, etsen of gravures. De landschapsschilders konden meerdere molens terugvinden in het landschap van zowel de Antwerpse als de Limburgse Kempen. Zo schilderde Emile van Doren bijvoorbeeld regelmatig de molen in het Genks dorp.³⁵⁸

fig 71. Jaak van Wijck, *Molen te Beveren* (s.d) fig 72. Jaak van Wijck, *Molen in het onweer te Bazel* (s.d)

De KVNS zet zich vanaf het begin van haar oprichting steeds in voor de bescherming van de wind- en watermolens. Daarnaast wilde de KVNS de moleneigenaars financieel steunen bij de onderhouds- of herstellingswerken aan hun molens. Daar bovenop maakte de KVNS zich zorgen over de rendabiliteit van molens en daarom riep ze via haar tijdschrift in 1932 op aan eigenaars om hun molen te laten verdekken. Door de molenwieken een gestroomlijnde vorm te geven verspillen ze namelijk minder windkracht.³⁵⁹

In 1926 organiseerde KVNS reeds een molententoonstelling. Gelijktijdig met de tentoonstelling uit 1926 gaf de vereniging een verzamelwerk uit over molens en een reeks

³⁵⁶ Ronse, Alfred. “Bescherming van Wind- en Watermolens”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 15^e jaargang, nr. 6, (feb 1936): 28-33.

³⁵⁷ De Lattin, Amand. “Molens”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 6^e jaargang, (maart 1927): 38.

³⁵⁸ Reulens, et al., *Genk door schildersogen*. p. 32

³⁵⁹ Hoeben, et al., *Koninklijke vereniging voor Natuur-en Stedenschoon v.z.w 1910-1985*. pp. 78-79.; Ronse. (Bescherming van Wind- en Watermolens), 28-33.

zichtkaarten.³⁶⁰ Naar aanleiding van een nieuwe tentoonstelling in 1939 verklaarde de KVNS dat het moeilijk inschatten is hoeveel van de in 1926 voorgestelde molens ter bescherming baat hebben gehad bij hun betoog. KVNS kaart in hun tijdschrift aan dat er een grote groep geïnteresseerde is om molens te beschermen, maar dat dit geld kost en de regering hierin niet wil tegemoetkomen.³⁶¹

Fig 73. Jakob Smits, Ochtendglorien (1924)

De tentoonstelling die van 24 juni tot 9 juli 1939 liep werd gehouden in het Sterckshofs museum in Antwerpen. De tentoonstelling was onderverdeeld in verschillende thema's; Folklore, Geschiedenis en Landschap. De *vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* verzorgde de laatste afdeling. Zij hoopten dat deze expositie aanleiding zou geven tot het oprichten van een speciale organisatie gericht op molenbescherming.³⁶²

KVNS had drie afgevaardigden van hun vereniging die zetelden in de inrichtingscommissie; Jaak van Wijck, Amand De Lattin, en Baron Francis Delbeke (1888-1980). Volgende personen maakten eveneens deel uit van het inrichtingscomité; K. Van Nyen –voorzitter-, dr.ir. Stan Leurs (1893-1973)³⁶³ -ondervoorzitter, afgevaardigd door de vereniging Vlaamse Toeristenbond-, Jozef Ernalsteen (1894-1974)³⁶⁴ –secretaris-, de eerwaarde H. Van Hal -secretaris, afgevaardigd door het Provinciaal comiteit voor Geschiedkundige en Folkloristische opzoekingen-, Joseph De Beer (1887-1953)³⁶⁵ -conservator sterckshofsmuseum-, ...³⁶⁶

³⁶⁰ S.n., "Molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 105

³⁶¹ Ibid., p. 105.; S.n., "De actie voor molenbescherming", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 13^e jaargang, nr. 7, (juli 1934): 97-98.

³⁶² S.n., "Molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 6 (juni 1939): 95.; A. "De molententoonstelling in het Sterckxhof te Deurne", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 7 (juli 1939): 105.; S.n., "De molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 8-9 (aug-sept 1939): 119.

³⁶³ Stan Leurs was opgeleid als architect en dokter in de Kunstgeschiedenis. Hij gaf les aan de Universiteit van Gent en sloot zich vanaf 1933 aan bij de KCML. Daarnaast was hij mede-oprichter van de *Vlaamse Toeristenbond*. (Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Stan Leurs [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/7426> (geraadpleegd op 2 juli 2018).

³⁶⁴ Jozef Ernalsteen was secretaris van de Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volksunde en tevens secretaris van de Geschied- en Oudheidkundige Congressen der Kempen. Als auteur publiceerde hij verscheidene boeken over de geschiedenis, tradities en cultuur in de Kempen (archiefbank Kempen).

³⁶⁵ Joseph De Beer was kunsthistoricus en conservator. Hij zal zich zijn hele leven bekommeren om kunstwerken en monumenten en zal zich actief inzetten om erfgoed te vrijwaren; zo zal hij in 1943 voorzitter worden van de pas opgerichte *Commissie voor het beschermen van klokken*, opgericht door het ministerie van Onderwijs. (Meewis, W. En Walgrave J. *50 jaar Sterckxhof*, Provinciaal Museum Sterckxhof (Deurne: 20 juni-20 sept 1981).

³⁶⁶ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. p. 131.

De catalogus vermeldt dat het doel van de tentoonstelling is om “de openbare aandacht te vestigen op den tragischen ondergang onzer molens en op het onherstelbare verlies, dat hun verdwijnen zou beteekenen voor het natuurschoon in ons land”.³⁶⁷

Er werden tekeningen, gravures, etsen en foto's getoond tijdens de expositie. Daarnaast waren er ook een groot aantal schilderijen te zien van kunstenaars Frans Kuyck (1852-1915), Romain Steppe (1859-1927), Isidore Meyers (1836-1917), Piet Gilles (1908-1995), Oscar Verpoorten (1895-1948), C. Kobs, Overlaet, Julien 'Felt (1874-1933), Henry Rul, Evert Larock (1865-1901), Jan Stobbaerts (1838-1914), L. Van Ravensteyn, Op de Beeck, Em. Wouters, B. De Pooter, B. Janssens en L. Bosschaerts.³⁶⁸

Ook Jaak van Wijck stelde zijn eigen werken tentoon.³⁶⁹ Van hem was te achterhalen welke schilderijen er hingen; *Molen in onweer*, *Rupelmonde*, *Molen te Bazel*, *Molen te Oelegem*, *Molen te Lilloo*, *Molen te Beveren-Waas* en *Watermolen te Retie*.³⁷⁰

fig 74. Jaak van Wijck, *Molen te Lilloo* (s.d)
(s.d)

fig 75. Emile van Doren, *Windmolen*

---

³⁶⁷ Ibid., pp. 131.

³⁶⁸ S.n., (Molententoonstelling), 95.; A, (De molententoonstelling in het Sterckxhof te Deurne), 105.; S.n., (De molententoonstelling), 119.; Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken.* p. 131.

³⁶⁹ S.n., (Molententoonstelling), 95.

³⁷⁰ Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken.* pp. 95-99.; 131.

Tussen 19 september en 12 oktober 1925 liep een tentoonstelling over de Schelde in de stadsfeestzaal van de Meir in Antwerpen. Er kwam in datzelfde jaar naar aanleiding van die tentoonstelling een speciale editie uit bij het septembernummer van het tijdschrift: het Schelde nummer. De tentoonstelling kwam tot stand in samenwerking met de schepen van de stad Antwerpen, Jos Junes (1871-1934).³⁷¹ Verschillende verenigingen, leden en kunstenaars hebben bijgedragen aan de organisatie ervan en zetelden in een uitvoerend comité. Hieronder bevonden zich bestuursleden van de KVNS: Amand De Lattin en Jaak van Wijck, kunstschilders Richard Baseleer en Walter Vaes, Vlaams auteur Maurits Sabbe (1873-1938) en als laatste pictoriale fotograaf Jozef Emiel Borrenbergen (1884-1965) en de fotografische kring Iris.³⁷²

In de tentoonstellingscatalogi bevond zich ook een lijst met ereleden. Dit waren vooral prominente figuren uit die periode zoals de burgemeester, ministers en schepen. In de catalogi zien we dat er kunstwerken hingen van Jaak van Wijck, Alphonse Allaerts, Richard Baseleer, W. Broeckaert, Pg. Jacobs, R. Mols, Alb. Muzio, Prat, Spanoghe, A. Storms, Frans van Leemputten, Vinck en Bender.³⁷³

fig 76. Jacques Rosseels, *Duinen van het Zoute in Knocke-Heist* (s.d)

---

³⁷¹ Jos Junes was tevens een edelsmid en had meerdere opdrachten in de stad Antwerpen. Zo was hij verantwoordelijk voor de kroon van het Onze-Lieve-Vrouwebeeld in de kathedraal en voor een Byzantijns kruis in het altaar van de Sint-Michielskerk. (S.n., "Schoonselhof Jos Junes", geraadpleegd op 3 juli 2018, <https://www.schoonselhof.be/schoonselhofgj/junes%20jos.html>.)

³⁷² B.S. "Schelde-nummer", *Koninklijke Vereniging voor Natuur en Stedenschoon*, (1925): 148.; S.n., "Schelde-tentoonstelling", *De Nieuwe Gazet*, (ma 21 sept 1925): 2;7.; S.n., "Schelde-tentoonstelling", *De Gazet van Antwerpen*, (ma 21 sept 1925): 4

³⁷³ B.S. (Schelde-nummer), 148.

Het Scheldenummer benadrukt de schilderachtigheid van het water dankzij de speling van het licht en de constante verandering door de natuur omstandigheden. Verschillende kunstenaars hebben de Schelde op doek vastgelegd en het belang en de schoonheid ervan willen aantonen. Volgens KVNS zagen slechts weinigen de schoonheid van de Schelde en waardeerden het. Het zijn vooral schilders en een paar dichters die het belang van de Schelde erkenden; *“De schoonheid van den stroom veropenbaart zich meer aan den schilder en werkt direkter op het gevoel van den kunstenaar”*.³⁷⁴ In het nummer werd ook een grote ruimte voorzien om ‘De schilders der Schelde’ aan te halen. Het artikel begint met te stellen dat veel kunstenaars de Schelde op doek hebben vastgelegd en er niet genoeg plaats is om ze allemaal te vernoemen of uitgebreid te beschrijven. Ze geven een overzicht van de middeleeuwen tot schilders in de 19de eeuw. De aangehaalde kunstenaars zijn tevens schilders die de schilderkolonies aan de Kust vertegenwoordigde.

Om te beginnen werden kunstenaars Albrecht Dürer, Pieter Brueghel en Abel Grimmer vernoemd. Hierna meldde de catalogus; *“de echte Scheldeschilders beginnen slechts na 1840”*. Vanaf dit moment wordt de Schelde als hoofdmotief gebruikt in de landschapsschilderkunst en niet slechts als de achtergrond van een historietafereel. De vooruitstrevendste Scheldeschilder is volgens KVNS Louis Artan (1837-1890).³⁷⁵ Deze schilder specialiseerde zich in marineschilderkunst en is vanaf de jaren 1877 op verschillende plaatsen aan de Kust actief. Hij richtte een atelier op aan het strand van de Panne en overleed in Oostduinkerke in 1890. Artan zijn schilderijen geven vaak extreme naturomstandigheden weer zoals een onweer of storm op zee.³⁷⁶

fig 77. Louis Artan, *De golfbreker* (1869)

---

³⁷⁴ Ibid., 148.

³⁷⁵ Ibid., 148.

³⁷⁶ Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*, Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980), pp. 140.

Vervolgens haalde het nummer Paul Jean Clays (1817-1900) aan, al benadrukte de catalogus dat deze schilder ondergeschikt was aan Artan.³⁷⁷ Hierna werd er een reeks schilders opgesomd die allen door de Schelde werden geïnspireerd, zoals; Henri de Braekeleer (1840-1888), Isidoor Meyers (1836-1916) -die vooral actief was in St. Amands en Mariakerke-, Alfred Verwee, Guillaume Vogels (1836-1896), Jaak Rosseels en zelfs de beeldhouwer Constantin Meunier (1831-1905). Vervolgens vermeldde het artikel nog enkele schilders die eveneens de Schelde hebben vastgelegd, maar die 'minder belangrijk waren'; Euphrosine Beernaerts, Jacob Jacobs (1812-1879), Louis de Burbure (1837-1911), Albert Baertsoen (1866-1922) en Franz Courtens (1850-1943).

Voorlaatst worden de 'moderne' schilders vermeld, de contemporaine kunstenaars. Twee namen worden er als belangrijkste en grootste uitgehaald; namelijk de schilders Frans Hens en Richard Baseleer. Hens had een voorliefde voor de Schelde, die hij regelmatig op doek vastlegde. Zijn stijl vertoonde in het begin een natuurgetrouwe weergave van het water, maar kreeg later een meer impressionistische toets waarna hij nauwkeurig de lichtinval probeerde nabootsen. Hij schilderde onder meer *Overzetboot naar Sint-Anna (1885)*, *Vissers te Blankenberghe* en *Boorden der Schelde aan het Vlaamse hoofd*.³⁷⁸

Andere "verdienstelijke schilders van de Schelde" zijn Walter Vaes, Edgar Farasyn (1858-1938), Piet Verhaert (1852-1908), Karel Mertens (1865-1919), Eugène van Mieghem (1875-1930), Victor Hageman (1868-1938), Michaux³⁷⁹, Albert Crahay, Willem Paerels (1878-1962) en Othon Friesz (1879-1949).

Om de reeks opgesomde kunstenaars af te sluiten vermelden zij nog kort; Jan Claessens (1879-1963), Gerard Jacobs (1865-1958), René Bosiers, Emile Gastemans (1883-1956), Tony van Os (1886-1945) en Walter Stevens en Floris Jaspers (1889-1965), die zij beschrijven als "jongeren die de aandacht wekken".³⁸⁰ Floris Jaspers was al lid van de *Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* sinds 1911, samen met zijn broer Oscar Jaspers (1887-1970)³⁸¹, die eveneens kunstenaar was.³⁸² Jaspers studeerde aan de Antwerpse academie en later aan het Hoger Instituut voor Kunsten. Vanaf 1927 trok hij elke zomer met zijn gezin naar de Dust, waar ze regelmatig in Knokke verbleven. In 1935 liet hij op de Graaf Jansdijk in Knokke een 'vijfringhuis'³⁸³ bouwen, waar hij zich na de oorlog definitief vestigde. Te midden van dit polderlandschap legde hij de weiden, wilgen, koeien en de zee op doek vast. De schilder kon echter moeilijk wennen aan de Kust en in 1952 verkoopt hij zijn villa. De kunstenaar ging op

---

³⁷⁷ B.S. (Schelde-nummer), 149-150.

³⁷⁸ Hostyn, (Schilders van de zee).

³⁷⁹ Er werd geen verdere informatie over deze persoon gevonden tijdens dit onderzoek.

³⁸⁰ S.n., *Koninklijke Vereniging voor Natuur en Stedenschoon v.z.w 1910-1985*. pp. 28-29.

³⁸¹ S.n., (ledenlijsten 1911-1913).

³⁸² Burssens, Gaston. *Floris Jaspers*. Antwerpen: De Sikkels, 1955, p. 8.

³⁸³ Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knokke & Heyst 1880-1940*. p. 77.

zoek naar nieuwe natuur en nieuwe indrukken en hij reisde af naar Congo.³⁸⁴ Wanneer Jaspers terugkeert naar België blijft hij schilderen en tentoonstellen tot aan zijn dood in 1965.³⁸⁵

De tentoonstelling werd tevens goed onthaald in de pers, zo schreven onder andere *De Nieuwe Gazet* en *De Gazet van Antwerpen* lovende woorden over de Schelde-tentoonstelling.

“De tentoonstelling maakte een buitengewone indruk, die moeilijk in een kort verslag kan worden weergegeven. In de verschillende afdelingen; geschiedenis, aardrijkskunde, biologie, aardkunde, dierkunde en folklorie vindt men een reeks schilderijen van moderne en oude meesters, platen, gravuren, fotografen, landkaarten etc. die een gedacht geven van de verandering die de schelde onderging in den loop der tijden. Kortom het is een prachtige, zeer volledige tentoonstelling waar men vele uren kan doorbrengen op nuttige, aangename en leerzame wijze.”³⁸⁶

fig 78. Richard Baseleer, *Garnaalvisser*

“Het programma werd groots opgevat niet alleen in de kunst, maar ook in en door de wetenschap. In de schilderkunst door de grootste meesters van het verleden en het heden. De Schelde te Antwerpen is reeds als een stuk van de zee. Ze is niet alleen eene economische kracht, maar tevens een groot inspiratie motief. Onze prachtige scheldestroom wordt er in al zijne bijzonderheden weergegeven en ontleed en dit niet alleen in zijn huidige stadium maar ook over veel jaren terug en dit zowel op artistiek als op wetenschappelijk en handelsgebied.”³⁸⁷

In *De Gazet van Antwerpen* lezen we verder dat Richard Baseleer, bekende Schelde-schilder en mede organisator van de tentoonstelling, door de Brusselse overheid rond hetzelfde tijdstip

---

³⁸⁴ Tussen 1951 en 1957 vertrekt Jaspers naar Congo. Hij was op zoek naar een ander soort landschap en schilderde aan één stuk door, hij stelde zijn werk ook in Congo tentoon. Hij verkreeg er prestigieuze opdrachten zoals het voorzien van decoratie in het stadhuis en het gerechtsgebouw. Naast schilderen hield Jaspers zich in Congo ook bezig met beeldhouwen, gedurende zijn periode in het buitenland vervaardigde hij elf sculpturen. (Lannoy, Devinck, Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. p. 77.)

³⁸⁵ Burssens. *Floris Jaspers*. pp. 8-10.; De Ridder, André. *Vlaamse Kunst: Werk Van Richard Baseleer, Jozef Cantré, Huib Hoste, Alfred Delaunois, Hippoliet Daeye, Floris Jaspers, Oscar Jaspers, Gustaaf De Smet, Constant Permeke, Walter Vaes, Georges Verbanck, Henry Van De Velde, Ernest Wijnants, Ed. Van Steenberghe*. Brussel: Paleis der Academiën, 1952.

³⁸⁶ S.n., “Schelde-tentoonstelling”, *De Nieuwe Gazet*, (ma 21 sept 1925): 2;7.

³⁸⁷ S.n., “Schelde-tentoonstelling”, *De Gazet van Antwerpen*, (ma 21 sept 1925): 4.

werd aangesteld als professor van het Hoger Instituut voor Schone Kunsten van Antwerpen om lessen landschapschilderen te geven, met specifiek de aandacht op het leren schilderen van Schelde-gezichten.³⁸⁸

---

³⁸⁸ *Ibid.*, 4.

TERVUREN EN HET ZONIËNWOU

Op een steenworp van de Brusselse hoofdstad ligt de uitgestrekte groene omgeving van het Zoniënwoud. Dit bosrijk gebied was tijdens het 19de -eeuwse pleinairisme een van de belangrijkste uitvalshoeken in België, samen met de Kuststreek en de Antwerpse en Limburgse Kempen. In navolging van de School van Barbizon trokken landschapsschilders op ontdekking naar het gevarieerde woud. Nabij het Zoniënwoud lag het landelijke dorpje Tervuren. Buiten het Zoniënwoud bevonden er zich talloze groene plekjes rond Tervuren die kunstenaars gretig ontdekten gedurende de 19de eeuw.

LANDSCHAPSSCHILDERS OP ZOEK NAAR EEN ONGEREPT NATUURGEBIED

Tervuren was in de eerste helft van de 19de eeuw nog een bescheiden landelijk dorpje. De omgeving van Tervuren bood gevarieerde landschappen; zo was er het Kapucijnebos, de Warande met de Sint-Hubertuskapel en het bekende Zoniënwoud. Dit waren geliefde plekken voor kunstenaars om in openlucht te schilderen en ze trokken in de 19de en 20ste eeuw dan ook heel wat landschapsschilders aan zoals bijvoorbeeld de leden van de School van Tervuren. Daarnaast kwamen ook andere kunstenaars de natuurrijke gebieden ontdekken, zij traden wel in het spoor van de Tervuurse School, maar worden hier los van beschouwd.³⁸⁹

Kunstenaars zoals Joseph Coosemans en René Stevens kwamen de karakteristieke hoekjes van het Zoniënwoud ontdekken, zoals de Haagbeukendreef, de Beukenkathedraal en het Roodklooster, en legde ze in realistische traditie vast op doek.

Frequent bezoeker van het Zoniënwoud en haar omgeving was de schilder Jean-Baptiste Degreef. Zijn bostaferelen en vijvers zijn een ode aan het rijkelijk natuurgebied nabij Brussel. Degreef vestigde zich in de omgeving van het Roodklooster, dat hij veelvuldig op doek vastlegde. Het Roodklooster is een bosrijk natuurgebied dat de toegangspoort tot het Zoniënwoud vormt. In dit natuurgebied bevinden zich, naast de variatie aan bomen en planten, ook talloze vijvers en moerassen, wat het een ideale omgeving maakt voor de landschapsschilders.³⁹⁰ In het jaar 1910 kocht de Belgische Staat het klooster en de omliggende gebouwen en sinds 1992 is het Brussels Hoofdstedelijk Gewest eigenaar van de omgeving.

Fig 80. Jean-Baptiste Degreef, *Roodklooster te Ouderghem*

³⁸⁹ De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. p. 267.

³⁹⁰ De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 224-226.; De Vilder. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. pp. 198-217.

Vandaag is de omgeving van het Roodklooster een beschermd natuureservaat.³⁹¹ Degreef had een afkeer van het pittoreske en probeerde de natuur naar waarheid te schilderen. Met hem komt naast het weergeven van de natuur ook de sociale conditie in het Zoniënmotief aan bod: hij toonde een interesse in het anekdotische en het leven in het bosgebied en hij observeerde de houthakkers, boswachters, jagers etc. Dit zien we onder meer in zijn werken: *Boswachter*, *Preumont van Oudergem*, *De landschapsschilderes*, en *De boswerkers aan tafel*.³⁹²

Nog een veelvuldig geschilderde plek is het Kasteeldomein de Robiano.³⁹³ Dit schilderachtige gebied bevatte meerdere pittoreske plekjes, waaronder een park, vijvers en bos. Twee paden die zich in dit domein bevinden werden eveneens vereeuwigd door vele Tervuurse schilders: de Wolvenweg en de Haagbeukendreef. Vanwege het esthetische en idyllische karakter van dit landschap is het kasteel Robiano en haar onmiddellijke omgeving, met inbegrip van de Wolvenweg en Haagbeukendreef beschermd als dorpsgezicht sinds 8 juni 1995. De bekendheid van dit gebied dankzij de vele kunstwerken heeft hier zeker bijgedragen aan het beschermingsargument. Onder meer kunstenaars Hippolyte Boulenger (1837-1874), Joseph Coosemans, Lucien Frank (1857-1920), Isidore Verheyden (1846-1905) Armand Maclot en Louise Héger gaven dit bijzonder stukje natuur weer in hun schilderijen.³⁹⁴

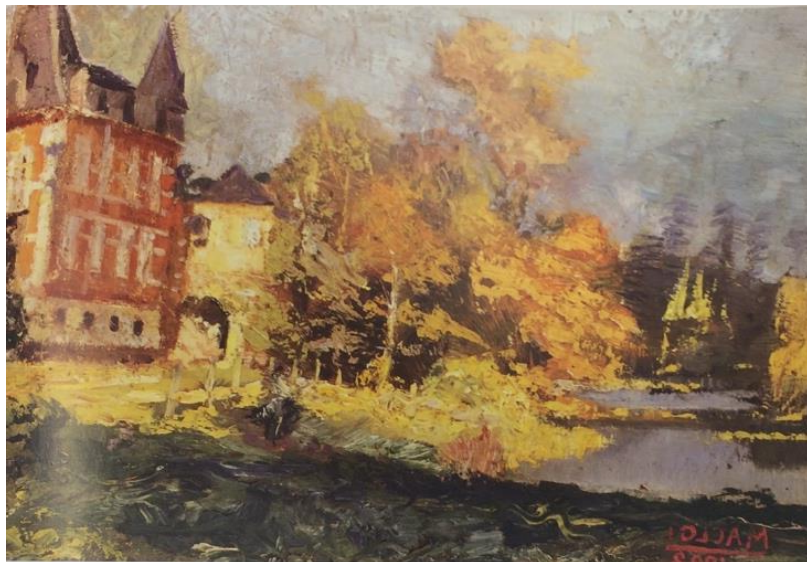
---

³⁹¹ Infofiche Groene ruimte Brussel, geraadpleegd op 20/06/2018, http://document.environnement.brussels/opac_css/elecfile/IF_EV_RESERVAAT_ROOD_KLOOSTER_DEF_NL.PDF.

³⁹² Van de Putte, Emmanuel, en Guy Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwood 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. Bruxelles: Racine, 2009, pp. 14-16.; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 224-226.; De Vilder. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. pp. 198-217.

³⁹³ Het Robianocomplex stamt reeds uit de 14de eeuw en is één van de oudste kasteeldomeinen van Tervuren. In het begin werd dit complex "t hof van over 't water" genoemd, vanwege haar ligging ten zuiden van de Vrijheid Tervuren. Vanaf 1772 werd de naam veranderd naar "kasteel de Robiano", naar de eigenaars van toen. Het hele gebied wordt omgeven door bossen en een park. De Wolvenweg, een geliefkoosd onderwerp van de schilders van de School van Tervuren vormt tot op vandaag de wetselijke begrenzing van het domein. (Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Kasteeldomein de Robiano [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/42772> (geraadpleegd op 8 juni 2018).; Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Wolvenweg [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/300098> (geraadpleegd op 8 juni 2018)).

³⁹⁴ De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 236-238; 259-260.; Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Kasteeldomein de Robiano [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/42772> (geraadpleegd op 8 juni 2018).; Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Wolvenweg [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/300098> (geraadpleegd op 8 juni 2018).

fig 81. Armand Maclot, *Kasteel en vijvers te Robiano in Tervuren* (1902)

fig 82. Louise Héger, *Vijver met Robianokasteel en Voerweg*

Boskapping.

Het Brabantse Zoniënwood, een groene ruimte gelegen naast de stad Brussel, was ook onderdeel van Jean Massart's lijst met te beschermen Belgische sites, beschreven in zijn *Protection Des Sites et des Monuments Belgique* uit 1912. Sinds de 18de eeuw werd het Zoniënwood al bedreigd met bosontginning.³⁹⁵ Wat ooit een enorm woud was met diverse boom- en plantensoorten werd steeds meer gereduceerd in

Fig 83. Lucien Frank, *Wolvenweg* (1891)

oppervlakte en de variëteit in boomsoorten daalden aanzienlijk. Door de ontbossing ontstonden er verschillende groene ruimtes rond Brussel, waaronder het Terkamerenbos, het bos van Tervuren, het domein Roodklooster, het Solvaydomein en het Wolvendaalpark.³⁹⁶ Eind 18de eeuw werd het protest vanuit artistieke kring steeds luider. Kunstenaars protesteerden tegen de plannen om nog meer delen van het woud op te offeren en wilden dit wilde natuurgebied bewaren. Zij probeerden te weerhouden dat het Zoniënwood werd ingelijfd bij de nabijgelegen stad Brussel, waardoor het woud steeds meer te lijden kreeg onder de toename van verkeer, verstedelijking, verbindingswegen en de bouw van nieuwe infrastructuur zoals restaurants, elektriciteitscentrales, watertorens etc.³⁹⁷

Wanneer het Zoniënwood kort na de stichting van België in handen van de Staat viel, besloot die om gedeelten van het woud te hervormen tot parken en privébossen. De landschapsschilders waren hier hoogst ontevreden mee en pleitten ervoor om een gedeelte van het woud te sparen en het opnieuw een artistiek karakter te geven van ongerepte wildernis. Zij noemden dit "*un exemple de ce que la nature peut offrir de réserves au goût pittoresque.*"³⁹⁸ De bosbouwers, die verantwoordelijk waren voor de intensieve houtkap in het Zoniënwood, probeerden aan de eisen van kunstenaars tegemoet te komen en installeerden drie zones waarin zij hun beheer meer afstemden op tuinonderhoud dan op

³⁹⁵ Van der Ben, Dick, Robert Nijhoff en Luk Deronde. *Het Zoniënwood: een natuurmonument en zijn geschiedenis*. Tielt: Lannoo, 1997, p. 83.; Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwood 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. p. 14.

³⁹⁶ Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwood 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. p. 14.; De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 26-28.

³⁹⁷ Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwood 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. p. 25.

³⁹⁸ Bertels. *Tussen Beleving En Verbeelding*. p. 126.

bosbeheer. Maar hierop kwam opnieuw protest op vanuit artistieke kringen; kunstenaars streefden ernaar de natuur haar eigen gang te laten gaan en wilden de natuurlijke, ongerepte toestand van het woud terugzien. Er mocht volgens de schilders absoluut geen menselijke inbreng zijn in het landschap. De schoonheid van de natuur lag net in het ongerepte, de natuurlijke wildernis.³⁹⁹

De burgemeester van Brussel, Charles Buls, was het over dit aspect eens met de kunstenaars. Het Zoniënwoud werd regelmatig vergeleken met een monument, zo vergeleek Henry Carton de Wiart het woud met kathedralen.⁴⁰⁰ Ondanks de aantastingen aan het landschap van het Zoniënwoud en het protest hierop van schilders, laten zij geen storende elementen zien in hun schilderijen. Mijden de kunstenaars de verwoestende elementen in het woud uit protest? Wilden zij op die manier een voorbeeld geven van hoe het woud er volgens hen moest blijven uitzien? In het Zoniënwoud waren tal van romantische elementen aanwezig voor de schilders om een pittoresk landschapsschilderij te produceren: bomen zo hoog als kathedralen, ruïnes van abdijen, kastelen of kapellen, boswachtershuisjes of jachthutten en een afwisseling van ruime open plekken en dichtbegroeide gebieden.⁴⁰¹

De Ligue des Amis de la Forêt des Soignes.

Op initiatief van schilder René Stevens werd in 1909 een vereniging opgericht met als doel de bescherming en verdediging van het Zoniënwoud, de *Ligue des Amis de la Forêt des Soignes*. De fascinatie van de Ligue voor het Zoniënwoud komt voort uit de schilderkunst van de School van Tervuren, die het woud in alle natuurlijkheid vastlegde. Stevens werd hiervan de secretaris, samen met tuinarchitect Louis van der

fig 84. Omslag prentbriefkaart van de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes

Swaelmen (1883-1929). Medeoprichters van de vereniging waren Charles Buls en Henry Carton de Wiart. Zij werden de voorzitter en de vicevoorzitter, samen met schrijver Léon Dommartin en politicus Emile Vandervelde. Verschillende kunstenaars werden lid van de vereniging, maar ook veel bourgeoisie was betrokken bij de vereniging.⁴⁰² Onder de leden

³⁹⁹ Ibid., p. 127.; Stevens, René en Louis van der Swaelmen. *Étude sur un élément de relèvement de l'étiage du goût public par le retour à la contemplation des sites naturels, en particulier des forêts, et les mesures de conservation de celles-ci, spécialement en ce qui concerne la Forêt de Soignes*. S.l. s.n., 1910, pp. 10-12.

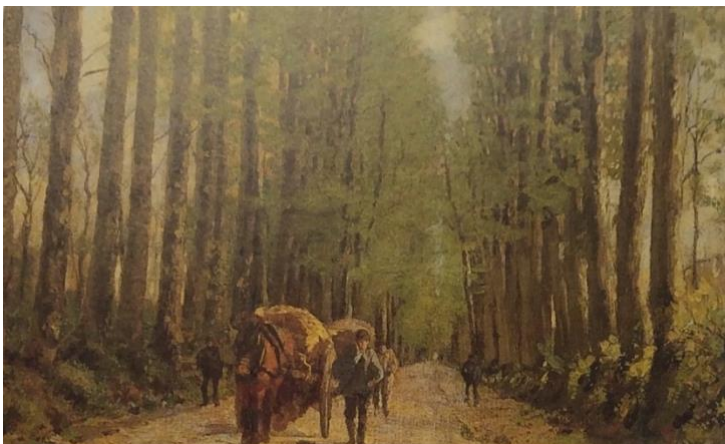
⁴⁰⁰ Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 201-207.; Bertels. *Tussen Beleving En Verbeelding*. pp. 125-130.

⁴⁰¹ De Geest, (Emile van Doren in openlucht), 26-28.

⁴⁰² Notteboom, Verschaffel. "Ouvrons Les Yeux!". pp. 201-217.; Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Ligues; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.; Bertels. *Tussen Beleving En*

vinden we onder meer de politicus Auguste Beernaert⁴⁰³. Andere leden van de Ligue waren; Arthur Cosyn (1868-1927), Franz Courthéoux, N.j Crahay, J. Lejeune, Camille Lemonnier, Herman Lucion, Alfred Mabile (1852-1929), Sander Pierron (1872-1945), Léon Souguenet (1871-1938), Charles van de Caveye en Marcel Vanderkindere⁴⁰⁴ (1865-1941).⁴⁰⁵

De vereniging protesteerde tegen de schendingen van het woud door middel van protestacties, petitie's en briefcampagnes. René Stevens pleitte voor subtiele ingrepen in het Zoniënwoud om haar natuurlijke karakter te versterken. Hij streefde ernaar de boomkapping te beperken tot een minimum en opnieuw een variatie van boomsoorten aan te planten.⁴⁰⁶ De vereniging verzet zich onder meer tegen het plan van het ministerie van landsverdediging om een deel van het Zoniënwoud te gebruiken als oefenterrein voor het leger. Hiervoor zouden wederom een groot aantal bomen sneuvelen. De Ligue werd in deze strijd gesteund door hun Antwerpse tegenhanger, de KVNS. De verenigingen eisen dat het Zoniënwoud haar recreatieve functie kan behouden en het bos gespaard blijft voor de wandelaar, kunstenaars en wetenschappers. Hun protest werd aanhoort en de minister zag uiteindelijk van zijn plannen af.⁴⁰⁷

Fig 86. Jean-Baptiste Degreef, *Dreef in het Zoniënwoud*

Verbeelding. pp. 125-130.; De Vilder, Wynants. *De School van Tervuren*. pp. 269.; Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwoud 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. p. 14.

⁴⁰³ Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Ligues; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.

⁴⁰⁴ Marcel vanderkindere was een picturalistische landschapsfotograaf.

⁴⁰⁵ Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Ligues; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.

⁴⁰⁶ Notteboom, Verschaffel. "*Ouvrons Les Yeux!*". pp. 201-217.; Bruxelles. 9. Verenigingen, Feestelijkheden, Volksvermaak, Sport; Ligues; Ligue Des Amis De La Forêt De Soignes; Ligue Des Artistes Belges; Ligue De L'enseignement; Ligue Intercommunale Contre Le Métropolitain. S.l.: s.n., n.d.; Bertels. *Tussen Beleving En Verbeelding*. pp. 125-130.; Stevens en van der Swaelmen. *Étude sur un élément de relèvement de l'étiage du goût public par le retour à la contemplation des sites naturels*. pp. 10-12.; S.n., "Forêt des Soignes", *Bulletin de la Société Centrale Forestière*, 1e jaargang, (1893-1894): 199-218.

⁴⁰⁷ S.n., "Zoniënbosch", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 7de jaargang, nr.6 (juni 1928) 86.; S.n., "Zoniënbosch", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 7de jaargang, nr. 7 (juli 1928): 169.

fig 85. René Stevens, *Eerste bladeren* (1919)

Net als de KVNS zal de Ligue propaganda voeren en het publiek inlichten door middel van een tijdschrift: *Bulletin trimestriel de la Ligue des amis de la forêt de Soignes*. Daarnaast gaven zij ook publicaties uit, zoals de wandelgids samengesteld door René Stevens in 1914: *Guide du promeneur de la Forêt de Soignes*. De gids bestond uit twee delen; een wandelgids en een bundel monografieën. De gids had als functie om het publiek in te lichten over de schoonheid en het belang van het Zoniënwoud.

In de wandelgids werden verschillende routes doorheen het Zoniënwoud voorgesteld met bijpassende uitleg over wat er tijdens die specifieke wandelingen te zien viel. De gids werd voornamelijk ondersteund door foto's, maar er bevinden zich ook twee afbeeldingen van schilderijen in, namelijk een van Jean-Baptiste Degreef en een van Hippolyte Boulenger, *De Haagbeukendreef*. Beide schilderijen woden ondersteund door een korte tekst. Naast het werk van Degreef lezen we:

“Le corps de logis principal coiffé d’un fronton barre en travers la vallée et l’on voit à droite le ravissant pignon à dentelures de la ‘maisonnette ensoleillée’ habitée par le beau peintre Alfred Bastien, a petit maison de Rouge-Cloître, immortalisée par notre génial paysagiste Jean Degreef en une toile admirable connue sous ce vocable et qui figure dans une galerie privée.”

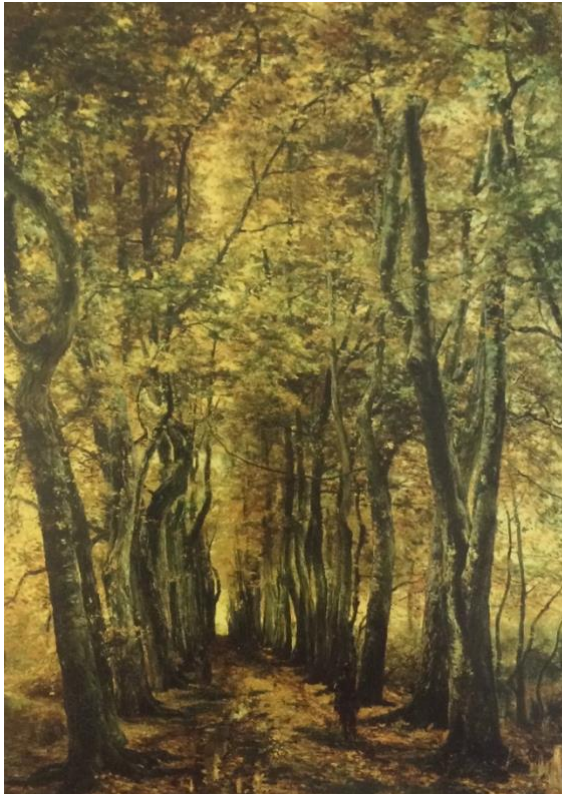
⁴⁰⁸ Onder het werk van Boulenger wordt het volgende vermeld: *“il rejoint bientôt le chemin de Tervueren, vers la gauche, à Duysbourg, vers la droite. Une grille s’ouvre à droite dans le parc de Stolberg, à la rencontre de deux chemins: elle défend la célèbre allée des charmes magnifiée par l’un des chefs-d’oeuvre d’Hippolyte Boulenger”*⁴⁰⁹

---

⁴⁰⁸ Stevens, René en Louis van der Swaelmen. *Guide du promeneur dans la forêt de Soignes*, Brussel: Van Oest, 1914, pp. 118-119.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, pp. 162-163.

Fig 87. Hippolyte Boulenger, *De Haagbeukenkathedraal* (1871-1872)

Bij de wandelgids hoorde ook een bundel monografieën waarin verschillende actoren een hoofdstuk kregen, zij behandelden elk een verschillend aspect van het Zoniënwoud en voorzagen hier een woordje uitleg. Zo verzorgde Jean d'Ardennen het toeristische deel en Jean Massart het botanische aspect. Er was in deze bundel ook ruimte voorzien voor literatuur en schilderkunst, dit werd voorzien door de schrijver Emile Verhaeren en de kunstschilder Alfred Bastien.⁴¹⁰

René Stevens is eveneens lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en zal regelmatig zijn mening over het Zoniënwoud verkondigen tijdens vergaderingen en instaan voor haar bescherming. Zo beschreef hij in 1913 het woud als één van de mooiste natuurgebieden in het land met haar schilderachtige bossen en vele houtsoorten. Op basis van Stevens' bijdrage besloot de commissie

op dinsdag 11 april 1916 om het 'magnifieke Zoniënwoud met haar vlakke heide' te ordenen in de derde klasse van meest pittoreske gebieden van het land.⁴¹¹ Dat hij erg fanatiek was in het beschermen van het Zoniënwoud bewijzen ook zijn collega's van de KCML. Zo beschreven zij hem in een verslag van 1921:

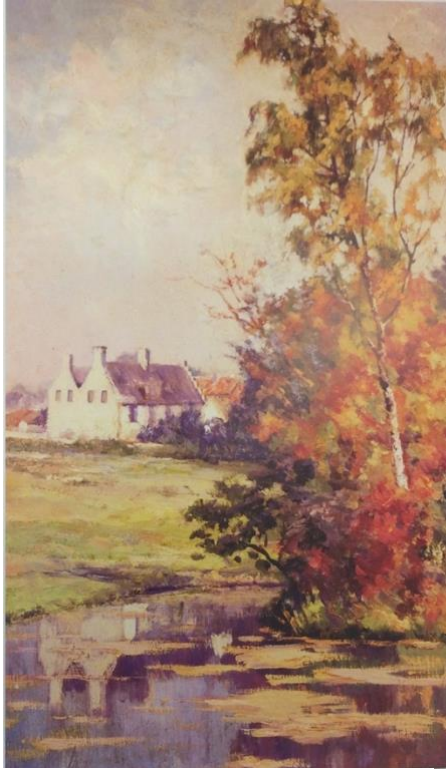
*"Tout le monde sait quelle campagne M. Stevens a menée cette année contre la destruction des forêts. Nous savons avec quel soin jaloux il s'est institué le gardien du domaine forestier. La forêt est devenue sa chose, ou mieux, sa raison d'être; il en a pénétré toute la beauté puissante et mystérieuse; elle n'a plus de secret pour lui; aussi la défend-il contre tous les attentats, dénonce-t-il avec véhémence tous les actes de vandalisme qui s'y commettent."*⁴¹²

⁴¹⁰ Notteboom, Verschaffel. *"Ouvrons Les Yeux!"*. pp. 207-210.

⁴¹¹ S.n., "La Forêt des Soignes", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 55e jaargang, (1916): 41-42.

⁴¹² S.n., "Assemblée général", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, (1921): 225.

Samenwerking tussen twee verenigingen.

Fig 88. Isidore Verheyden, Robianovijver met gezicht op de pastorie te Tervuren (s.d)

Stevens en Louis van der Swaelmen (1833-1929), Belgische tuinarchitect en stedenbouwkundige. Later werd in hun tijdschrift verslag uitgebracht over de uitstap:

*“Opgewacht door de Heeren Stevens en van der Swaelmen begonnen we, met ruim honderd deelnemers, dezen belangwekkenden uitstap. Heer Stevens weet door boeiende en gepaste uitleg de aandacht der deelnemers gaande te houden en leidt hen opvolgentlijk door de schonste gedeelten van het oude Zoniënbosch. Heer van der Swaelmen geeft in eene mooie taal ons de verschillende ouderdomsstadiën van het bosch te aanschouwen en spreekt over de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes, die sinds jaren met veel succes ijvert voor het ongerepte behoud van het Zoniënbosch”.*⁴¹⁴

De interesse om elkaars hoofdgebied te bezoeken was wederzijds en zo ondernam ook de Ligue regelmatig uitstappen naar de Kalmthoutse Heide, om zo op hun beurt hun leden voor

⁴¹³ S.n., “Uitstap Zoniënwoud”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 1, (1922): 11.; S.n., “Uitstap Zoniënwoud”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 4de jaargang, nr. 9, (sept 1925): 150.

⁴¹⁴ S.n., (Uitstap Zoniënwoud), 11.

te stellen aan het geliefde natuurgebied. Een jaar nadat KVNS op bezoek ging naar het Zoniënwoud verscheen er een mededeling in het tijdschrift van KVNS waarin stond dat er een recordaantal leden waren mee geweest op uitstap naar de Kalmthoutse Heide, waaronder minstens 100 leden van de Ligue. Alle leden, inclusief de Ligue, waren het met de KVNS eens dat de heide moest bewaard worden.⁴¹⁵:

*“Zondag 26 augustus richten wij een uitstap in naar de Calmpthoutse heide. Aan deze uitstap zullen onze vrienden van de Ligue deelnemen, op onze uitnodiging. Onze Brusselse vrienden kennen de heide niet. Zij moeten ze leren kennen. Het ogenblik kan komen, dat wij samen, schouder aan schouder, zullen staan, in den strijd voor haar behoud. In talrijke gevallen heeft deze vereniging, die zo uitstekend waakt over het prachtige Zoniënbosch, ons ter zijde gestaan. Zij voort medestrijd voor onze Zeeduinen, volgt onze congressen, is steeds bereid hulp te verlenen, waar hulp gevraagd wordt. Een gezamenlijke uitstap zal de reeds bestaande banden nog nauwer toehalen, en, naar wij stellig hopen, tot nog innigere samenwerking leiden”.*⁴¹⁶

Dat er sprake was van een innige samenwerking tussen de twee verenigingen mag zeker gezegd worden. Zo beschouwde de KVNS voorman van de Ligue, René Stevens, als een echte kameraad en bondgenoot. De relatie was waarschijnlijk wederzijds, want René Stevens was een van de medewerkers van de jubileumtentoonstelling 25 jaar Natuur- en Stedenschoon en zijn naam stond in de lijst onder het ‘Erecomité’ in de tentoonstellingscatalogus.⁴¹⁷ Wanneer Stevens overleed in 1937, verscheen er een rouwbericht in het tijdschrift van de Antwerpse vereniging waar hij werd geëerd voor zijn inspanningen voor zijn geliefde Zoniënwoud:

*“Hij was vooral de man van de vrienden van het Zoniënbosch. Voor dit bosch heeft hij gestreden en gevochten zijn leven lang en wij geloven niet dat de Brusselaars hem gemakkelijk kunnen vervangen. Aan al onze congressen nam hij deel en telkens dat Antwerpen hem nodig had was hij present. Bij de herdenking van ons 25-jarig bestaan hadden wij hem nog in ons midden. Stevens was kunstschilder, wat hem steeds als zulkdanig opnieuw inspireerde was het bosch, zijn geliefde Zoniënwoud.”*⁴¹⁸

Ook lang nadat Stevens overleden was, werd zijn herinnering nog levende gehouden door de KVNS. Zo maakte de KVNS in het jaar 1940 opnieuw een uitstap naar het Zoniënwoud. Zij kregen nu geen rondleiding meer door René Stevens, maar door de heer Gustave Blanjean (/-

---

⁴¹⁵ S.n., “Over onze uitstap naar de Calmpthoutse Heide”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 2e jaargang, nr. 9, (sep 1923): 142-43.

⁴¹⁶ S.n., “Uitstap Kalmthoutse Heide”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 2^e jaargang, nr. 8, (aug 1923): 127.

⁴¹⁷ S.n., “Jubeltentoonstelling”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 10^e jaargang, nr. 3, (maart 1931): 47-48

⁴¹⁸ S.n., “Aankondiging overlijden”, *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 16de jaargang, nr. 11, (nov 1937).

1957).⁴¹⁹ De leden van KVNS hielden halt bij het gedenkteken van Stevens en legden er een bloemenkrans neer.⁴²⁰

fig 89. Jean-Baptiste Degreeef, *De landschapsschilderes* (1892)

---

⁴¹⁹ Uit de index van het tijdschrift van de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes kunnen we afleiden dat meneer en mevrouw Blanjean een grote rol hebben gespeeld in de vereniging, hun preciese functie is tijdens dit onderzoek niet achterhaald.

⁴²⁰ Hendrickx, Aug. "Verslag Comiteit der Uitstappen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1940-1941): 30.

In 1935 bestaat de *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* vijftientig jaar. Voor dit jubileumjaar wilden de KVNS aan de Belgische bevolking, maar voornamelijk aan hun leden, tonen wat zij afgelopen jaren bereikt hadden op vlak van natuurbehoud. Hiervoor organiseerden zij een overzichtstentoonstelling en plaatste hierover een uitgebreid artikel in hun tijdschriftnummer van 1935. Deze tentoonstelling toont nogmaals het belang aan dat de KVNS hechtte aan open communicatie naar het publiek toe en de waarde die zij hechtte aan de kunst. Dat een natuurvereniging ervoor kiest haar werking te tonen aan de hand van een tentoonstelling met kunstwerken zegt veel over het belang van de schilders en hun landschapsschilderkunst.

Ingezonden kunstwerken en comités.

In de lijst van ingezonden werken voor de tentoonstellingen vinden we dan ook een groot aantal kunstenaars terug, waaronder verschillende leden van de Kalmthoutse School. Enkele van de opgesomde schilders zijn ons reeds bekend van voorgaande tentoonstellingen⁴²¹, zoals Jan Kiemeney, Emiel Maeyens, R. Sauter, Frans van Tongerlo, Aloïs de Laet en Jaak van Wijck. Maar er bevinden zich ook nieuwe namen van kunstschilders op de lijst: Alfonse De Clercq (1868), Felix Eijskens (1882-1968), Léon Riket (1876-1938), Juliaan Severin (1888-1975), Albert Saverys (1886-1964), Phil Jacobs (/) en 'Baksteen'.⁴²² Dit zou zowel Dirk Baksteen (1886-1971) als zijn broer Gerard Baksteen (1887-1976) kunnen zijn: beiden werkzaam in Mol en beide waren leerling van Jacob Smits.⁴²³

In het erecomité voor de tentoonstelling zetelen verscheidene voornamen politici zoals Henry Carton de Wiart, Staatsminister en voorzitter van de Ligue des Amis de la Forêt de Soignes, en Lagasse de Locht, voorzitter van de KCML. Daarnaast maakten ook verschillende kunstschilders deel uit van het erecomité zoals James Ensor, René Stevens en Isidoor Opsomer. Alle leden waren strijders voor het behoud van de natuur en het landschap.⁴²⁴

Het geleverde werk.

In de catalogus van de tentoonstelling werd een overzicht gegeven van de casussen waar de vereniging zich afgelopen 25 jaar mee heeft beziggehouden. De KVNS is werkzaam geweest op verscheidene gebieden in België. De casussen zijn opgedeeld in verschillende onderwerpen

⁴²¹ S.n., (Onze Kempen; tentoonstelling en voordrachten), 20.; S.n., (tentoonstelling onze parken), 81-85.

⁴²² S.n., "75 jaar strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (1935): 145-50.

⁴²³ Thoben, P. *Schildersdorpen in de Kempen. De Molse School*, Museum Kempenland (Eindhoven: 2007).; RKD-artists, geraadpleegd op 17 mei 2018, <https://rkd.nl/explore/artists/3929>, <https://rkd.nl/explore/artists/3931>.

⁴²⁴ S.n., (75 jaar strijd), 145-50.

zoals ‘molens’, ‘openbare parken’, ‘natuurreservaten’, ‘bedreigde landschappen’ en ‘ontbossingen’. Onder elk onderwerp werden een paar voorbeelden gegeven waarvoor de vereniging hardnekkig gestreden had. Onder de door KVNS gewenste natuurreservaten vinden we onder meer: de duinen tussen Nieuwpoort en Koksijde, de duinen en het bos van de Panne, het Zwin, de duinen tussen de Haan en Bredene en de Kalmthoutse Heide. Onder de bedreigde landschappen vermelden zij verder nog de Leie, de Sint-Jansdijk in Knokke en Den Hoogen Blikker in Koksijde en het Zoniënwood, dat nog steeds met ontbossing bedreigd werd.⁴²⁵

Propaganda en opvoedkundig werk.

Hieronder vallen de verscheidene pogingen die de vereniging afgelopen vijftientig jaar gedaan heeft om de kwesties van het natuurbehoud bij het publiek te brengen. Zij organiseerden openbare lezingen, tentoonstellingen, kinema- en muziekavonden, congressen en excursies om de bevolking in te lichten over de toestand van de Belgische natuurgebieden. Daarnaast gaf de vereniging ook boeken en zichtkaarten uit over de bedreigde natuurgebieden. Zo bezaten zij zichtkaarten van de Kalmthoutse Heide, de Kust en de molens. Enkele van hun uitgegeven boeken werden ook doorheen deze masterthesis geraadpleegd zoals de werken van Amand De Lattin en Herman van Puymbrouck.⁴²⁶

Besluit van de catalogus.

*“Uit het voorafgaat blijkt, meenen wij, overtuigend dat de vereniging niet geslapen heeft en met een gerust geweten op haar verleden mag terugzien.”*⁴²⁷ Zo verklaarde Amand De Lattin in zijn besluit van het artikel. Echter, vermeldt hij er ook bij dat, ondanks de hevige strijd van de vereniging en de inzet van alle leden, er nog veel werk is over het hele land en dat de gemiddelde Belg niet genoeg oog heeft voor al het natuurschoon rondom hem. Verder haalt De Lattin aan dat de wetgeving het vaak liet afweten en de vereniging zich gelukkig mag prijzen dat ze dit resultaat konden behalen in *“een atmosfeer die alles te wensen liet”*.⁴²⁸

---

⁴²⁵ Ibid., 164-172.

⁴²⁶ Ibid., 178-180.

⁴²⁷ Ibid., 50-181.

⁴²⁸ Ibid., 50-181.

Belgische kunstenaars en landschapsschilderkunst speelden een belangrijke rol binnen de *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*. De vereniging werd opgericht op initiatief van kunstenaars en intellectuelen die zich zorgen maakten om het behoud van de Kalmthoutse Heide. De Kalmthoutse Heide zal door de jaren heen steeds een hoofdrol vervullen in het beleid van de KVNS. Zij verwijzen hiervoor steeds opnieuw naar de landschapsschilders die de heide op doek vereeuwigden en de schoonheid van dit landschap weergaven in hun schilderijen. Het esthetische is dan ook -naast het wetenschappelijke- hun voornaamste reden om de Kalmthoutse Heide te bewaren in haar oorspronkelijke toestand en verdere vernieling van het natuurgebied te vermijden.

Na de oprichting zetelen er steeds kunstenaars in het bestuur van de vereniging, zo zullen Jaak van Wijck, Richard Baseleer, Emile Claus, Frans Claessens, Jules Baetes en Emiel Maeyens zich jarenlang inzetten voor de vereniging en het behoud van landschappen in België. Jaak van Wijck was hier een opvallende figuur in en fungeerde als een soort 'huisschilder' van de vereniging; hij ontwierp logo's, insignes en affiches voor de KVNS. Naast bestuursleden telde de KVNS ook een aantal kunstenaars onder hun vaste leden. De leden steunden de vereniging ook financieel door middel van jaarlijks lidgeld. Dat kunstenaars zich aansloten bij een natuurvereniging als KVNS toont aan dat zij zich bewust waren van de heersende landschapsstrijd en zich hiervoor bewust wilden inzetten. Hierbij kwamen sommige kunstenaars, zoals Van Wijck, meer op de voorgrond dan anderen.

De Kalmthoutse Heide was steeds het grootste aandachtspunt van de vereniging, maar zeker niet het enige. Zij houden zich als vereniging bezig met casussen over heel België. Gaande van kleine natuurbedreigingen, zoals het omkappen van een rij bomen langs de kant van de weg, tot grotere gevaren zoals de opkomende mijnbouw in Genk, de villa- en dijkbouw aan de Kust en de houtkap in het Zoniënwoud. Zij maakten steeds melding van deze bedreigingen in hun tweemaandelijks tijdschrift, *Maandtijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*. Het tijdschrift bracht steeds een uitgebreid verhaal over de toestand van bedreigde de natuurgebieden in België. In elk tijdschriftnummer werden aan het begin de aangesloten verenigingen en bestuursleden vermeld. Vervolgens waren de tijdschriftnummers telkens opgedeeld in de huidige nieuwtjes en acties omtrent Belgische landschappen. Op die manier bleven hun leden, waaronder een groot aandeel kunstenaars, steeds op de hoogte van de nieuwste landschapsontwikkelingen in hun omgeving.

Daarnaast riep de vereniging haar leden vaak op tot protestacties. De KVNS was verantwoordelijk voor meerdere betogingen ter plaatse, protestbrieven en aanklachten bij de overheid. Ze organiseerde ook jaarlijks verschillende uitstappen naar een (bedreigd) landschapsgebied om de omgeving te verkennen en het natuurschoon voor hun leden uit de doeken te doen. Zo konden de leden met eigen ogen aanschouwen waar de vereniging zich strijdlustig achter schaarde en waarom de bewaring van de natuurgebieden zo noodzakelijk was. De Kalmthoutse Heide werd frequent bezocht, maar ook het geliefde Zoniënwoud van

hun bevriende natuurvereniging, de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* was regelmatig een bezoek waard. Hiervoor werkten de twee natuurverenigingen regelmatig samen en voorzagen gidsbeurten en gezamenlijke wandelingen.

De KVNS hechtte ook belang aan tentoonstellingen en lezingen om het publiek in te lichten over de toestand van het Belgische landschap. Wetenschapper en Botanicus Jean Massart was regelmatig woordvoerder op een van deze lezingen. Hij benadrukte het wetenschappelijke belang van verscheidene natuurgebieden, maar beklemtoonde daarnaast ook het esthetische belang van de landschappen voor schilders. De tentoonstellingen werden steeds ondersteund door tal van iconografisch materiaal: zowel foto's, boekillustraties als schilderijen waren aanwezig om hun betoog visueel bij te staan.

De landschapsschilders moesten doorheen de 19de eeuw met lede ogen aanzien hoe hun geliefkoosde schilderplekken onherkenbaar werden getransformeerd met de opkomst van de industrialisering en de verstedelijking die als gevolg nieuwe infrastructuren met zich meebracht en nieuwe verbindingswegen, zoals treinsporen. De verbindingswegen brachten op hun beurt rijke stedelingen, arbeiders en dagtoeristen met zich mee. Zo veranderde het uitzicht waarmee de schilders aan het begin van de 19de eeuw kennismaakten, toen zij in de nieuwe traditie en plein-air gingen schilderen, drastisch.

Wanneer je de kunstwerken van de landschapsschilders erbij haalt zijn er weinig aanwijzingen die aantonen dat de schilders zich bewust waren van de veranderingen of wat hun mening hierover was, omdat de industrialisering bijna compleet afwezig is hun werken. Toch waren zij hier waarschijnlijk hoogst ontevreden mee, dat kunnen we afleiden uit het feit dat ze zich aansloten bij een vereniging die zich inzette voor het behoud van die natuurgebieden. Misschien zegt de afwezigheid in hun schilderijen dus net alles? We kunnen dit zien als een stilzwijgend protest of een voorbeeld aan de buitenwereld van hoe het landschap er volgens hen zou moeten uitzien. Vaak trokken kunstenaars weg uit hun schildergebied wanneer het ongerepte uitzicht ervan veranderde, en gingen ze opzoek naar een nieuw, nog ongeschonden stuk natuur.

Enkele schilders maken hun protest wel duidelijk hoorbaar en scharen zich actief achter het behoud van het landschap; Jaak van Wijck bijvoorbeeld, die als bestuurslid van de KVNS dagdagelijks streed voor het behoud van onder meer de Kalmthoutse Heide. Hij was steeds aanwezig op vergadering en zijn werken hingen ook op de door KVNS georganiseerde tentoonstellingen. Daarnaast nam hij deel aan de door KVNS georganiseerde manifestaties en uitstappen. Ook Richard Baseleer was bestuurslid bij KVNS en was actief bij de activiteiten van de vereniging betrokken. Naast de ongeschonden en ideale landschapsbeelden legde hij als een van de enige kunstenaars de dijkbouw aan het strand in Knokke op doek vast. Dit was de enige keer dat hij notie maakte van de verstedelijking aan de Kust. Kunstenaar Emile Claus sloot zich aan bij KVNS en werd bestuurslid van haar Gentse afdeling, hij protesteerde samen met Cyriel Buysse aan de Gentse Leie toen het gemeentebestuur deze wilde rechtekken. In Genk zijn het voornamelijk Emile van Doren en Armand Maclot die zich laten horen in verband

met de mijnbouw. Zij zijn net als Emile Claus ook lid van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*. In het Zoniënwoud is het dan weer schilder René Stevens die met voormalig Brussels burgemeester Charles Buls en politicus Henry Carton de Wiart de vereniging *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* oprichtte. Ze had als doel de bescherming en bewaring van het Zoniënwoud. Kunstenaar Emile van Doren uit het Genkse landschap maakte waarschijnlijk één schilderij naar aanleiding van een boskapping, *De gevelde boom*, maar ook hij meed verder alle vertoning van de gevolgen van mijnbouw in het Genks landschap. Léon Delderenne en Frans de Vadder legden beiden de Cambuus op doek vast, dat als arbeidershuis diende tijdens de zandontginningen in de Kalmthoutse Heide van 1888 en nadien als kunstenaarsherberg werd ingericht.

Afgezien van deze uitzonderingen hielden de kunstenaars voornamelijk vast aan de traditionele landschapselementen die hen zo aantrokken en fascineerde: de typische dorre, uitgestrekte vlakte van de Kempen met haar majestueuze duinen zoals de Vossenbergh; of de welgekende vijvers in Genk, zoals de molenvijver of de vijver van Stalen. De Kustschilders hielden vast aan de oneindige duinenvlakte langs de zee, die zij zo graag wilden bewaren en tegen villa- en dijkbouw wilden beschermen. Tenslotte waren er de Zoniënschilders, die steeds opnieuw de enorme 'kathedraalbeuken' van het Brabantse woud schilderden te midden van vervallen abdijen of kastelen. Allen focusten zij zich op hoe het landschap er uitzag en zou moeten uitzien. Ze negeerden, bewust of niet, de dreigende elementen die het uitzicht verstoorden.

Een tegenstrijdig fenomeen was de affichekunst in de 19de en 20ste eeuw aan de Belgische kuststreek. Verscheidene kunstenaars, waaronder Henri Cassiers en Théo van Rysselberghe, ontwierpen affiches voor het spoorwegaanbedrijf dat toeristen en stedelingen naar de kust moesten lokken. Het opkomende toerisme was een van de grootste oorzaken van de ingrijpende veranderingen aan de kuststreek; er werden restaurants, winkels en grote hotels gebouwd en de duinen werden ingedijkt om het publiek van een wandelboulevard te voorzien. Een ander opvallende landschapsschilder was Alfred Verwee, ook hij werkte mee aan de verkaveling van het kustgebied, met name in Knokke. Hij was verantwoordelijk voor de oprichting van het eerste bouwbedrijf dat de ontwikkeling van de badstad en haar stedenbouw in stroomversnelling bracht. Deze landschapsschilders zijn uitzonderlijke en bijzondere figuren, omdat zij in hun kunstwerken toch aansluiten bij de algemene traditie onder landschapsschilders, namelijk de natuur ongeschonden en pittoresk weergeven. Zij houden tegelijkertijd vast aan een ideaal natuurbeeld en werken tegelijkertijd mee aan de vernieling van de ongerepte schoonheid die zij vastlegden op doek.

Ondanks dat de meeste schilders zich op de achtergrond hielden in het debat over landschapsscherming en het woord overlieten aan schrijvers of politici, waren zij hier hoogstwaarschijnlijk ontevreden mee. Het esthetische argument is steeds bepalend geweest voor de bewaring van een landschap en wie gaf er meer om de schoonheid van de natuur dan de landschapsschilders? Naast enkele duidelijke voorbeelden van kunstenaars die zich actief

hebben ingezet in de strijd om hun geliefde natuurgebied, was het de algemene tendens om naar schilders te verwijzen inzake landschapsbehoud. De KVNS deed dit heel expliciet en gebruikte de kunstenaars frequent als waarde argument. De schilders legden de ongerepte, ongeschonden, natuurlijke schoonheid van een landschap op doek vast en de kunstwerken dienden op die manier als visueel voorbeeld en argument voor bewaring. Zowel rechtstreeks, als onrechtstreeks hebben landschapsschilders invloed gehad op het landschapsbehoud in de 19de en 20ste eeuw.

Literatuur.

Bekaert, Maurice. *De préservation légale du patrimoine artistique*, Gent: Vuylsteke, 1895, pp. 84.

Bertels, Inge. *Tussen Beleving En Verbeelding: De Stad In De Negentiende-Eeuwse Literatuur*. Leuven: Leuven UP, 2013.

Bex, Flor, Lieve Pelgrims en Annie Gentils. *Naar En In Het Landschap In De Belgische Kunst Van Het Begin Van De 19de Eeuw Tot Heden*. Antwerpen: ICC, 1981.

Bilé, Elie. *Blankenberge Door De Eeuwen Heen*, 1967.

Bilé, Elie. *Blankenberge: Een Rijk Verleden, Een Schone Toekomst*. Blankenberge: Gemeentebestuur, 1971.

Boterberge, Robert. *Van zee tot badstad. Oorsprong en ontwikkeling van het toerisme in Blankenberge*. Brussel: Dexia-bank, 2003.

Buls, Charles François Gommaire. *Esthétique Des Villes*. Brussel: Sint-Lukasarchief, 1981.

Bursens, Gaston. *Floris Jaspers*. Antwerpen: De Sikkel, 1955.

Buysse, Cyriel en Emile Claus. *Emile Claus, Mijn Broeder In Vlaanderen*. Gent: Rysselberghe, 1925.

Buyck, Jean F. *Als ick kan*, Antwerpen: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1975.

Buyck, Jean F. *Catalogus Schilderijen 19de En 20ste Eeuw*. Antwerpen: Ministerie van Nederlandse Cultuur. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1977.

Clybouw, Karel, Robert Boterberge, Frank Caestecker en Ronny Gobyn. *Te Kust En Te Kuur: Badplaatsen En Kuuroorden In België 16de-20ste Eeuw*. Brussel: ASLK, 1987.

Corbet, August. *Frans Hens*. Antwerpen: Standaard, 1943.

Costermans, Barbara, Hilde Pauwels en Ann Jooris. *Théo Van Rysselberghe*. Brussel: Mercatorfonds, 2006.

Delanghe, Hugo. *De geschiedenis van de Kalmthoutse Heide*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 1998.

Delaunoy, Herman. *Het natuurreservaat der Kalmthoutse Heide*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 1950.

Delen, Ary. *Richard Baseleer*. Amsterdam: Elsevier, n.d.

Delevoy, Robert L. *Ensor*. Antwerpen: Mercatorfonds, 1981.

De Bruyn, Jean-Pierre. *De Dendermondse Schilderschool: Een Kunsthistorische Benadering*. Dendermonde: Ronde Tafel, 1982.

De Jaegere, Isabelle en Johan De Smet. *Emmanuel Viérin 1869-1954: Schilder Van Het Licht*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2004.

De Lattin, Amand. *Voor De Duinen Onzer Vlaamsche Zeekust!*. Antwerpen: Vereniging tot behoud van Natuur- en Stedenschoon, 1912.

De Lattin, Amand, et.al., *De Calmpthoutsche Heide: een Nationaal natuurpark*. Antwerpen: Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon, 1932.

De Mont, Pol. *De Schilderkunst In België Van 1830 Tot 1921*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1921.

De Ridder, André. *Vlaamse Kunst: Werk Van Richard Baseleer, Jozef Cantré, Huib Hoste, Alfred Delaunois, Hippoliet Daeye, Floris Jespers, Oscar Jespers, Gustaaf De Smet, Constant Permeke, Walter Vaes, Georges Verbanck, Henry Van De Velde, Ernest Wijnants, Ed. Van Steenbergen*. Brussel: Paleis der Academiën, 1952.

De Ridder, André. *Oscar Jespers*. Antwerpen: de Sikkel, 1948.

De Smet, Johan en Willy Van den Bussche. *Emile Claus 1849-1924*. Brussel: Gemeentekrediet, 1997.

De Vilder, Herman en Maurits Wynants. *De School van Tervuren*. Tervuren: Vrienden van de School van Tervuren, 2000.

De Vilder, Herman en Maurits Wynants. *Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren*. Tervuren: Vzw. Vrienden van de School van Tervuren, 1993.

De Vilder, Herman. *De School van Tervuren, in de bedding van de tijd*. Tervuren: Vzw. Vrienden van de School van Tervuren, 2008.

Draye, Anne Mie. *Monumenten En Landschappen In België: Juridische Aspecten*. Antwerpen: Maklu, 1993.

Eeckhout, Paul, en Théo Van Rysselberghe. *Rétrospective Théo Van Rysselberghe*. Gand: Musée des beaux-arts, 1962.

Ekonomidès, Constantin, Dorine Cardyn-Oomen, Ivo Verheyen en Fernand Van Gompel. *Jakob Smits (1855-1928)*. Anvers: Pandora, 2005.

Elaut, Alex. *Jozef Posenaer: meester van het licht*. Borgerhout: Districthuis, 2011.

Geraerts, Jos. *De schilderkunst van Emile van Doren in de periode 1880-1914*. Genk: Dienst Cultuur, 2006.

Goeioudetijdse Vlaamse Streekgezichten. Brasschaet: Breesgata, 1980.

Hoozee, Robert. "Barbizon en België." In *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19e eeuw*, onder redactie van John Sillevius en Hans Kraan, 112-128. Den Haag: Haags Gemeentemuseum, 1985.

Hoozee, Robert. "Plein-air en realisme." In *Brussel, kruispunt van culturen*, onder redactie van Robert Hoozee, 53-67. Antwerpen-Brussel: Mercatorfonds, 2000.

Hoozee, Robert, Helke Lauwaert, Jane Block, Luc Fontainas, and Adrienne Fontainas. *Théo Van Rysselberghe, Neo-Impressionist*. Antwerpen: Pandora, 1993.

Huibert, Eyk. *Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken*. Leiden: Ginko, 2016.

Kraan, Hans en John J. Th. Sillevius. *De School Van Barbizon: Franse Meesters Van De 19de Eeuw*. Gent: Museum voor Schone Kunsten, 1985.

Laenens, Bert. *Frans Van Giel: Schilder Van De Kempen*. Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1943.

Lannoy, Danny. *Knokke En De Belle Epoque*. Knokke: De distel, 1993.

Lannoy, Danny. *Het Knokke van toen*. Brugge: Marc Van de Wiele, 1985.

Lannoy, Danny en Frieda Devinck. *Duinbergen het Zoute: historiek- architectuur*. Knokke Heist: De Distel vzw, 2016.

Lannoy, Danny en Léon Lippens. *Van polderplaats tot badplaats. Bijdrage tot de geschiedenis van Knokke*. Knokke: Van VoorenMatthijs, 1976.

Lannoy, Danny, Frieda Devinck en Thérèse Thomas. *Impressionisten in Knocke en Heyst (1870-1914)*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2007.

Lebeer, Louis. *Vlaamse Kunst. Tweede Boek: Werk Van H. Van De Velde, E. Wijnants, C. Permeke, W. Vaes, R. Baseleer, G. Verbanck, G. De Smet, O. Jaspers, E. Van Steenbergen, J. Cantré, A. Delaunois, H. Hoste, H. Daeye, F. Jaspers, E. Tytgat, A. De Smet, W. Paerels, A. Saverys, J.-B. Lauwers, K. Aubroek, G. Bontinck, V. Servranckx, L. Viérin, J. Minne, R. Slabbinck*. Brussel: Paleis der Academiën, 1960.

Lannoy, Danny, Frieda Devinck en Thérèse Thomas. *Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2012.

Lemonnier, Camille. *Emile Claus*. Bruxelles: Librairie nationale d'art et d'histoire, 1908.

Loontjens, Carlos A. E. *Duin En Strandverdediging Langs De Vlaamsche Kust: Helmbepanting En Bebossching Der Duinen Van De Vlaamsche Kust*. Oostende: Het Visscherijblad, 1940.

Maeyens, Walter. *Mil Maeyens: Van Smid Tot Schilder*. Antwerpen: De distel, n.d.

Maret, François en Emile Claus. *Emile Claus*. Antwerpen: De Sikkel, 1949.

Massart, Jean. *Pour La Protection De La Nature En Belgique*. Bruxelles: Lamartin, 1912.

Muls, Jozef. *Jacob Smits En De Kempen*. Antwerpen: Die Poorte, 1937.

Muyllé, Philippe, Danny Lannoy, Fons Theerens, et al., *Compagnie Het Zoute: 100 jaar in Knokke*. Tielt Lannoo, 2008.

Nieuwdorp, N., Anne Adriaens-Pannier en Tony Oost. *Henri Cassiers 1858-1944*. Antwerpen: Pandora, 1994.

Opedrinck, Juliaan, A.M. Ghekiere en J.E. de Langhe. *Geschiedenis van Knokke*. Tielt: Lannoo, 1968.

Pas, Johan. *Buiten En Binnen: Visies Op En Door Het Actuele Landschap: Landschappen Van Guillaume Bijl, Geert Bisschop, Paul Casaer, David Claerbout, Leo Copers, Bert De Beul, Luc Deleu, Gery De Smet, Wim Delvoye, Daniël Dewaele, Niels Donckers, Gilbert Fastenaekens, Ann Veronica Janssens, Lucas Jodogne, Jan Kempenaers, Aglaia Konrad, Gorik Lindemans, Mark Luyten, Koen Meyers En Peter Boelens, Gert Robyns, Luc Tuymans, Stefaan Van Biesen, Koen Wastyn En Johan Deschuymmer, Patries Wichers*. Antwerpen: Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, 1998.

Pil, Lut. *Pour Le Plaisir Des Yeux: Het Pittoreske Landschap In De Belgische Kunst; 19de -eeuwse Retoriek En Beeldvorming*. Leuven, Apeldoorn: Garant, 1993.

Pulings, Gaston. *Jacob Smits*. Brussel: L.J. Kryn, 1927.

Reulens, Kristof e.a., *Genk door schildersogen. Landschapsschilders in de Limburgse Kempen 1850-1950*. Leuven: Davidsfonds, 2010.

Reulens, Kristof. *Onder de loep. Kunstenaars en wetenschappers op ontdekkingstocht in Genk (1800-1914)*. Genk: Emile Van Dorenmuseum, 2013.

Reulens, Kristof. *Genk, station d'artistes (1840-1940). Een inleiding*. Genk: Emile Van Dorenmuseum, 2016.

Reulens, Kristof. *In het spoor van de meester: Joseph Coosemans en leerlingen in Genk*. Genk: Emile van Dorenmuseum, 2012.

Reulens, Kristof, Anniek Nagels, Wim Dries et al. *Emile Van Doren (1865-1949): biografie van een schilder en zijn landschap*. Brugge: Stichting Kunstboek, 2015.

Roskams, Peter, K. Van den Berge en A. Verlinden. *Analyse Van Een Bosreservaat In Een 215-Jarig Bestand In Het Zoniënwoud*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. AROL, 1990.

Sauwen, Rik en Katrien Van Moerbeke. *Kunstenaars Aan De Westkust: Van Nieuwpoort Over Koksijde Tot De Panne 1830-1975*. Oostkamp: Stichting Kunstboek, 2011.

Schoonbaert, Lydia M. A. en Dorine Cardyn-Oomen. *Tekeningen, Aquarellen En Prenten 19de En 20ste Eeuw*. Brussel: Ministerie van Nederlandse cultuur, 1981.

Sillevis, John. "Inleiding." In *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19e eeuw*, onder redactie van John Sillevis en Hans Kraan, 7-10. Den Haag: Haags Gemeentemuseum, 1985.

Sillevis, John. "De School van Barbizon." In *De School van Barbizon. Franse meesters van de 19e eeuw*, onder redactie van John Sillevis en Hans Kraan, 46-60. Den Haag: Haags Gemeentemuseum, 1985.

Smets, Marcel en G. A Bekaert. *Charles Buls: Les Principes De L'art Urbain*. Liège: Mardaga, 1995.

Solvay, Lucien. *Théodore Verstraete*. Nouvelle éd., revue et complétée Bruxelles: Van Oest, 1906.

Stevens, René en Louis van der Swaelmen. *Guide du promeneur dans la forêt de Soignes*. Brussel: Van Oest: 1914.

Stevens, René en Louis van der Swaelmen. *Étude sur un élément de relèvement de l'étiage du goût public par le retour à la contemplation des sites naturels, en particulier des forêts, et les mesures de conservation de celles-ci, spécialement en ce qui concerne la Forêt de Soignes*. S.l. s.n., 1910.

Stynen, Herman. *De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig*. Brussel: 1985.

Stynen, Herman. *De onvoltooid verleden tijd, een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*. Brussel: 1998.

Van Aert, Marina en Jean Bastiaensens. *De Kalmthoutse of grijze school en haar tijdgenoten*. Tielt: Lannoo, 2007.

Van Aert, Marina en Jan Franken. *100 jaar station Heide*. Kalmthout: Werkgroep '100 jaar station Heide', 2011.

Van der Ben, Dick, Robert Nijhoff en Luk Deronde. *Het Zoniënwoud: een natuurmonument en zijn geschiedenis*. Tielt: Lannoo, 1997.

Van de Putte, Emmanuel en Guy Van de Putte. *De Schilders Van Het Zoniënwood 1850-1950: Voortuin Van Brussel*. Brussel: Racine, 2009.

Van Eldere, Dirk en Luc Deleu. *Frans Van Leemputten 1850-1914*. Antwerpen: Pandora, 1995.

Van Kersschaever, Jasmina, Jacques Sonck en Katelijne Beerten. *Kunstcollectie Provincie Antwerpen*. Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2006.

Van Puymbrouck, Herman. *Een Heidepark Te Calmpthout*. Antwerpen: Drukkerij V. Ressler, n.d.

Vincent, Auguste, Sander Pierron, René Stevens en Jean d'Ardenne. *La Forêt De Soignes: Monographies Historiques, Scientifiques Et Esthétiques*. Brussel: Van Oest, 1914.

Vliebergh, Emiel. *De Kempen In De 19e En In 't Begin Der 20e Eeuw*. Yper: Callewaert-De Meulenaere, 1908.

Tentoonstellingscatalogi.

Onze Kempen, Vereniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon, (Antwerpen: 1922)

100-jarig bestaan Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon vzw, Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, (Oppuurs: 2010)

In het spoor van de meester: Joseph Coosemans en leerlingen in Genk, Emile van Dorenmuseum, (Genk: 2012)

Hoozee, Robert, e.a., *Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914*, Museum voor Schone Kunsten Gent, (Gent: 4 okt- 14 dec 1980)

Elaut, Alex en Walter Ressler. *Aloïs de Laet. Schilder van zon en wolken*, (6-14 september 2014)

Als Ik Kan, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, (Antwerpen: 1975)

Als ick kan, 72ste tentoonstelling, (Antwerpen: 30 nov-10 dec 1935).

Kempische landschappen van Richard Baseleer, Koninklijke Kunstkring, (Antwerpen: 24 dec 1921 – 5 jan 1922).

Verheyen, I. *De School van Tervuren*, Vrienden van het Jakob Smitsmuseum, Vrienden van de School van Tervuren et al., (Mol: 1989).

Thoben, Peter. *Schildersdorpen in de Kempen. De Molse School*, Museum Kempenland (Eindhoven: 2007).

Kalmthoutse schilders en de Cambus, galerij 't ven (Kalmthout 1920).

Meewis, W. En Walgrave J. *50 jaar Sterckxhof*, Provinciaal Museum Sterckxhof (Deurne: 20 juni-20 sept 1981)

Geraadpleegde tijdschriften.

Maandtijdschrift van de Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (1934-1943)

Maandelijksch bulletijn der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon (1922-1934)

Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie (1880-1940)

L'art Moderne (1888-1914)

Het Handelsblad (1922-1924-1925-1939-1943)

De Nieuwe Gazet (1922-1924-1925-1939--1943)

De Gazet van Antwerpen (1922-1924-1925-1939--1943)

Artikels uit geraadpleegde tijdschriften.

A. "De molententoonstelling in het Sterckxhof te Deurne", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 7 (juli 1939): 105.

A.D. "Jaak Rosseels", *Onze Kunst: geïllustreerd maandschrift voor beeldende kunst*, 12de jaargang, (1913): 86-87.

Baes, Edgar. "Jacques Rosseels", *La Revue Belge: journal littéraire et artistique*, 3e jaargang, nr. 49 en 50, (1890): 3-4; 13-14.

Bruylants, Jan. "Kunstschilder Franz de Vadder", *Het Voetlicht*, (1936): 3-4.

B.S., "Schelde-nummer", *Koninklijke vereniging voor natuur en stedenschoon*, (1925): 148.

Cardyn-Oomen, Dorine. "Schilders in de Kempen rond de School van Kalmthout", *Vlaanderen*, 28e jaargang, nr. 169 (1979).

Carlier, Jules, et al., "Société nationale pour la protection des sites et des monuments en Belgique", *L'émulation*, (1894): 60-61.

De Geest, Joost. "Emile van Doren in openlucht", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 47ste jaargang, (2009).

De Geest, Joost. "Kalmthout als kunstenaarsdorp. De Grijze school op de heide", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 45ste jaargang, (2007).

Delanghe, L. "Over molens en andere dingen te Knokke", *Rond de poldertorens*, nr. 1, (1981): 25-26.

De Lattin, Amand. "Jaarverslag 1911", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911): 19.

De Lattin, Amand. "Jaarverslag 1913", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1913): 16.

De Lattin, Amand. "Duinen onzer kust in jaarverslag 1912", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 14-15.

De Lattin, Amand. "Molens", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 6^e jaargang, (maart 1927): 38.

De Ridder, Gerard. "Genk de Limburgse kempen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 7, (juli 1924): 113-116.

Devent, G. "Kunstschilders te Heist en te Knokke", *Rond de Poldertorens*, 17de jaargang, nr. 3

Driessen, Mathieu. "De schilderkunst te Genk en de Kempische landschapsschilders." *Vlaanderen*, 28ste jaargang, nr. 169 (1979).

Els, Otte, Walter Van den Branden en Harry van Royen. "De molen. Technisch vernuft en vakmanschap", 47ste jaargang, *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, (2009).

Ensor, James. "De duinen", *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4^e jaargang, nr. 10, (okt 1925): 154.

Ensor, James. "De dokken van Oostende", *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4^e jaargang, nr. 10, (okt 1925): 154.

G. "Leie wandeling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 17de jaargang, nr. 10, (oct 1938): 142.

Hostyn, Norbert. "Schilders van de zee", *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 22ste jaargang, (1984).

Moens, Julien. "De eerste activiteiten", *Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon v.z.w 1910-1985*, (1985): 15

Notteboom, Bruno. "De verborgen ideologie van Jean Massart. Vertogen over landschap en (anti)stedelijkheid in België in het begin van de 20ste eeuw", *Tijdschrift voor stadsgeschiedenis*, (2006): 51-68.

Nuyens, P.J.A. "Van Jacob Smits tot Albert Van Dijck kunstschilders en grafici van de Kempen", *Vlaanderen*, 28^e jaargang, nr. 169 (1979).

Ronse, Alfred. "Bescherming van Wind- en Watermolens", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 15^e jaargang, nr. 6, (feb 1936): 28-33.

S.n., "Aangesloten kringen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 6/7, (nov/dec 1922).

S.n., "Aangesloten kringen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14^e jaargang, nr. 3, (maart 1935).

S.n., "Aangesloten verenigingen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 16de jaargang, nr. 10, (1937): 144.

S.n., "Aangesloten kringen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 1.

S.n., "Aangesloten kringen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 19de jaargang, nr. 1 (jan 1940): 1.

S.n., "Aankondiging overlijden", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 16de jaargang, nr 11, (nov 1937).

S.n., "Assemblée général", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, (1921): 225.

S.n., "Briefwisselende leden", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3e jaargang, nr. 1, (jan 1924): 2.

S.n., "Calmpthout", *Bulletin des Commission royales d'art et d'archéologie*, 52e jaargang, (1913): 151.

S.n., "Commission Royale des Monuments. Résumé des procès-verbaux. Séances des 6, 13, 20 et 27 novembre; des 4, 11, 18 et 31 décembre 1897. Travaux de restauration," *Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie*, 36e jaargang, (1897): 165.

S.n., "Commission Royale des Monuments. Résumé des procès-verbaux. Séances des 6, 13, 20 et 27 novembre; des 4, 11, 18 et 31 décembre 1897. Travaux de restauration," *Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie*, 36e jaargang, (1897): 165-166.

S.n., "D'Anvers", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 34ste jaargang, (1895): 6.

S.n., "D'Anvers", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 37ste jaargang, (1898): 236.

S.n., "De actie voor molenbescherming", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 13e jaargang, nr. 7, (juli 1934): 97-98.

S.n., "Dijk tussen Duinbergen en Knocke", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1e jaargang, nr. 6/7 (nov/dec 1922): 14-15.

S.n., "Duinbergen en Knocke", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 9de jaargang, Nr. 8, (aug 1920): 122.

S.n., "Duinen Vlaamse kust", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 5, (oct 1922): 6-7.

S.n., "Emile Claus", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3e jaargang, nr. 7, (juli 1924): 124.

S.n., "Ensor en de duinen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 9de jaargang, nr. 10, (1930): 157.

S.n., "Forêt des Soignes", *Bulletin de la Société Centrale Forestière*, 1e jaargang, (1893-1894): 199-218.

S.n., "Gazette de la ville. Les ruines de SS. Pierre et Paul," *Le Carillon*, 2e jaargang, nr. 165 (1897): 2.

S.n., "Genck", *L'Art Moderne*, 10e jaargang, nr. 34, (di 24 aug 1890): 265-266.

S.n., "Genck", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 52ste jaargang, (1913): 387-388.

S.n., "Jaarverslagen 1911-1913. Ledenlijsten", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911-1913).

S.n., "Jaarverslagen 1911. Ledenlijsten", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911).

S.n., "Jaarverslag 1911", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911): 10-12.

S.n., "Jaarverslag 1912", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 16-17.

S.n., "Jaarverslag 1921. Bestuursleden voor 1922", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1921): 2.

S.n., "Jaarverslag 1921", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1921): 2.

S.n., "Jaarverslag 1940-1941", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1940-1941).

S.n., "Jubeltentoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 10^e jaargang, nr. 3, (maart 1931): 47-48

S.n., "Kempische dansen te Antwerpen", *Nieuwsblad van Geel*, (25/2/1922): 7.

S.n., "Kwart eeuw strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (nov 1935): 148.

S.n., "La Forêt des Soignes", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 55e jaargang, (1916): 41-42.

S.n., "La tour Saint-Pierre," *Le Carillon*, 8ste jaargang, nr. 32 (10 maart 1903): 2.

S.n., "L'église de mariakerke", *L'Art Moderne*, 14de jaargang, nr. 33, (19 aug 1894): 263-264.

S.n., "Les dunes de la Panne", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 52e jaargang, (1913): 80-81.

S.n., "Liège", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 43ste jaargang, (1904): 9; 172.

S.n., "Maandelijksch bulletijn der vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon", "Maandschrift der Vereeniging voor Natuur- en Stedenschoon", (1911-1943).

S.n., "Mariakerke", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3e jaargang, nr. 4, (april 1924): 62.

S.n., "Mededeelingen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, derde jaargang, nr. 6 (juni 1924): 78-79.

S.n., "Membres Flandre", *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 52e jaargang, (1913): 538; 543.

S.n., "Membres effectifs et correspondants", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 63ste jaargang, (jan-juni 1924): 17.

S.n., "Membres effectifs et correspondants", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 72ste jaargang (juli-dec 1933): 125.

S.n., "Membres Effectifs", *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie*, 52e jaargang, (1913): 5.

S.n., "Molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 10.

S.n., "Molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 6 (juni 1939): 95.

S.n., "Molententoonstelling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 8-9 (aug-sept 1939): 119.

S.n., "Natuur- en Stedenschoon", *Het Handelsblad*, (za 4 feb 1922): 2.

S.n., "Natuur en Stedenschoon", *De Nieuwe Gazet*, (za 4 feb 1922): 1.

S.n., "Natuur en Stedenschoon", *De Nieuwe Gazet*, (ma 6 feb 1922): 4.

S.n., "Natuur en Stedenschoon", *De Gazet van Antwerpen*, (za 4 feb 1922): 3-4.

S.n., "Onze Kempen; tentoonstelling en voordrachten", *Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, (1922): 3-4.

S.n., "Onze Kempen; tentoonstelling en voordrachten", *Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, (1922): 20.

S.n., "Onze parken", *De Nieuwe Gazet*, (ma 2 juni 1924): 3.

S.n., "Onze parken", *Het Handelsblad*, (za 31 mei 1924): 3.

S.n., "Oostduinkerke-Coxyde", *Bulletin des commission royales d'art et d'archéologie*, 61ste jaargang, (juli-december 1922): 378-379.

S.n., "Over onze uitstap naar de Calmpthoutse Heide", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 2e jaargang, nr. 9, (sep 1923): 142-43.

S.n., "Overlijden Jules baetes", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 16de jaargang, nr. 11, (nov 1937): 20.

S.n., "Parknummer", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 3^e jaargang, nr. 6, (juni 1924): 106-107.

S.n., "Parktentoonstelling", *De Gazet van Antwerpen*, (ma 2 juni 1924): 2.

S.n., "protestbetoging aan de zee kust", *Maandlijksch Bulletin der Vereeniging tot Behoud van Natuur- en Stedenschoon*, 4^e jaargang, nr. 9, (sept 1925): 151.

S.n., "raadsleden", *Koninklijke Vereniging voor Natuur-en Stedenschoon*, (1911): 3.

S.n., "raadsleden", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1912): 3.

S.n., "Schelde-tentoonstelling", *De Nieuwe Gazet*, (ma 21 sept 1925): 2;7.

S.n., "Schelde-tentoonstelling", *De Gazet van Antwerpen*, (ma 21 sept 1925): 4.

S.n., "Sites", *Bulletin des commission royale d'art et d'archéologie*, 53ste jaargang, (1914): 8.

S.n., "Station d'artistes", *L'Art Moderne*, 11e jaargang, nr. 39, (zo 27 sept 1891): 309-310.

S.n., "Stichting Gentse afdeling", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 2e jaargang, nr. 3, (maart 1923): 42-43

S.n., "tentoonstelling onze parken", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, derde jaargang, nr. 6, (juni 1924): 81-85.

S.n., "Tombola kerstfeest", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 18de jaargang, nr. 1 (jan 1939): 15.

S.n., "Uitstap Kalmthoutse Heide", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 2^e jaargang, nr 8, (aug 1923): 127.

S.n., "Uitstap Zoniënwoud", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 1, (1922): 11.

S.n., "Uitstap Zonënwoud", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 4de jaargang, nr. 9, (sept 1925): 150.

S.n., "Vergaderverslag onze duinen", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 1^e jaargang, nr. 6/7, (nov/dec 1922): 8-14.

S.n., "Wandeling door de Calmpthoutse Heide", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14^e jaargang, (7 juli 1935): 105-106.

S.n., "Zoniënbosch", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 7de jaargang, nr. 6 (juni 1928) 86.

S.n., "Zoniënbosch", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 7de jaargang, nr. 7 (juli 1928): 169.

S.n., "75 jaar strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (1935): 145-50.

S.n., "75 jaar strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (1935): 164-172.

S.n., "75 jaar strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (1935): 178-180.

S.n., "75 jaar strijd", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 14de jaargang, nr. 11, (1935): 50-181.

V., "Notre Campanile St-Pierre," *Le Carillon*, 17^e jaargang, nr. 46 (dinsdag 23 april 1912): 2.

Yves Dingens, "Delacenserie in Oostende," *De Plate*, 38^e jaargang, nr. 3 (2010): 81.

Doctoraatstudies.

Caspers, Thijs. *Misbegrepen: De Geschiedenis Van De Natuurbescherming In Vlaanderen Van 1910-1940: Een Tijdperk Vol Onbegrip En Onvermogen*. Diss. Aanvullende studies milieuwetenschappen en -technologieën.

Eline Sciot. *"J'ai soif d'un grand ciel." Het bewogen artistieke parcours van Louise Héger (1839-1933)*". lic. diss., Katholieke Universiteit Leuven, 2010.

Notteboom, Bruno, en Bart Verschaffel. *"Ouvrons Les Yeux!": Stedenbouw En Beeldvorming Van Het Landschap In België 1890-1940*. Diss. Doct. Ingenieurswetenschappen. Stedenbouw en ruimtelijke planning.

Todts, Herwig. 2013. *"James Ensor, Occasioneel Modernist: Een Onderzoek Naar James Ensors Artistieke En Maatschappelijke Opvattingen En De Interpretatie Van Zijn Kunst"*. Gent: Universiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte.

Van Damme, Sylvie, Geert Baert, en Pieter Uyttenhove. *Landschapsontwerp In Vlaanderen: Landschap Als Narratief En Integrerend Medium In De Ruimtelijke Ontwerppraktijk*. Diss. Doct. Stedenbouw en ruimtelijke planning.

Verwimp, Emilie, Bruno Notteboom, en Pieter Uyttenhove. *De Evolutie Van Het Zoniënwood Als Natuur En Cultuurproduct*. Scriptie ingediend tot het behalen van de academische graad van gediplomeerde in de aanvullende studies GAS - Ruimtelijke planning.

Internetbronnen.

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Villa Zonneschijn [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/38055> (geraadpleegd op 8 mei 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Zeedijk-Het Zoute [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/108518> (geraadpleegd op 16 mei 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Windmolen De Kalfmolen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/58620> (geraadpleegd op 7 juni 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Knokke-Bad [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/121649> (geraadpleegd op 7 juni 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Wolvenweg [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/300098> (geraadpleegd op 8 juni 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Kasteeldomein de Robiano [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/42772> (geraadpleegd op 8 juni 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Windmolen De Kalfmolen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/58620> (geraadpleegd op 18 juli 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Collegiale kerk Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/22732> (geraadpleegd op 29 juli 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: De Peperbusse [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/56585> (geraadpleegd op 29 juli 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Villa Les Sapins [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/304701> (geraadpleegd op 2 juli 2018).

Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Stan Leurs [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/7426> (geraadpleegd op 2 juli 2018).

BIM. "Infofiche Groene ruimte Brussel", geraadpleegd op 20 juni 2018, http://document.environnement.brussels/opac_css/elecfile/IF_EV_RESERVAAT_ROOD_KLOOSTER_DEF_NL.PDF.

Devent, Georges. "Kunstschilders te Heist en te Knokke", geraadpleegd op 20 maart 2018, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/heemkundige-kringen/zoeken-in-publicaties/1641-kunstschilders-te-heist-en-te-knokke-1975-03>.

De Winter, Emiel, Marcel Nyns en Oscar Plisnier. "Kalmthoutse Heide", besluiten secretaris-generaal, (18/10/1941), geraadpleegd op 17 juni 2018, <https://id.erfgoed.net/besluiten/42>.

Hiernaux, Jules, Koning Leopold III. "De Panne/Adinkerke", Koninklijke Besluiten, (01/03/1935), geraadpleegd op 17 juni 2018, <https://id.erfgoed.net/besluiten/8>.

S.n., "Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon", geraadpleegd op 10 oktober 2017, <http://www.kvns.be/>.

S.n., "Ernalsteen Jozef", geraadpleegd op 2 juli 2018, <http://www.archiefbankkempen.be/index.php/ernalsteen-jozef;isaar>.

S.n., "RKD-artists," geraadpleegd op 17 mei 2018. <https://rkd.nl/explore/artists/3929>; <https://rkd.nl/explore/artists/3931>.

S.n., "Schoonselhof Jos Junes", geraadpleegd op 3 juli 2018, <https://www.schoonselhof.be/schoonselhofgj/junes%20jos.html>.

Theerens, Fons. "Geschiedenis Knokke-Heist", geraadpleegd op 16 mei, <http://www.zwinstreek.eu/geschiedenis/knokke-heist/27-geschiedenis-knokke-heist?layout=>.

Archiefbronnen.

Archief Jules Baetes, invt/cat.nr BE-ANNO2/12, Antwerpen: Hendrick Conscience bibliotheek.

Archief Jaak van Wijck, au:: 21363, identificatiecode W924, Antwerpen: Letterenhuis.

Briefwisseling tussen Emile Claus en Ary J.J Delen, 1/11/1919, invt/cat.nr C2753/B, Antwerpen: Letterenhuis.

Briefwisseling tussen Jozef Posenaeer en Armand Maclot, 1933-1934, invt/cat.nr 50335/7, Antwerpen: Letterenhuis.

Inventaire Commission Royale des Monuments et des Sites, province Limbourg, invt./cat.nr 146/18, Des houx à Langerloo, Brussel: Archief Onroerend Erfgoed.

Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Correspondentie Landschapszorg, natuurbehoud, 1968-1971, Antwerpen: Architectuurarchief.

Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, correspondentie Landschappen, bomen en parken, Antwerpen: Architectuurarchief.

Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Werkgroepen en projecten, Kalmthoutse Heide, doos 1-11, Antwerpen: Architectuurarchief.

Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Negatieven, doos 3, foto's Van Riel, Antwerpen: Architectuurarchief.

Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Raad van Bestuur, doos 11 en 12, Antwerpen: Architectuurarchief.

Iconografische bronnen.

Voorpagina: Richard Baseleer, *Kunstschilder op de Heide in de Kempen*, 1910, olieverf op doek, 45 x 30 cm, privécollectie (bron: tentoonstelling Molse kunstenaars door Peter Thoben)

Fig 1. Karel Resslerer, *Logo KVNS* (bron: Huibert Eyck)

Fig 2. Jaak van Wijck, *Insigne KVNS* (bron: Huibert Eyck)

Fig 3. Jaak van Wijck, *Logo KVNS jaar 1939-1940* (bron: Huibert Eyck)

Fig 4. Jaak van Wijck, *Onze Kempen/tentoonstelling*, (04/02/1922-05/03/1922), 65 x 50 cm, affiche, archief Letterenhuis Antwerpen, inv./cat.nr V37375 (bron: Letterenhuis Antwerpen)

Fig 4. Jaak van Wijck, *Wind- en watermolens/tentoonstelling*, (24/06/1939-09/07/1939), 98 x 62 cm, affiche, archief van Volkskundemuseum, invt./cat.nr 225261/217,218 (bron: Letterenhuis Antwerpen)

Fig 4. Jaak van Wijck, *Onze parken/tentoonstelling*, (31/05/1924-16/06/1924), 52 X 68 cm, lithografie, archief van Museum Vleeshuis, invt./cat.nr 225272/1604 (bron: Letterenhuis Antwerpen)

Fig 4. Jaak van Wijck, *Kalmthoutsche Heide/tentoonstelling*, (03/07/1943-14/07/1943), 50 x 38 cm, prent, archief Letterenhuis Antwerpen, invt./cat.nr 184727 (bron: Letterenhuis Antwerpen)

Fig 5. Aloïs de Laet, *Omgeving Genk*, S.d, olieverf op paneel, 26 x 34 cm, Emile van Dorenmuseum Genk (bron: tentoonstellingscatalogus Aloïs de Laet, schilder van zon en wolken door Alex Elaut en Karel Resslerer)

Fig 6. Frans Claessens, *Kalmthoutse Heide*, 1932, pentekening op papier, Koninklijke vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (bron: Calmpthoutsche Heide: een Nationaal natuurpark door Amand de Lattin)

Fig 7. Mil Maeyens, *Landschap met koeien*, 1917, olieverf op doek, 85 x 85,5 cm, Ministerie van Cultuur Brussel (bron: BalatKikirpa)

Fig 8. S.n., *Schilders in Kalmthout*, Postkaart, archief Heemkundige Kring Kalmthout (bron: Heemkundige Kring Kalmthout)

Fig 9. Jacques Rosseels, *Heidelandschap*, S.d, olieverf op doek, 35 x 60 cm, privécollectie (bron: De Kalmthoutse of Grijsse school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 10. Theodoor Verstraete, *Heidelandschap*, S.d, olieverf op doek, 54,7 x 82,1 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (bron: KMSKA)

Fig 11. Jacques Rosseels, *Maneschijn*, S.d, olieverf op doek, 192 x 116 cm, KMSKA (bron: Lukasweb)

Fig 12. Franz De Vadder, *De Cambus Kalmthout*, circa. 1907-1914, olieverf op doek, 29,50 x 70 cm, privécollectie Kalmthout, (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 13. Henri Rul, *De Cambus Kalmthout*, circa. 1907-1914, olieverf marouflage van doek op paneel, 32 x 51 cm, privécollectie Kalmthout, (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 14. Henri Rul, *Duinen*, S.d, olieverf op doek, 78 x 98 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 15. François Lamorinière, *Moer te Putte*, 1882, olieverf op paneel, 73 x 123,5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 16. Leon Delderenne, *Duinen te Kalmthout*, 1908, olieverf op paneel, 34,50 x 50 cm, privécollectie Ekeren, (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 17. Frans van Tongerloo, *Heide*, 1920, olieverf op doek, privécollectie

Fig 18. Jakob Smits, *Kempens landschap*, S.d, olieverf op doek, 93 x 97,5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 19. S.n., *Schilders in de duinen van Kalmthout*, 1901, Postkaart, archief Heemkundige Kring Kalmthout (bron: Heemkundige Kring Kalmthout)

Fig 20. Franz De Vadder, *Duinen te Kalmthout*, circa. 1913-1932, olieverf op doek, 35 x 50 cm, privécollectie Kalmthout, (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 21. François Lamorinière, *Wintergezicht te Calmpthout*, 1879, olieverf op paneel, 17,50 x 28 cm, privécollectie Kalmthout, (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 22. Joseph Coosemans, *Trein in een landschap*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: Genk door schildersogen vdoor Kristof Reulens)

Fig 23. Euphrosine Beernaert, *Sluis*, S.d, olieverf op doek, 119 x 69 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 24. Emile van Doren, *Kozenhuisje in de sneeuw*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: Genk door schildersogen door Kristof Reulens)

Fig 25. Euphrosine Beernaert, *Moeras*, S.d, olieverf op doek, 135 x 84 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 26. Joseph Coosemans, *Zandgroeve te Gelieren*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: Joseph Coosemans, schilder van de School van Tervuren door Herman De Vilder en Maurits Wynants)

Fig 27. Joseph Coosemans, *Moeras van Genk*, 1891, olieverf op doek, Emile van Dorenmuseum (bron: Genk door schildersogen door Kristof Reulens)

Fig 28. Evariste Carpentier, *La Campine au mois d'août*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: artnet)

Fig 29. René de Groux, *Emile van Doren schilderend en plein-air*, 1908, olieverf op doek, 38,5 x 46,5 cm, Emile van Dorenmuseum Genk (bron: Emile van Dorenmuseum)

Fig 30. Armand Maclot, *Genck Villégiature*, 1911, potlood op papier, Emile van Dorenmuseum Genk (bron: Emile van Dorenmuseum)

Fig 31. Armand Maclot, *Vijvers van Stalen*, s.d, olieverf op doek, Emile van Dorenmuseum (bron: Emile van Dorenmuseum)

Fig 32. Emile van Doren, *De gevelde boom*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: Emile van Dorenmuseum)

Fig 33. Jan Habex, *Voorstudie*, 1925, olieverf op doek, Emile van Dorenmuseum (bron: Emile van Dorenmuseum)

Fig 34. Jan Habex, *ter nagedachtenis van de gesneuvelde Genkenaars*, 1925, olieverf op doek, vergaderzaal van de afdeling Sociale Zaken van de stad Genk (bron: Stad Genk)

Fig 35. Joseph Coosemans, *Avond in de Limburgse Kempen*, S.d, olieverf op doek, 201 cm x 120,4 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 36. Frans van Tongerloo, *Kalmthoutse Heide*, 1920, olieverf op doek, 50 x 60 cm, privécollectie (bron: Catawiki)

Fig 37. Jacques Rosseels, *Koehoedster*, s.d, olieverf op doek, 35,5 x 61 cm, privécollectie Knokke (bron: De Kalmthoutse of Grijsze school door Marina van Aert en Jean Bastiaensens)

Fig 38. Frans van Leemputten, *Brooduitdeling in het dorp*, 1892, olieverf op doek, 60 x 80,5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 39. Glasnegatieven van de tentoonstelling *Onze Kempen*, 1922, doos Folklore, Antwerpen: Architectuurarchief

Fig 40. Theodoor Verstraete, *Na de begrafenis*, ca. 1894, olieverf op doek, 139 x 182 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel (bron: KMSKB)

Fig 41. Jaak van Wijck, *Maartsche buien Calmpthout*, S.d, olieverf op doek, 80 x 90 cm, privécollectie (bron: Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken door Huibert Eyk)

Fig 42. Jaak van Wijck, *De Putsche Moer*, S.d, olieverf op doek, 49 x 69, privécollectie (bron: Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken door Huibert Eyk)

Fig 43. Jozef Posenaeer, *De Kempen*, 1898, olieverf op doek, 40 x 30, privécollectie Alex Elaut (bron: Alex Elaut)

Fig 44. Emile Claus, *Villa Zonneschijn of Het huis van de kunstenaar in Astene*, 20ste eeuw, olieverf op doek, MSK Gent (bron: Lukasweb)

Fig 45. Emile Claus, *Koeien bij het oversteken van de Leie*, 1899, olieverf op doek, 200 x 305 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (bron: KMSKB)

Fig 46. Louis Artan de Saint-Martin, *Kunstschilder op het strand*, S.d, olieverf op doek, (bron: Het landschap in de Belgische kunst 1830-1914 door Robert Hoozee)

Fig 47. James Ensor, *De grijze zee*, 1880, olieverf op doek, 58 x 72 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 48. James Ensor, *Daken in Oostende*, 1884, olieverf op doek, 149 x 206 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 49. Louis Artan de Saint-Martin, *De kerktoren van Blankenberghe*, ca. 1870, olieverf op doek op hout, 17,6 x 36 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel (bron: KMSKB)

Fig 50. Jan Verhas, *Meisje onder haar parasol in Blankenberge*, 1885, olieverf op doek, 87 x 53 cm, privécollectie Schaarbeek (bron: Balatkikirpa)

Fig 51. Jan Verhas, *Strand van Heist*, 1888, olieverf op doek, 25 x 35 cm, privécollectie (bron: Wikimedia)

Fig 52. Jan Verhas, *Meisje leunend bij badkar. Heyst*, 1889, olieverf op doek, 63 x 51 cm, privécollectie Dendermonde (bron: Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940 door Danny Lannoy, Frieda Devinck en Thérèse Thomas)

Fig 53. Jan Verhas, *Ezelrit op het strand Heist-aan-zee*, 1884, olieverf op doek, 254,5 x 395,5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 54. Richard Baseleer, *Dijkbouw aan het strand in Knokke*, 1909, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 55. Alfred Verwee, *Knocke, S.d.*, olieverf op doek, 31 x 41 cm, privécollectie (bron: Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940 door Danny Lannoy, Frieda Devinck en Thérèse Thomas)

Fig 56. Willy Schlobach, *De Zeeweg*, 1883, olieverf op doek, 68 x 115 cm, gemeentelijk patrimonium, Knokke-Heist (bron: Van het atelier naar de kust. Knocke & Heyst 1880-1940 door Danny Lannoy, Frieda Devinck en Thérèse Thomas)

Fig 57. Théo van Rysselberghe, *Royal Palace Hotel Oostende*, 1899, affiche, Archief van de stad Brussel (bron: *Théo Van Rysselberghe* door Barbara Costermans, Hilde Pauwels en Ann Jooris)

Fig 58. Henri Cassiers, *Tekeningen Knokke, Oostende en Blankenberge*, pen op papier, *De Dunkerque à Dombourg: Guide Descriptif Illustré De La Côte De Flandre Et Des Plages De La Mer Du Nord* (bron: *Guide Descriptif Illustré* door Jean d'Ardennen en Henri Cassiers)

Fig 59. Henri Cassiers, *Ostende-Douvres*, 1886, Aperçu des aff. Nr. 1, 8, 9. (bron: Henri Cassiers 1858-1944 door Nieuwdorp, N., Anne Adriaens-Pannier, en Tony Oost)

Fig 59. Henri Cassiers, *Coq sur Mer*, 1897, Aperçu des aff. Nr. 4. (bron: Henri Cassiers 1858-1944 door Nieuwdorp, N., Anne Adriaens-Pannier, en Tony Oost)

Fig 59. Henri Cassiers, *Blankenberge*, 1895, Aperçu des aff. Nr. 3. (bron: Henri Cassiers 1858-1944 door Nieuwdorp, N., Anne Adriaens-Pannier, en Tony Oost)

Fig 60. Albert Crahay, *Jonge vrouw met parasol, S.d.*, olieverf op doek, privécollectie (bron: *Kunstenaren aan de Westkust, van Nieuwpoort over Koksijde tot aan de Panne* door Rik Sauwen)

Fig 61. Théodore T'Scharner, *Rustend, S.d.*, olieverf op doek, privécollectie (bron: *Kunstenaren aan de Westkust, van Nieuwpoort over Koksijde tot aan de Panne* door Rik Sauwen)

Fig 62. Louise Héger, *Koksijde, S.d.*, olieverf op doek, 130 x 44 cm, Musée des Beaux-arts Tournai (bron: *Kunstenaren aan de Westkust, van Nieuwpoort over Koksijde tot aan de Panne* door Rik Sauwen)

Fig 63. Emmanuel Viérin, *Schuiten op het strand*, 1893-1900, olieverf op doek, 55 x 92 cm, privécollectie (Kunstenaren aan de Westkust, van Nieuwpoort over Koksijde tot aan de Panne door Rik Sauwen)

Fig 64. James Ensor, *Badkoets op het strand*, 1876, olieverf op karton, 17,5 x 22,5 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 65. James Ensor, *De golfbreker*, 1878, olieverf op doek, 35 x 41 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: KMSKA)

Fig 66. James Ensor, *Grootgezicht op Mariakerke*, 1888, ets op zink, 21 x 25,9 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (bron: KMSKB)

Fig 67. Jacques Rosseels, *Mariakerke*, S.d, olieverf op doek, 53,5 x 91 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 68. Théo van Rysselberghe, *Kalfsmolen*, 1894, olieverf op doek, 80 x 70 cm, privécollectie Thomas Braun Brussel (bron: Rétrospective Théo Van Rysselberghe door Paul Eeckhout en Théo van Rysselberghe)

Fig 69. Jan Verhas, *Zittend aan de duinenrand*, S.d, olieverf op doek, 50 x 62 cm, privécollectie (bron: Wikimedia)

Fig 70. Lucien Frank, *Schilder aan het werk in de Panne*, S.d, olieverf op paneel, 23,5 x 15,5 cm, Museum Lucien Frank (bron: Museum Lucien Frank)

Fig 71. Jaak van Wijck, *Molen te Beveren*, S.d, olieverf op paneel, 25 x 35 cm, privécollectie (bron: Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken door Huibert Eyk)

Fig 72. Jaak van Wijck, *Molen in het onweer-Bazel*, S.d, olieverf op paneel, 19 x 25 cm, privécollectie (bron: Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken door Huibert Eyk)

Fig 73. Jacob Smits, *Het gouden ochtendgloren*, 1924, olieverf op doek, 130 x 140 cm, Jakob Smitsmuseum (bron: Emile van Doren in openlucht door Joost de Geest)

Fig 74. Jaak van Wijck, *Molen te Lilloo*, S.d, krijttekening, 10 x 15 cm, Koninklijke bibliotheek Brussel (bron: Jaak van Wijck (1870-1946). Een monografie over zijn leven en schilderwerken door Huibert Eyk)

Fig 75. Emile van Doren, *Windmolen*, S.d, olieverf op doek, Emile van Dorenmuseum (bron: Genk door schildersogen door Kristof Reulens)

Fig 76. Jacques Rosseels, *De duinen van het Zoute in Knokke-Heist*, S.d, olieverf op doek, 191,5 x 115,2 cm, Musceum Schone Kunsten Gent (bron: Lukasweb)

Fig 77. Louis Artan de Saint-Martin, *De golfbreker*, ca. 1869, olieverf op doek, 108 x 200 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel (bron: KMSKB)

Fig 78. Richard Baseleer, *Garnaalvissers op de beneden-Schelde*, 1904, olieverf op doek, 198 x 169 cm, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (bron: Lukasweb)

Fig 79. Hippolyte Boulenger, *De haagbeukenkathedraal te Tervuren*, 1871-1872, olieverf op doek, 130,5 x 93 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Brussel (bron: Schilders van het Zoniënwoud door Emmanuel en Guy van de Putte)

Fig 80. Jean-Baptiste DeGreef, *Roodklooster te Ouderghem*, S.d, olieverf op doek, 80 x 119 cm, privécollectie (bron: De School van Tervuren in de bedding van de tijd door Herman de Vilder)

Fig 81. Armand Maclot, 1902, *Het Kasteel en vijvers van Robiano te Tervuren*, olieverf op paneel, 21,5 x 29 cm, vzw De Vrienden van de School van Tervuren, (bron: De School van Tervuren door Nele Wynants en Herman de Vilder)

Fig 82. Louise Héger, *Vijver met Robianokasteel en Voerweg*, S.d, olieverf op doek, privécollectie (bron: De School van Tervuren door Nele Wynants en Herman de Vilder)

Fig 83. Lucien Frank, *Wolvenweg*, 1891, olieverf op doek, 60 x 84 cm, privécollectie Tervuren (bron: De School van Tervuren in de bedding van de tijd door Herman de Vilder)

Fig 84. Omslag van prentbriefkaart uitgegeven door de Ligue des Amis de la Forêt des Soignes, reeks nr. 1, 1910-1912, archief Louis Schreyers (bron: schilders van het Zoniënwoud door Emmanuel en Guy van de Putte)

Fig 85. René Stevens, *Eerste bladeren (Drieborrendal Zoniënwoud)*, circa 1919, olieverf op doek, 80 x 100 cm, Museum van Elsene (bron: schilders van het Zoniënwoud door Emmanuel en Guy van de Putte)

Fig 86. Jean-Baptiste Degreef, *Dreef in het Zoniënwoud*. Lente, 1885, olieverf op doek, 43 x 60 cm, Gallerij Kris en Hans van de Ven, Herent/Brussel (bron: De School van Tervuren in de bedding van de tijd door Herman de Vilder)

Fig 87. Isidore Verheyden, *Robianovijver met gezicht op de pastorie te Tervuren*, S.d, olieverf op doek, 53,5 x 33 cm, vzw De Vrienden van de School van Tervuren (bron: De School van Tervuren in de bedding van de tijd door Herman de Vilder)

Fig 88. Hippolyte Boulenger, *De haagbeukenkathedraal te Tervuren*, 1871-1872, olieverf op doek, 130,5 x 93 cm, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (bron: KMSKB)

Fig 89. Jean-Baptiste Degreef, *De landschapsschilderes*, 1892, olieverf op doek, 69 x 85 cm, privécollectie (bron: schilders van het Zoniënwoud door Emmanuel en Guy van de Putte)

Bijlage 1.

(Wet tot het behoud van landschappen 1911, Ejustice, http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1911081230&table_name=wet)

Wet tot het behoud van landschappen

Artikel 1. Elke ontginner van mijnen, graverijen of groeven, elke concessionaris van openbare werken is, in de mate van het mogelijke, gehouden aan den grond zijn uiterlijk terug te geven door de uithollingen, weggravingen of aanaardingen, die moeten blijven, te beboschen of van gewas te voorzien. De beplantingen moeten geschieden naarmate van de gedeeltelijke voltooiing der werken.

Artikel. 2. Onderwerpt hij zich niet aan het vorig artikel, dan kan hij daartoe in rechten gedwongen worden. De eisch wordt, op vordering van den procureur des Konings, gebracht vóór de rechtbank van eersten aanleg binnen welker gebied de verwoeste plaats is gelegen; hij kan insgelijks worden ingesteld door elken Belgischen burger. Bij gebrek van uitvoering binnen den tijd, door de rechtbank te bepalen, worden de werken ambtshalve verricht op kosten van den ontginner of van den concessionaris, door de zorgen van het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken.

Artikel. 3. Deze wet is van toepassing op den Staat, op de provinciën en op de gemeenten, alsmede op de private ondernemingen.

Bijlage 2.

(Wet op de bescherming van monumenten en landschappen, 7 augustus 1931, Ejustice, Wet van 7 augustus 1931 op de bescherming van monumenten en landschappen)

Wet van 7 augustus 1931 op de bescherming van monumenten en landschappen (BS 5 september 1931)

Albert, Koning der Belgen,

Aan allen, tegenwoordigen en toekomstigen, Heil.

De Kamers hebben aangenomen en Wij bekrachtigen hetgeen volgt:

Hoofdstuk I. Onroerende goederen.

Eerste afdeling. Monumenten en gebouwen.

Art. 1. Op voorstel, hetzij van de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen, hetzij van het - college van burgemeester en schepenen van de gemeente waar zij gelegen zijn, worden de monumenten en gebouwen waarvan het behoud, in historisch, artistiek of wetenschappelijk opzicht van nationaal belang is, in hun geheel of gedeeltelijk gerangschikt bij koninklijk besluit en onder bescherming van den Staat gesteld. Nadat een voorstel tot rangschikking bij de Regeering aanhangig werd gemaakt, beslist zij of daaraan gevolg dient gegeven; in dit geval wordt dit voorstel beteekend aan de eigenaars, aan de titularissen van ingeschreven zakelijke rechten of van rechten voortspuitende uit overgeschreven akten en aan de schuldeischers die een bevelakte hebben laten overschrijven, alsmeden aan het college van burgemeester en schepenen der gemeente waar zich het te rangschikken onroerend goed bevindt. Het wordt vervolgens aan het advies der bestendige deputatie onderworpen, bij dewelke al de betrokkenen hun aanmerkingen mogen indienen binnen den termijn van twee maanden, te rekenen vanaf de beteekeningen. Het voorstel tot rangschikking wordt vervolgens, door de Regeering, aan de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen, voor met reden omkleed advies overgemaakt; voor het onderzoek van het voorstel, zal die commissie aangevuld worden met een afgevaardigde van den Minister van Financiën, als raadgevend lid. Het koninklijk besluit waarbij tot rangschikking wordt besloten, mag eerst getroffen worden drie maanden na de beteekening van het voorstel tot rangschikking aan de eigenaars en aan de andere hierboven vermelde betrokkenen. Het besluit wordt hun beteekend en wordt overgeschreven op het kantoor van den hypotheekbewaarder. De hierboven voorziene beteekeningen geschieden langs administratieven weg. De Koninklijke besluiten worden genomen na beraadslaging in de Ministerraad.

Art. 2. Wanneer werken van onderhoud, versteviging of herstel noodig worden om de historische, artistieke of wetenschappelijke waarde van een gerangschikt monument of gebouw te bewaren, verleenen de Staat, de 120 betrokken provincie en de betrokken

gemeente hun bijdrage in de kosten dezer werken, in de bij koninklijk besluit vast te stellen voorwaarden en verhoudingen. De bijdrage van den Staat mag niet lager zijn dan die van de gemeente, behoudens toestemming van deze laatste. Indien deze betrokkenen, ondanks de hun overeenkomstig de vorenstaande paragraaf gedane aanbiedingen tot tegemoetkoming, weigeren de werken te laten uitvoeren welke noodig zijn om het verval of de beschadiging van het onroerend goed te voorkomen, mag de Regeering ze van ambtswege laten uitvoeren en gerechtelijk de terugbetaling der uitgave bekomen, in de mate waarin de belanghebbenden er het voordeel van genoten, zonder dat laatstgenoemden zich kunnen beroepen op de vorenstaande paragraaf. Wanneer het monument of gebouw aan een particulier toebehoort, mag deze, in plaats van de noodige werken uit te voeren, eischen dat de Staat zijn onroerend goed onteigene.

Art. 3. De eigenaar van een gerangschikt monument of gebouw mag er geen verandering van blijvende aard aan brengen, waardoor het uitzicht wordt gewijzigd zonder daarvoor de toelating te hebben ontvangen bij koninklijk besluit, getroffen nadat de Koninklijke commissie voor monumenten en landschappen alsmede het college van burgemeester en schepenen advies hebben uitgebracht. De koninklijk commissie voor monumenten en landschappen en het college van burgemeester en schepenen worden geacht een gunstig advies uit te brengen, indien zij niet binnen een maand definitief uitspraak doen.

Art. 4. Wanneer er voor een gerangschikt monument of gebouw zou gevaar bestaan voor verval of zware beschadiging, zoo het in het bezit blijft van zijn eigenaar, mag de Koning, op aanvraag of na advies van de koninklijk commissie voor monumenten en landschappen, machtiging verleenen tot onteigening ten algemeenen nutte, hetzij door den Staat, hetzij door de gemeente. Wanneer er, zonder de bij artikel 3 voorziene toelating, werken aangevangen worden, waardoor het behoud van een gerangschikt gebouw of monument in gevaar wordt gebracht of het uitzicht ervan gewijzigd, mag de burgemeester of de gouverneur de werken door tussenkomst van de gewapende macht laten stilleggen.

Art. 5. Tenzij door de betrokken partijen anders werd overeengekomen, geldt elke onteigening, gedaan krachtend de artikelen 2 en 4, voor het geheele monument of gebouw, al werd dit slechts voor een deel gerangschikt, en bovendien het terrein dat erbij behoort.

Afdeling II. De landschappen.

Art. 6. De landschappen waarvan het behoud in historisch, esthetisch of wetenschappelijk opzicht van nationaal belang is, kunnen gerangschikt worden onder de voorwaarden en in de vormen vastgesteld bij het eerste artikel; de koninklijk commissie voor monumenten en landschappen zal, voor het onderzoek van die voorstellen, aangevuld worden door een afgevaardigde van het Ministerie van Financiën, alsook door een afgevaardigde van elk der bij de zaak betrokken ministeries, als raadgevende leden. Elk koninklijk besluit tot rangschikking van een landschap bevat als bijlage een plan dat er de grenzen nauwkeurig van zal bepalen. Het somt de beperkingen op, welke gebracht worden aan de rechten der eigenaars en welke

door de behartiging van het nationaal belang worden opgelegd. 121 Echter zal het koninklijk besluit de vrijheid den landbouwer niet kunnen beperken, wat de aanplantingen en de verbouwingen betreft. De bij het koninklijk besluit tot rangschikking verboden werken mogen echter, op verzoek van de belanghebbenden, bij een later koninklijk besluit toegelaten worden, nadat advies werd uitgebracht door de koninklijke commissie voor monumenten en landschappen en door het college van burgemeester en schepenen van elke gemeente, op het grondgebied waarvan het gerangschikt landschap zich bevindt. Het bij artikel 3, alinea 2, bepaalde vermoeden is in dit geval toepasselijk. De reegeving wordt geacht de toelating te verleenen, indien, binnen den termijn van twee maanden na inzending van de door het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen gevraagde plans en inlichtingen, een koninklijk besluit niet is getroffen waarbij toelating tot uitvoering der ontzegde werken gegeven wordt. Elke aldus verleende toelating kan eveneens ingetrokken worden bij een koninklijk besluit voorafgegaan van de adviezen voorzien bij alinea 4 van dit artikel. Elk koninklijk besluit tot toelating, weigering of intrekking derzelve, wordt aan de belanghebbenden beteekend overeenkomstig de bepalingen van de alinea's 2 en 4 van artikel 1.

Art. 7. De eigenaars en overige belanghebbenden hebben aanspraak op een vergoeding ten laste van den Staat voor het nadeel dat hun wordt berokkend door de beperkingen van hun recht. Dit recht kan tot meerdere rechtsvorderingen aanleiding geven ingeval nieuwe oorzaken van nadeelen kunnen ingeroepen worden. Bij gebrek aan overeenkomst tusschen partijen wordt deze vergoeding gerechtelijk geregeld, op aanvraag van de belanghebbenden. Deze aanvraag moet, op straf van verval, worden ingediend binnen twee jaar te rekenen van den dag waarop de Regeering bij toepassing van lid 4 en lid 7 van artikel 6, het nadeel doet ontstaan met aan de belanghebbenden hare weigering te beteekenen eene handeling te verrichten die zij, krachtens hunne rechten op het met dienstbaarheid bezwaard goed willen uitoefenen. Ingeval van rechterlijke vordering, kunnen al de belanghebbende die niet aanlegger zijn in het geding tusschenkomen of, bij gebrek daarvan, hetzij door den aanlegger of de aanleggers, hetzij door den Staat in de zaak worden betrokken. Ingeval zij, behoorlijk opgeroepen, niet zouden tusschenkomen in de rechtsvordering, of hunne rechten niet zouden doen gelden, worden zij vervallen verklaard van het recht op vergoeding van het nadeel dat de weigering van toelating hun mocht hebben berokkend. De eigenaar van het met dienstbaarheid bezwaard goed, kan van den Staat de aanwerving daarvan eischen, zoo hij bewijst dat de waardevermindering van dit goed de helft van zijn koopwaarde overschrijdt. De aanwerving door den Staat zal kunnen gevorderd worden, zelfs in geval van mede-eigendom of van samenloop van mede-eigenaars, mits al de belanghebbenden het eens zijn; in dit geval gaan de rechten van vruchtgebruik op den prijs over. 122

Art. 8. In geval van gedwongen aankoop door den Staat, wordt de eindbeslissing waarbij de overgang van eigendom wordt vastgesteld, ten kantore der hypotheekbewaring overgeschreven. Deze overschrijving heeft ten aanzien van derden dezelfde uitwerking als de overschrijving van een akte van afstand. Onder voorbehoud van de bepalingen dezer wet, betreffende het vruchtgebruik, moet de Staat, als aanwerver evenals op het stuk van verkoop

en bij toepassing van de regelen van gemeen recht, al de zakelijke rechten eerbiedigen die op het goed bestaan, evenals de persoonlijke genotsrechten door den overlater of de overlaters of door hunne rechtgevers afgestaan. Zoals in zake onteigening ten algemeenen nutte wordt gehandeld wat betreft de betaling van den prijs door den Staat en de inbezitstelling van dezen laatste.

Art. 9. Is het met dienstbaarheid bezwaarde goed ook bezwaard met inschrijven ten bate van hypothecaire of bevoorrechte schuldeischers, dan gaan de rechten dezer laatsten over op de vergoeding die, in dit geval, moet worden geconsigneerd, onverminderd de rechten van bedoelde schuldeischers op het vast goed voor het saldo hunner vordering. Wordt bij toepassing van artikel 7, het goed door den Staat overgenomen, dan gaan de rechten derzelfde schuldeischers van rechtswege op den prijs over, zoals in zake onteigening ten algemeenen nutte.

Art. 10. Wanneer de houder van een onroerend goed dat in een gerangschikt landschap begrepen is, werken onderneemt welke verboden zijn krachtens het koninklijk besluit tot rangschikking, mag de burgemeester of de gouverneur deze werken door tusschenkomst van de gewapende macht doen stilleggen.

Art. 11. Er kunnen bij akte onder levenden of bij uiterste wilsbeschikkingen, servituten van openbaar nut gevestigd worden ten bate van de gemeenten, inzonderheid om het vrij doorstromen van de lucht te vrijwaren, om openen ruimten voor te behouden, en om het behoud en het verfraaien der landschappen ter verzekeren. De gemeenten mogen van de aldus gevestigde servituten afzien, na advies van de koninklijk commissie voor monumenten en landschappen te hebben ingewonnen en mits de gebruikelijke goedkeuringen vanwege de hogere overheid.

Afdeling III. Gemeenschappelijke bepalingen voor de monumenten, gebouwen en landschappen.

Art. 12. Te beginnen met den dag waarop de Regeering ter kennis brengt van de belanghebbenden dat een voorstel tot rangschikking onderzocht wordt, zijn al de uitwerkselen der rangschikking voorloopig van toepassing op de bedoelde onroerende goederen, gedurende een tijdvak van zes maanden, ingaande op den dag van deze beteekening waarbij de beperkingen worden bepaald.

Art. 13. Het onroerend goed blijft steeds aan de uitwerkselen der rangschikking onderworpen, in welke handen het ook overgaat. De servituten welke voortvloeien uit de wetten en reglementen betreffende de politie op de wegen en de gebouwen, zijn niet toepasselijk op de gerangschikte onroerende goederen, indien zij beschadiging of wijziging van uitzicht kunnen ten gevolge hebben. 123

Art. 14. Het opheffen der rangschikking van een monument, een gebouw of een landschap geschiedt onder de voorwaarden en in de vormen vastgesteld voor de rangschikking.

Art. 15. De Koninklijke besluiten tot rangschikking en tot opheffing van de rangschikking der monumenten, gebouwen en landschappen moeten in den Moniteur worden bekendgemaakt.

Art. 16. Het verbod van reclame-paneelen of gelijk welke publiciteit aan te brengen hetzij op een gerangschikt monument of gebouw, hetzij in een gerangschikt landschap, sluit alle aanspraak op vergoeding uit.

(...)

Kondigen de tegenwoordige wet af, bevelen dat zij met 's Lands zegel bekleed en door den Moniteur bekendgemaakt worde.

Gegeven te Brussel, den 7den augustus 1931.

Albert.

Van koningswege: de Minister van Kunsten en Wetenschappen; R. Petitjean,

Gezien en met 's Lands zegel gezegeld: Voor den Minister van Justitie: De Minister van Posterijen, Telegrafien en Telefonen, Fr. Bovesse.

Bijlage 3.

(Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Raad van Bestuur, doos 11 en 12, Antwerpen: Architectuurarchief.)

Statuten Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon.

Artikel 1: Doeleinden.

Eerste: het opmaken en bijhouden van een inventaris van de in België bestaande landschappen, gebouwen en monumenten waarvan het behoud wenselijk is.

Tweede: het verzamelen van gegevens omtrent hetgeen in binnen- en buitenland voor dit doel verricht werd.

Derde: het versterken, door voordrachten en geschriften, van een gezonde opinie omtrent het doel door de vereniging nagestreefd.

Vierde: bemoeiingen bij overheid en eigenaars

Vijfde: het wekken van belangstelling bij de wetgever tot het verkrijgen van een stel wetten, waardoor landelijk en stedelijk schoon doeltreffend door het staatsbeleid beschermd kan worden.

Zesde: door alle wettige middelen, die het doel der vereniging bevorderlijk kunnen zijn: opvoedkundige arbeid, perspropaganda, enz.

Artikel 2: Samenstelling. De vereniging bestaat uit ereleden, begiftigers, leden en briefwisselende leden. Zij hebben allen stemrecht.

Artikel 3: Van de ereleden. Tot erelid kunnen benoemd worden personen die zich jegens de vereniging of het doel dat zij nastreeft bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt. Zij worden benoemd door de algemene vergadering op voorstel van het bestuur.

Artikel 4: van de begiftigers. Begiftiger is ieder die de vereniging steunt, hetzij door ene jaarlijkse bijdrage, hetzij door een gift in éénmaal. Het bedrag dier bijdrage of gift wordt geregeld bij huishoudelijk reglement. Verenigingen of afgevaardigden daarvan kunnen ook begiftigers zijn.

Artikel 5: Van de leden. Als lid kan ieder toetreden die de vereniging wenscht te steunen. Men meldt zich daartoe aan bij den schatbewaarder en betaalt ene jaarlijksche bijdrage waarvan het bedrag bij huishoudelijk reglement wordt geregeld. Ook verenigingen of afgevaardigden daarvan kunnen als lid toetreden. Het lidmaatschap houdt op door het niet tijdig betalen der verschuldigde bijdrage, door opzegging minstens drie maanden voor het einde van het verenigingsjaar, of door een besluit dat op de algemene vergadering met tenminste twee derden der stemmen genomen wordt.

Artikel 6: Het bestuur heeft het recht de toelating van een lid of begiftiger te weigeren; de afgewezenen kan zich beroepen op de algemene vergadering.

Artikel 7: Van de briefwisselende leden. In verschillende delen des lands worden door het bestuur briefwisselende leden benoemd, die zich onledig houden met het opsporen en het geven van inlichtingen omtrent landschappen en gebouwen welke dienen behouden te blijven. Zij verwittigen dadelijk het bestuur indien een der streken of gebouwen welke in hunnen werkkring gelegen zijn met schending bedreigd worden.

Artikel 8: Van het bestuur. Het bestuur bestaat uit negentien leden door de algemene vergadering gekozen. Het bestaat uit twee voorzitters, drie secretarissen, één schatbewaarder en dertien raadsleden. Bij het middenbestuur zal en afgevaardigde van elken tak gevoegd worden. Het vertegenwoordigt de vereniging in alle omstandigheden; de werkzaamheden der bestuursleden worden geregeld bij huishoudelijk reglement.

Artikel 9: Van de vergaderingen. Er wordt jaarlijks tenminste ene algemene vergadering gehouden.

Artikel 10: Overgangsbepaling. Het bestuur dat door de vergadering van 5 december 1910 gekozen is, zal aftreden op de eerste vergadering in 1913.

Artikel 11: De voertaal voor de werking in het Vlaamsche land zal de Nederlandsche zijn; voor het Walenland zal de Fransche taal gebruikt worden. Nochtans zal de briefwisseling gevoerd worden in de taal waarin aan de vereniging geschreven wordt.

Artikel 12: Alle geschillen zo zij volgens de wet voor een scheidsrechterlijke beslissing vatbaar zijn, alsmede in twijfelachtige gevallen de uitlegging der statuten, zullen door de algemene vergadering worden beslist. Een besluit tot verandering der statuten of tot ontbinding der vereniging kan alleen genomen worden op ene opzettelijk daartoe belegde vergadering als twee derde der stemmen er zich voor hebben verklaard, mits de helft van het ledenaantal aanwezig is. Is dat niet het geval, dan wordt de beslissing tot een volgende vergadering uitgesteld waarop dan een beslissing genomen wordt, onverschillig het aantal der leden. Al wat niet op voldoende wijze in deze statuten is geregeld wordt nader bepaald bij huishoudelijk reglement; dit mag geene bepaling bevatten in strijd met deze statuten.

Bijlage 4.

(S.n., "Jaarverslagen 1911-1913". Ledenlijsten", *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, (1911-1913).)

Ledenlijst KVNS – Kunstenaars

- Albert Baggen (1862-1937)
- Achilles Moortgat (1881-1957)
- Alice Marie Thérèse Eckermans (1863-1921)
- Aloïs de Laet (1866-1949)
- Arseen Kennes (1890-1940)
- Alfred Delaunois (1875-1941)
- Emile Claus (1849-1924)
- Emiel Maeyens (1883-1952)
- Edmond Vertsraeten (1870-1956)
- Edward Melis (1880)
- Edward Tyck (1847-1922)
- Frans Hens (1856-1928)
- Floris de Cuyper (1875-1965)
- Flor van Reeth (1884-1974)
- Frans Claessens (1885-1968)
- Floris Jaspers (1889-1965)
- Henry Kokken (1860-1941)
- Hubert Malfait (1898-1971)
- Henry luyten (1859-1945)
- Henry Rul (1862-1942)
- Jaak van Wijck (1870-1946)
- Jacques Bergmans (1891-1959)
- Jakob Smits (1856-1928)
- Josef Posenaer (1876-1935)
- Jozef Paul Verrees (1889-1942)
- Jozef Huygh (1885-1946)
- Jules Baetes (1861-1937)
- Jan Claessens (1879-1963)
- Jan Kiemeney (1889-1980)
- Jozef Quisthoudt (1883-1953)
- Karel Schuermans (1869-1962)
- Lode van der Linden (1888-1960)
- Oscar Jaspers (1887-1970)
- Oscar Dealunois (1881-1961)
- René Lombaerts (1885-1918)

- Richard Baseleer (1867-1951)
- Rodolf de Saegher (1871-1941)
- Robert Boudry (1878-1961)
- Theo Blickx (1875-1963)
- Wiza de Jans (1884-1968)

Bijlage 5.

(De Winter, Emiel, Marcel Nyns en Oscar Plisnier. "Kalmthoutse Heide", besluiten secretaris-generaal, (18/10/1941): <https://id.erfgoed.net/besluiten/42.>)

Beschermingsbesluit Kalmthoutse Heide 1941

<p>181041</p> <p>MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE</p> <p>Direction Générale des Beaux-Arts, des Lettres et de l' <u>Éducation Populaire</u></p> <p>N° 212 H</p> <p>LE SECRÉTAIRE GÉNÉRAL DU MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE;</p> <p>Vu l'art. 5 de la Loi du 10 mai 1940 relative aux délégations des pouvoirs en temps de guerre;</p> <p>Vu la loi du 7 août 1931 sur la conser- vation des monuments et des sites;</p> <p>Vu la délibération de la Députation permanente du Conseil provincial d'An- vers, en date du 14 novembre 1934;</p> <p>Vu l'avis de la Commission royale des Monuments et des Sites;</p> <p>ARRÊTÉ :</p> <p>Article 1er.- Est classé conformément à la loi du 7 août 1931, en raison de sa valeur esthétique et scientifique, le site formé par la bruyère de Kalmthout, situé sur le territoire de la commune de Kalmthout, et dont les limites sont in- diquées au plan joint au présent arrê- té.</p> <p>Le site classé comprend les parcelles cadastrales ci-après:</p> <p>Section A, n° 557 a. 3 (90 a. 70 ca.) ap- partenant à Van Agtmael, Joannes, Petrus, Josef à Huybergen.</p> <p>Section A, n° 557 c.4 (2 H. 24 a. 60 ca.) n° 557.03 (19 a. 50 ca.) appartenant à:</p> <p>1° Bennebroeck, Petrus, Adriaan, à Nis- pen;</p> <p>2° Loos-Bennebroeck, Jan-Baptist, à Nis- pen;</p> <p>Section A, n° 557 d. 3 (3 H. 41 a 05 ca.) appartenant à Vanden Bergh, Maria, Corne- lis, à Huybergen.</p> <p>Section A, n° 557 a. 4 (56 a. 80 ca.) ap- partenant à Deckers-Hendrika, Petrus, Franciscus, veuve et enfants, à Putte (Holland).</p> <p>Section A, n° 557 b.4 (64 a. 30 ca.) ap- partenant à Van Linden, Petrus, Corne- lius, à Putte (Holland).</p>	<p>W 0042 357</p> <p>MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS</p> <p>Algemeen Bestuur der Schoone Kunsten, Letteren en <u>Volksonleiding</u></p> <p>Nr 212 *</p> <p>DE SECRETARIS-GENERAAL VAN HET MINI- STERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS;</p> <p>Gelet op art.5 der wet van 10 Mei 1940 betreffende overdracht van be- voegdheid in oorlogstijd;</p> <p>Gelet op de wet van 7 Augustus 1931 op het behoud van Monumenten en Land- schappen;</p> <p>Gelet op de beraadslaging dd.14 No- vember 1934 van de Bestendige Depu- tatie van den Provinciaalen Raad van Antwerpen;</p> <p>Gelet op het advies van de Konink- lijke Commissie voor Monumenten en Landschappen;</p> <p>B E S L U I T :</p> <p>Artikel 1.-Wordt gerangschikt, over- eenkomstig de wet van 7 Augustus 1931 om zijn esthetische en wetenschappe- lijke waarde, het landschap gevormd door de Kalmthoutse Heide, gelegen op het grondgebied der gemeente Kalmthout, en waarvan de grenzen op het bij dit besluit gevoegd plan zijn aangeduid.</p> <p>Het geklasseerd landschap omvat de volgende kadastrale percelen:</p> <p>Wijk A, nr 557.a.3 (90 a. 70 ca.), toehorende aan Van Agtmael, Joan- nes, Petrus, Josef, te Huybergen.</p> <p>Wijk A, nr 557.c.4 (2 H. 24 a. 60 ca.) nr 557.03 (19 a. 50 ca.), toehorende aan:</p> <p>1° Bennebroeck, Petrus, Adriaan, te Nispen;</p> <p>2° Loos-Bennebroeck, Jan-Baptist, te Nispen.</p> <p>Wijk A, nr 557.d.3 (3 H. 41 a. 05ca) toehorende aan Van den Bergh, Mae- ria, Cornelis, te Huybergen.</p> <p>Wijk A, nr 557.a.4 (56 a. 80 ca.), toehorende aan Deckers-Hendrika, Petrus, Franciscus de Weduwe en Kin- deren, te Putte (Holland).</p> <p>Wijk A, nr 557.b.4 (64 a. 30 ca) toe- horende aan Van Linden, Petrus, Cornelius, te Putte (Holland).</p>
--	---

Bijlage 6.

(S.n., "Genck", Commission Royale d'art et d'archéologie, 52ste jaargang, (1913): 387-388.)

GENCK

La Section fera connaître à M. le Minisire des Sciences et des Ails qu'elle se rallie aux conclusions du rapport annexe I dressé par M. Dommartin, membre effectif du Collège, à la suite de l'examen des environs de Genck (Limbourg). Elle émet le vœu que l'Etat fasse réserver, par ses propres moyens avec l'intervention de la Province, des communes et des charbonnages intéressés, ce qui serait menacé:

1° Des grands marais de la bruyère de Zonhoven et des étangs de Staelen;

2° De la lande de Langerloo avec ses dunes et de la totalité de la grande bruyère de Langerloo encore intacte aujourd'hui. Elle a classé ces régions parmi les sites les plus intéressants du pays. La Section a appelé spécialement l'attention de M. le Ministre précité, sur l'accroissement considérable que subira la population de Genck dès que les charbonnages seront mis en exploitation et que toutes les industries qui en dérivent seront venues se grouper autour d'eux; d'autre part, sur la nécessité qu'il y aura alors d'assainir ces vastes agglomérations ouvrières à l'aide de parcs publics. Le moment est propice pour établir dès à présent les réserves nécessaires à celte fin. La Section a prié M. le Ministre précité de communiquer ces conclusions à ses honorables collègues MM. les Ministres de l'Industrie et du Travail et de l'Agriculture et des Travaux Publics en insistant pour qu'il y soit donné telle suite que de droit.

Le Secrétaire, J.H OUHAR

Vu en conformité de l'article 25 du règlement.

Le Président, LAGASS E D E LOCHT.

Bijlage 7.

(Geert Bourgeois. "Vier hulsten", ministeriële besluiten, (21/03/2017):

<https://id.erfgoed.net/besluiten/14402.>)

Ministerieel besluit tot bescherming als monument van de vier hulsten in Genk

5527 21 M A A R T 2017

Ministerieel besluit tot definitieve bescherming als monument van vier hulsten in Genk

DE VLAAMSE MINISTER VAN BUITENLANDS BELEID EN ONROEREND ERFGOED,

Gelet op het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013, artikel 6.1.1, laatst gewijzigd bij het decreet van 4 april 2014;

Gelet op het besluit van de Vlaamse Regering van 25 juli 2014 tot bepaling van de bevoegdheden van de leden van de Vlaamse Regering, artikel 6, 1°;

Gelet op het ministerieel besluit van 1 juli 2016 tot voorlopige bescherming als monument van vier hulsten in Genk;

Gelet op het openbaar onderzoek dat gehouden is van 25 augustus 2016 tot en met 23 september 2016 en waarvan de behandeling is opgenomen in bijlage;

Overwegende dat het waarderend onderzoek, waarvan de resultaten zijn opgenomen in het beschermingsdossier, de erfgoedwaarde van de vier hulsten in Genk aantoonde;

Overwegende dat de vier hulsten in Genk wetenschappelijke waarde bezitten die als volgt wordt gemotiveerd:
De vier hulsten behoren tot de dikste geregistreerde en mogelijk oudste hulsten van Vlaanderen en zijn zeldzaam omwille van hun omvang. Op basis van de gekende inventarisgegevens blijken er slechts enkele hulsten bekend met dergelijke afmetingen in Vlaanderen.
Veteraanbomen hebben specifieke kenmerken zoals het voorkomen van veel holtes, microhabitats, aantasting door zwammen,.... Dit maakt hen een unieke habitat voor een aantal (soms) zeldzame (dier)soorten. Door deze eigenschap zijn de bomen eveneens belangrijk voor het natuurwetenschappelijk onderzoek;

Overwegende dat de vier hulsten in Genk historische waarde bezitten die als volgt wordt gemotiveerd:
De vier hulsten zijn op basis van historische kaarten vermoedelijk een relict van een oude hulsthaag, een typische afsluitingshaag in deze streek.
Al in 1934 zijn deze bomen uitvoerig onderzocht en opgemeten, onder andere door de landschapsschilder Emile Van Doren, en werden deze bomen gewaardeerd omwille van hun erfgoedwaarde;

Overwegende dat de vier hulsten in Genk esthetische waarde bezitten die als volgt wordt gemotiveerd:
De bomen hebben door hun voor hulsten uitzonderlijke omvang en leeftijd een bijzondere esthetische waarde. Hun groeivorm is representatief voor een uitgegroeide en op stam gezette haag,

Pagina 1 van 4

BESLUIT:

Artikel 1. Met toepassing van artikel 6.1.1 tot en met artikel 6.1.11 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 en artikel 6.2.1 van het Onroerenderfgoedbesluit van 16 mei 2014 worden de volgende onroerende goederen definitief beschermd als monument:

De vier hulsten staande op het openbaar domein in de Meilweg voor huisnummer 4, in het gehucht Langerlo in Genk evenals twee overlappende cirkels met een straal van 9 m er omheen, bekend ten kadaster: Genk, 5de afdeling, sectie F, perceelnummers 348N (deel), 348R (deel), 377L (deel) en deel uitmakend van het openbaar domein.

De definitief beschermde goederen zijn aangeduid op het plan dat als bijlage bij dit besluit wordt gevoegd.

De fotoregistratie van de fysieke toestand van de definitief beschermde goederen wordt als bijlage bij dit besluit gevoegd.

Art. 2. §1. Het monument heeft de volgende erfgoedwaarden:

- 1° wetenschappelijke waarde;
- 2° historische waarde;
- 3° esthetische waarde.

§2. De erfgoedelementen en de erfgoedkenmerken van het monument zijn:

De vier hulsten (*Ilex aquifolium*) staan op de wegberm van de Meilweg, voor de woning met huisnummer 4.

De drie meest noordwestelijke bomen staan op een plantafstand van circa 1 m ten opzichte van elkaar. De twee meest zuidoostelijke bomen staan met hun stamvoet tegen elkaar. De bomen hebben een omtrek op borsthoogte, beginnend bij de meest noordwestelijke boom, van respectievelijk 176 cm, 169 cm, 184 cm en 148 cm (2015). De bomen hebben een takvrije stamlengte van 4 à 5 m. Twee van de vier bomen hebben een gaffelvormige vertakking op respectievelijk 3 m en 2,5 m.

De hulsten behoren tot de dikste hulsten van Vlaanderen en zijn echte veteranobomen. Ze zijn waarschijnlijk een relict van een oude hulsthaag, een typische afsluitingshaag in deze streek. Vermoedelijk zijn ze meer dan 350 jaar oud, een zeldzaamheid voor deze soort.

Art. 3. Voor het beschermde monument gelden de volgende beheersdoelstellingen:

- 1° de algemene doelstelling van de bescherming is het behoud van de erfgoedkenmerken en -elementen die de basis vormen voor de erfgoedwaarden. Dit betekent het zo lang mogelijk in stand houden van de bomen. De voorliggende beheersdoelstellingen zijn ontstaan op basis van onderzoek in situ, literatuur- en archiefonderzoek;
- 2° snoei-beheer:
de vier hulsten dienen als opgaande boom verder te worden beheerd met voor zover mogelijk het in stand (en zichtbaar) houden van de dikke stammen. De stammen dienen minstens gedeeltelijk zichtbaar te blijven, dit kan bijvoorbeeld tussen 1 en 3 m hoogte zijn. Stamvoetopslag kan hierbij kort gehouden worden, maar hoeft niet (jaarlijks) verwijderd te worden. Dood hout kan door middel van een verzorgingssnoei worden verwijderd;
- 3° standplaatsverbetering:
de wortelzone van de bomen dient van bodemingrepen te worden gevrijwaard om de wortels niet te beschadigen. Het is verboden het plantvak te verkleinen. Bladval kan blijven liggen als een soorteigen beschermingslaag (mulch). In combinatie met stamvoetopslag en aangepaste lage begroeiing (een beplanting van maximaal circa 50 cm zoals bijvoorbeeld bodembedekkers of bolgewassen, waarvoor geen intensieve bodembewerking vereist is die schade zou kunnen veroorzaken aan de wortels van de

hulsten) werkt dit standplaatsverbeterend en is dit niet storend. Het is wenselijk om de recent aangebrachte halfverharding weer te verwijderen;

4° monitoring:

gezien de ouderdom van de bomen en hun ligging in woongebied, is regelmatige opvolging van de fysische toestand van de bomen, hun stabiliteit en hun omgeving noodzakelijk. Door deze monitoring kunnen problemen tijdig vastgesteld worden en de nodige acties ondernomen worden. Deze kunnen zowel betrekking hebben op de bomen zelf (zoals snoeiwerken) als op hun omgeving (standplaatsverbetering). De zeldzaamheid van zeer oude exemplaren van hulst vereist dat eventueel noodzakelijke onderhoudswerken met kennis van zaken uitgevoerd worden;

5° heraanplant:

in geval van afsterven van een boom moet er op dezelfde locatie heraan geplant worden met eenzelfde soort hulst (*Ilex aquifolium*), bij voorkeur ook met plantmateriaal afkomstig van dezelfde boom. In geval van afbreken van een stam of verplicht kappen omwille van veiligheidsredenen wordt de stamvoetopslag behouden en wordt hieruit later een nieuwe stam geselecteerd. De nieuwe bomen dienen als opgaande bomen beheerd te worden;

6° beschermende maatregelen tijdens werken:

de hulsten bevinden zich in woongebied, een plaats waar geregeld werken kunnen plaatsvinden zoals nieuwbouw, wegenwerken, rioleringswerken,.... Wanneer deze werken en hieraan gerelateerde activiteiten (zoals werfinrichting en -verkeer, bemalingen) uitgevoerd worden binnen de beschermingsperimeter moet mogelijke schade aan de bomen voorkomen worden door het voorafgaandelijk uitvoeren van een Bomen Effect Analyse en een goede opvolging van de werken. Op basis van de Bomen Effect Analyse en de aard van de werken, kunnen een aantal maatregelen voorgesteld worden die schade aan de bomen kunnen voorkomen en een optimaal behoud verzekeren.

Art. 4. De zakelijkrechthouder en de gebruiker van het beschermde monument zijn verplicht de instandhouding en het onderhoud ervan te verzekeren door:

- 1° het goed als een goede huisvader te beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen te nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water. Dit omvat zowel het beheer van de bomen zelf als de standplaats waarin zij groeien;
- 2° de fysische toestand van de bomen en hun omgeving regelmatig te controleren en te evalueren;
- 3° regulier onderhoud van de bomen en hun standplaats oordeelkundig uit te oefenen;
- 4° onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen te nemen in geval van nood;
- 5° voorzorgsmaatregelen te nemen voor het behoud van de bomen in geval van werken of handelingen die uitgevoerd worden in de omgeving van de als monument beschermde bomen.

Art. 5. Voor de volgende handelingen aan het beschermde monument moet een toelating worden aangevraagd:

- 1° het plaatsen, slopen, verbouwen of heropbouwen van een constructie;
- 2° het plaatsen of wijzigen van boven- en ondergrondse nutsvoorzieningen en leidingen;
- 3° het plaatsen van opschriften, publiciteitsinrichtingen of uithangborden, met uitzondering van verkiezingspubliciteit en met uitzondering van tijdelijke publiciteitsinrichtingen, waarbij wordt bekendgemaakt dat het goed te koop of te huur is, op voorwaarde dat de totale maximale oppervlakte niet meer bedraagt dan 4 m²;
- 4° het plaatsen of wijzigen van afsluitingen;
- 5° het aanleggen van wegen en paden en het aanleggen of wijzigen van verharding of het uitbreiden van bestaande verhardingen;
- 6° elke reliëfwijziging van de bodem, wijziging van het hydrografisch netwerk of werk dat impact kan hebben op het grondwaterpeil;

- 7° het vellen of beschadigen van de bomen en elke handeling die een wijziging van de groeiplaats en groeivorm van de bomen tot gevolg kan hebben;
- 8° het aanleggen van sport- en spelinfrastructuur of parkeerplaatsen;
- 9° het organiseren van grote activiteiten, die het normaal gebruik van het beschermd onroerend erfgoed overstijgen;
- 10° het gebruiken van chemische verdelgingsmiddelen, groeiremmers, groeistimulatoren, hormonale behandelingen of andere verdelgingsmiddelen;
- 11° het plaatsen of wijzigen van straatmeubilair, met uitzondering van niet-aard- en niet-nagelvast elementen en verkeersborden vermeld in artikel 65 van het Koninklijk Besluit van 1 december 1975 houdende algemeen reglement op de politie van het wegverkeer en van het gebruik van de openbare weg;
- 12° het plaatsen van tijdelijke of permanente constructies;
- 13° het uitvoeren van snoeiwerken.

Er is geen toelating vereist voor het onmiddellijk nemen van passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen in geval van nood, noch voor de uitvoering van regulier onderhoud. Dit geldt zowel voor de bomen zelf als voor de gehele beschermde zone.

Brussel,

21 MAART 2017

De Vlaamse minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed,

Geert BOURGEOIS

18

COMMISSION ROYALE DES MONUMENTS ET DES SITES

INDICATEUR PROVINCE

N° 146/18 Limbourg

INVENTAIRE

des pièces concernant des bois à Langerloo.

M. B. 1933 - 2018

N ^o D'ORDRE	DATE	EXPÉDITEUR	ANALYSE
7	4.I.1936	M. le Gouverneur	transmet un rapport de M. Van Doren, u.o. u. e. demandant le classement de quatre Hous, existant à Langerloo Les mesures: 1m40, 1m38, 1,55 et 1m08 Les hauteurs moyennes sont de environ 10 à 11 mètres. Le Comité provincial donne un avis favorable. En abus sont les propriétés de M ^{rs} Van Bollen-Hendrix.

Provinciaal Komiteeij

voor

Hasselt, den 4 Januari 1936.

Natuurschoon.
*****

Bijlagen.

22	PROVINCIALE COMMISSIE VOOR
	MONUMENTEN EN LANDESCAPEN
	BRUSSEL den 8. I. 1936
DOSSIER N°	146

Heeren,

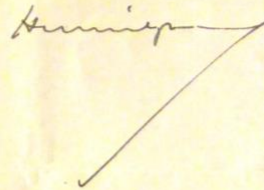
*Voor het verslag van
de Heeren de Terlamen
en Van Doren 146 van
Hasselt.*

Wij hebben de eer Ued bijgaande ^{het} verslagen ^{van} der Heeren
Palmer de Terlamen en Van Doren, respectievelijk te Stevoort
en Genck wonende, over te maken met de bede ons te willen mede
deelen of de hulstboemen in kwestie belangrijk en zeldzaam
genoeg zijn om hunne classeering te wettigen.

Het Komiteeij heeft hierover gunstig geadviseerd, de be-
slissing overlatend aan uwe Commissie.

In voorkomend geval zullen wij Ued. de ontbrekende stuk-
ken overmaken.

De Voorzitter,

Aan de Heeren Voorzitter en Leden van den Koninklijken Raad
voor Monumenten en Natuurschoon

Brussel.

cinq photos au river house
de Languedoc (Languedoc)

Bijlage 8.

(Hiernaux, Jules, Koning Leopold III. "De Panne/Adinkerke", Koninklijke Besluiten, (01/03/1935): <https://id.erfgoed.net/besluiten/8.>)

Beschermingsbesluit van de duinen De Panne/Adinkerke

0 1 0 3 3 5	N ^o 0 0 0 8
MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE	MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS
Direction générale des Beaux-Arts, des Lettres et des Bibliothèques Publiques	Algemeen bestuur der Schoone Kunsten, Letteren en Openbare Bibliotheken
SECTION	AFDEELING
N ^o	N ^o
LÉOPOLD III, ROI DES BELGES,	LEOPOLD III, KONING DER BELGEN,
À tous présents et à venir,	Aan allen tegenwoordigen en toekomstenden,
Salut.	Seit.
vu la loi du 7 août 1931 sur la protection des Monuments et des Sites;	Gelet op de wet van 7 Augustus 1931 op het behoud der monumenten en Landschappen;
vu la délibération de la Députation permanente du Conseil Provincial de la Flandre Occidentale du 14 avril 1935;	Gelet op het besluit d.d. 14 April 1935 van de bestemmige Deputatie van den Provinciaelen Raad van de Provincie West-Vlaanderen;
vu l'avis de la Commission royale des monuments et des Sites;	Gelet op het advies van de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen;
sur la proposition de Notre ministre de l'Instruction publique et de l'avis de notre Conseil des Ministres;	Op de voordracht van Onzen Minister van Openbaar Onderwijs en op het advies van Onzen ministerraad;
NOUS AVONS ARRÊTÉ ET ARRÊTONS :	WIJ HEBBEN BESLOTEN EN WIL BESLUITEN:
Article 1er. - Sont classés, en raison de leur valeur artistique, archéologique et historique, conformément à la loi du 7 août 1931, le site désigné ci-après :	Artikel 1°. - Wordt gerangschikt, om reden van zijn kunst-, historische en oudheidkundige waarde, overeenkomstig de wet van 7 Augustus 1931, hierinvermeld landschap :
Les dunes comprises entre la mer du Nord, la frontière française, les communes d'Adinkerke et de La Panne, indiquées en jaune sur le plan joint au présent arrêté.	De duinen gelegen tusschen de Noordzee, de fransche grens, de gemeenten Adinkerke en de Panne, op hierbijgevoegd plan in gele kleur aangeduid.
conformément aux stipulations du paragraphe 2 de l'article de la loi, sont imposées les restrictions suivantes :	Overeenkomstig de bepalingen van par. 2 van art. 6 der wet worden de volgende beperkingen opgelegd :
1 ^o la partie comprise entre les points A.B.C.D. doit être conservée à l'état naturel. Il ne pourra y être construit aucune route ou construction quelconque autre que la route projetée vers la France;	1 ^o het gedeelte gelegen tusschen de punten A.B.C.D. moet in zijn natuurlijke staat bewaard blijven, vrij van om het even welke oecouping of om het even welke omw. buiten deze ontworpen naar de fransche grens;
2 ^o la partie comprise entre les points C.D.E.F. pourra être réservée à la construction de villas isolées présentant l'aspect de cottages. Elles ne pourront avoir plus d'un étage au dessus du rez-de-chaussée. Les terrains sur lesquels elles seront érigées, auront une contenance minimum de dix ares.	2 ^o het gedeelte begrepen tusschen de punten C.D.E.F. kan bestemd worden voor het bouwen van afzonderlijke villas die het uitzicht aanbieden van landhuisjes. Zij zullen niet meer dan één verdieping mogen hebben boven de gelijkvloersvloer. De gronden waarop zij zullen gebouwd worden zullen minimum tien are groot zijn.
En dehors de cette zone, vers l'Est, la contenance des parcelles ne pourra être inférieure à six ares.	buiten deze streek, naar het Oosten, zal de oppervlakte der perceelen niet minder dan zes aren mogen bedragen.
Aucun bâtiment ne pourra être cons-	geen gebouw zal mogen opgericht wor-

truit à une distance inférieure à cinq mètres des limites des terrains.

Les chemins et sentiers seront établis autant que possible dans les pannes, les dunes restant spécialement réservés aux villas et jardins.

Les parties boisées à l'Est et à l'Ouest de la Route d'Adinkerke ne pourront être morcelées en vue de la construction de villas.

Les plans généraux de lotissement et ceux des villas devront être soumis à l'avis des autorités compétentes préalablement à tout commencement d'exécution.

Aucune usine, fabrique ou atelier ne pourront être construits dans la zone classée.

Art. 2.- Notre Ministre de l'Instruction publique est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Donné à Bruxelles, le 1 mars 1925.

den op minder dan vijf meters af van de grenzen der bouwterreinen.

De wegen en voetpaden zullen zo mogelijk in de pannes worden aangelegd, daar de duinen speciaal bestemd worden voor de villa's en de hoven.

De beboschte gedeelten ten Oosten en westen van de baan van Adinkerke zullen niet mogen verkaveld worden met het oog op villa's op te richten.

De algemeene plans van verkaveling en deze der villa's zullen aan het advies der bevoegde overheden moet onderworpen worden voor om het welk begin van uitvoering.

Geen fabrieken, noch werkhuizen mogen in de geklassceerde streek gebouwd worden.

Art. 2.- Onze Minister van Openbaar Onderwijs is belast met de uitvoering van dit besluit.

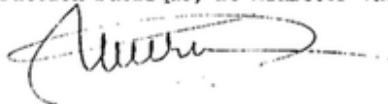
Gegeven te Brussel, den 1sten Maart 1925.

Par le Roi:

Le Ministre de l'Instruction Publique, Le Minister van Openbaar Onderwijs

van Koningswege:

Plan Beschermingsbesluit van de duinen De Panne/Adinkerke

